UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Moralist van de ontrouw

Jan Greshoff (1888-1971)

Recourt, J.W.

Publication date
2018

Document Version
Other version

License
Other

Link to publication

Citation for published version (APA):
Recourt, J. W. (2018). *Moralist van de ontrouw: Jan Greshoff (1888-1971)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:09 Feb 2026

Deel v

Een nieuwe wereld
(1946–1971)

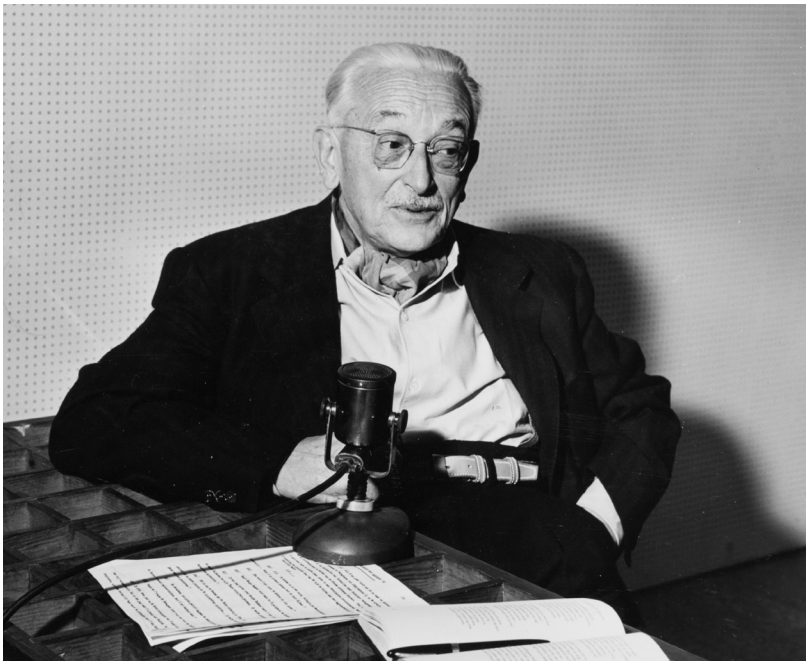

Greshoff wordt geïnterviewd voor The Voice of America, *vermoedelijk 1956.*
(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

20

Wat zou je je afmartelen om een baantje? (1945–1946)

Zes jaar lang is Greshoff niet in Nederland geweest. Vijf daarvan heeft hij amper contact gehad met zijn vrienden en familie aldaar. Dat eist zijn tol: Greshoff voelt dat hij in die jaren van Nederland, en van Europa vervreemd is. 'Ik leg mij te gemakkelijk neer bij het feit dat ik niet weet van wat er daar omgegaan is en omgaat. Ik denk aan Nederland alleen als aan het verleden,' schreef hij in januari 1945, nog in New York, in zijn dagboek.[1]

Terug in Kaapstad, waar Aty en hij op 8 juli 1945 na een bootreis van ruim zeven weken aankomen, vindt Greshoff stapels brieven uit Nederland en leest hij hoe zijn vrienden en familieleden de oorlog zijn doorgekomen. Eindelijk krijgt hij een indruk van hoe zij het tijdens de bezetting hebben gehad.[2]

Een van de eerste brieven is van Nini. Aty's zus had al eerder per telegram gemeld dat de belangrijkste familieleden levend en gezond zijn, inclusief Greshoffs moeder.[3] De toon van haar brief is opgewekt, Nini heeft altijd een opgeruimd karakter gehad. Ze is ondanks het gebrek aan eten en brandstof 'licht blijmoedig' door de oorlog heen gescharreld. 'Je bent met ieder klein meevallertje dol-blij. Soms kreeg je eens ergens een kopje koffie met *melk*, surrogaatkoffie, zonder suiker natuurlijk.' Nini had zelfs nog een tijdje in de gevangenis gezeten, omdat zij en haar huisgenoot Joden opvingen. Gelukkig bleef ze doodkalm, tijdens de verhoren was ze zelfs enigszins brutaal en sarcastisch. 'Als je dan in zoo'n cel wordt geduwd met je kroes en je dekens en ze je al je eigendommen afnemen, voel je je wel raar.' Maar ook dat wende en ze heeft uiteindelijk maar veertien dagen gezeten, 'achteraf een avontuur dat ik niet had willen missen'.[4]

Volgens Nini is Greshoffs moeder 'allright, klein en verschrompeld, maar nog springlevend'.[5] Ko, inmiddels 85, schrijft zelf ook naar Kaapstad. De Tweede Wereldoorlog is de derde Europese oorlog die ze – na die van 1870 en 1914 – heeft meegemaakt. Ko bracht de oorlog door in Den Haag, in een pension aan de Groothertoginnenlaan. Ze heeft veel honger en kou geleden: overal om haar heen zijn de ruiten uit de huizen en er is voorlo-

pig geen glas om nieuwe te snijden. Ze woog voor de oorlog 65 kilo, nu nog maar 41,5, maar ze is weer aan het aansterken.[6]

Ko is diep teleurgesteld dat haar zoon en schoondochter na New York niet Nederland, maar Zuid-Afrika als bestemming kozen: 'Ik dacht nog toen je wegging Jan, ach, de oorlog zal niet zoo lang duren en dan komen ze me gauw opzoeken. Dat is al 6 jaar geleden. En dat ik jullie nu zeker niet meer zien zal vind ik treurig. Ach, ik zal maar denken, hoe veel menschen hebben hun kinderen verlooren en daar moet ik me maar mee troosten.'[7]

Greshoff ontvangt ook berichten van zijn vrienden: Jany Roland Holst, Jacques Bloem, Simon Vestdijk, Maurits Esser, Alexander Stols, Jan van Nijlen, ze maken het allemaal goed, al is de laatste een onbeschrijfelijk verdriet overkomen: zijn zoon Charles is door de Duitsers opgepakt en als politiek gevangene aan dysenterie gestorven.

Bep du Perron-De Roos is, nadat Eddy overleed, in Bergen gebleven. Hoewel ze naar Parijs terugverlangt, heeft ze rekening te houden met hun zoon Alain. Ze denkt er niet over hem in een Parijse flat te zetten, omdat hij zo geniet van het buitenzijn. Ze is benieuwd hoe Jan en Aty hem zullen vinden: hij lijkt uiterlijk een beetje op Eddy en innerlijk veel.[8] Ant ter Braak-Faber is na Menno's dood naar Wassenaar verhuisd en staat op het punt terug te gaan naar Den Haag. Tijdens de oorlog heeft ze clandestiene voedselpakketten georganiseerd en een huis vol evacués gehad.[9] Met Rien Marsman-Barendregt heeft Greshoff tijdens de oorlog contact kunnen onderhouden, omdat ze nadat de Berenice was gezonken in Londen is gebleven. Ze is inmiddels terug in Nederland en logeert bij Dick en Emmy Binnendijk. Volgens Nini is ze erg veranderd: 'heel dik. 190 pond en mank en veel ouder, maar ook veel aardiger en hartelijker en zeer royaal en behulpzaam.'[10]

De Greshoffs hadden zich tijdens de oorlog vooral zorgen gemaakt om de Nijkerks, hun dagelijkse vrienden in Brussel. Zodra het mogelijk is, schrijft Bob Nijkerk hun vanuit het Zwitserse Vevey, waar ze na de bevrijding zijn opgevangen en eindelijk weer genieten van stromend water en bedden met lakens en dekens. Nijkerk heeft jaren 'met popelend ongeduld' uitgezien naar het moment dat hij het contact met Jan en Aty kon herstellen: 'Naar mijn zuster en zwager en naar jullie tweetjes gingen altijd mijn gedachten uit. Hoe zouden ze het maken, wat denken ze over ons?' Nu het zover is, weet hij niet waar hij beginnen moet, zo ongeordend zijn zijn gedachten over de oorlogsjaren. Bovendien wil hij niet alleen over zichzelf schrijven, 'meegemaakt hebben jullie ook genoeg, er zijn ook nog andere narigheden dan concentratiekampen'. Toch doet Nijkerk enigszins uit de doeken

hoe het gezin de doorstane verschrikkingen – na vast te hebben gezeten in Barneveld en Westerbork, waren ze naar Theresienstadt gebracht – hebben overleefd. Hij vertelt over de razzia's in Amsterdam, over het transport naar Theresienstadt: 'Je weet hoe. Met 76 personen in een vee-wagen, ik zeg vee-wagen, geen goederenwagen. Dicht gespijkerd, zonder licht en nauwelijks lucht, mannen, vrouwen, kinderen door elkaar, twee dagen er niet uit, dus alle behoefte maar in de wagon doen enz.' Over de roodvonk, de pleuritis en de infecties van zijn vrouw Han, die jaren ziek bleef (en toch steeds werken moest). Over zoon Fred, die met andere kinderen van 6 tot 15 jaar de urnen uit de verbrandingsoven moest opruimen, en over dochter Noortje, die planken moest aandragen voor de barakbouw, uren achter elkaar, zonder pauze of zonder eten, vaak in de stevige vrieskou. Het is schrijnend om te lezen dat Nijkerk vreest dat Greshoff alle gebeurtenissen die hij vertelt niet geloven zal: '*Jan, dit is niet gelogen*. Ik zal je nog wel eens meer staaltjes mededelen, uitsluitend feiten die ik onder ede bevestigen wil, hoe ongeloofwaardig ze ook mogen schijnen.'[11]

Verliezen zijn er natuurlijk ook. Uit Arnhem komt er bericht van Rudolf Hijman, de zoon van boekhandelaar en uitgever Simon. Hij schrijft over het lot van zijn ouders, die na 2,5 jaar te hebben ondergedoken begin augustus 1944 op een boerderijtje in Lathum zijn opgepakt en via Westerbork naar Auschwitz zijn gebracht. Hij maakt zich geen illusies over hun lot. 'U, die Vader goed gekend hebt, zult begrijpen hoe een groot verlies dit voor ons is geweest, zoowel persoonlijk als in de zaak.'[12]

Hoewel zijn personeel zijn boekenverzameling en -voorraad, waaronder de complete Palladiumreeks, na Hijmans onderduiken op zolder heeft verborgen, werd er na de Slag om Arnhem in de Arnhemse binnenstad zo veelvuldig geplunderd, brandgesticht en vernield, dat de boekencollectie verloren ging.[13] Toen het nieuws over de Slag om Arnhem kwam, zullen de Greshoffs vooral aan hun huis in de Burgemeester Weertsstraat hebben gedacht, dat nog steeds in hun bezit is. Greshoff vraagt schrijver-criticus Johan van der Woude, die in Arnhem woont, eens langs te lopen: 'Het is het eenige dat ik op deze aarde bezit.'[14] Ze boffen erg, want de woning is amper beschadigd, terwijl de huizen aan de overkant van de straat zwaar geleden hebben. De Greshoffs vernemen dat het tijdens de oorlog door een Duitser beheerd is, die zowaar van de huur de hypotheekrente betaald heeft, maar de rest volkomen opsoupeerde. Nu heeft de gemeente het weer voor hen verhuurd. Aty, die de gezinsfinanciën beheert, is blij met het nieuws: 'Ik had dat huis zoo volkomen afgeschreven dat t werkelijk een echte meevaller was.'[15]

De Indische vrienden hebben een onaangename tijd onder de Japanners

gehad. Albert Besnard heeft de oorlog doorgebracht in de kampen Belawan Estate en Si Rengo-Rengo. De zeer ondervoede Besnard richt zich vooral op de toekomst en houdt zich verder tegenover Greshoff stoer: 'Stel je ons overigens niet als kniezers voor. Wij kunnen tegen een stootje en daarbij hebben wij het niet zoo ellendig gehad als de lui op Java alhoewel ook hier enkele van mijn kennissen en vrienden op een walgelijke wijze zijn afgeslacht.'[16] Hij is vooral enthousiast Greshoff te kunnen melden dat hij tijdens zijn gevangenschap de tijd en gelegenheid hervond 'om een paar dingen te zeggen die ik op het hart had'. Het heeft hem in leven gehouden. Hij is zijn gedichten nu in het net aan het overschrijven, want hij verlangt Greshoffs oordeel: 'Jou in de eerste plaats zal ik wat ter lezing sturen.'[17]

Voor Willem Walraven is het minder goed afgelopen. Op 10 juli 1942 waren de Japanners hem en zijn drie zonen komen halen. Zeven maanden later, op 13 februari 1943, is hij in het kamp overleden. Rob Nieuwenhuys meldt Greshoff het nieuws vanuit een kamp in Singapore, waar hij met vrouw en kind op een boot naar Europa wacht. Batavia is hem te onveilig, 'een echt wild-west, om over de rest van Java maar te zwijgen'. Hij hoopt dat Greshoff hem bij verschillende Nederlandse schrijvers wil introduceren.[18]

In een van de massale concentratiekampen was Nieuwenhuys Leo Vroman tegen het lijf gelopen. Vroman schrijft Greshoff dagelijks te zijn 'verhongerd, geslagen, gekleed in scheuren en luizen; geslapen op planken met wantsen op Java en vlooien in Japan; in Januari kreeg ik een longontsteking, werd naar een ziekenzaaltje gebracht "omdat hij daar beter kan sterven" zei de dokter, genas, kreeg middenoorontsteking in Februari, en weer longontsteking in Maart.' Vroman, nu volkomen genezen, weet niets van zijn familie, noch van zijn verloofde Tineke: 'Ik denk dat mijn meisje nu weduwe is met twee imbeciele Duitse kinderen en een houten been, hetgeen inconveniënt zou zijn maar mijn verlangen slechts vergroot. Àls ik nog steeds verloofd ben, bepaalt dat natuurlijk mijn bewegingen. Anders (en trouwens toch) zou ik graag een kijkje in Amerika willen nemen om eens te zien hoe een hedendaags bioloog zich vermaakt.'[19]

Greshoff heeft door zijn werk bij het NIB de ontwikkelingen van de afgelopen vijf jaar beter kunnen volgen dan de gemiddelde Nederlander buiten de landsgrenzen. Maar door alle binnenkomende correspondentie krijgt de oorlog nu voor het eerst een persoonlijk gezicht. Het leed dat zijn vrienden en familie hebben ondergaan, varieert onderling, maar is in alle gevallen groter dan dat van Greshoff, die vijf jaar lang geen ogenblik heeft hoeven vrezen voor zijn leven en in Amerika zonder geldzorgen heeft kunnen leven. Het pijnlijke contrast vervult hem met onmacht en schroom, vooral tegen-

over de Nijkerks: 'Terwijl jullie de diepste ellende hebt doorleden, ontbrak het ons aan niets [...]. Ik zwijg daarover tegenover jou liever, omdat het een gevoel van schaamte geeft.'[20]

Hij is er desalniettemin van overtuigd dat hij er in 1939 goed aan heeft gedaan naar Kaapstad te vertrekken: 'Er bestond gedurende de oorlog een te kort en nooit een overdaad van "vrije" Nederlanders.'[21] Bovendien wogen de vrijheid en rust van de afgelopen jaren ruimschoots op tegen alles wat hij mist en gemist heeft. Dat neemt niet weg dat het onafwendbare gevolg van zijn vertrek is dat hij 'min of meer' van zijn verleden vervreemd is: 'Of het "min" of "meer" is, kan ik thans nog niet vaststellen.'[22]

Een schrale troost voor het ongemak dat zijn afwezigheid tijdens de oorlog heeft veroorzaakt, komt van Leo Vroman. Die staaft dat Greshoffs inzet voor de Nederlandse boekproductie in de jaren '40-'45 niet voor niets is geweest. De dichter-bioloog schrijft vanuit de Filipijnen over een van Greshoffs boeken: 'Op 't ogenblik lig ik lui in een tent van het Hollands Kwartier te Manilla, bovenop *Muze, mijn vriendin*, met een stempel: "eigendom stichting Nederland ter zee; bedenk dat nog honderden op mij wachten." Dit maakt mij wel wat verlegen, maar tenslotte heb ik een afspraak met haar, en ik heb al lang genoeg gewacht.'[23]

Roland Holst in Zuid-Afrika

Door het herstelde contact met familie en vrienden vertoeft Greshoff opeens weer geheel met zijn hoofd en gemoed in Nederland en België. Aty en hij proberen hun machteloosheid om te zetten in praktische hulp. Allereerst wordt alles in werking gesteld om Nini naar Kaapstad te halen, om haar 'een jaar van rust en herstel' te geven na de ellende van de bezetting.[24] Het lukt Nini een visum en overtocht te verkrijgen, omdat ze een regeringsopdracht heeft weten te bemachtigen. Zij, Jan en Aty hebben het zo bekokstooft dat ze een rondreizende tentoonstelling van Nederlandse kunst in Zuid-Afrika komt inrichten.[25]

Verder verschepen Jan en Aty een enorme hoeveelheid pakjes naar Nederland en België. In Zuid-Afrika is er immers geen tekort aan voedsel en spullen, al is alles ongelofelijk duur geworden.[26] Vestdijk krijgt honderdvijftig Engelse sigaretten.[27] Mauk Esser eveneens, en het is net wat die nodig had, want 'het werk vlot zoo veel beter als je er iets bij te rooken hebt en vooral als men, bij elken teug en het rustig uitblazen, denken kan aan den verren goeden vriend, die toch nabij is'.[28] Du Perrons weduwe is dankbaar voor de tennisschoenen voor haar zoon en Fini Besnard stuurt, op Aty's verzoek, haar verlanglijst: onder- en bovengoed voor Albert en haarzelf, en

vooral: een stevig korset, dat ze nodig heeft omdat haar buik zeer geleden heeft onder oedeem.[29] Ook de Le Rouxs en Van Wyk Louws, aan wie gedeelten van de brieven worden voorgelezen, sturen pakketten met versnaperingen naar Nederlandse schrijvers.[30]

Het weerzien met Van Wyk Louw had – naast dat met Kees en Micky – tot grote ontroering geleid. Greshoff vindt zijn vriend 'in deze drie jaren opvallend "wijzer" geworden'.[31] Ze pakken hun vriendschap op alsof er geen onderbreking heeft plaatsgevonden en zien elkaar direct weer bijna dagelijks: ze dineren samen, luisteren naar platen van Schubert en Mozart, wandelen en genieten van hun kop koffie in de stad.

Greshoff, Van Wyk Louw en enkele andere Zuid-Afrikaanse schrijvers bedisselen nog een plannetje. Het steunfonds dat zij in mei 1940 oprichtten om Nederlanders tijdens de oorlog te helpen en dat onder meer zou worden aangewend om Marsmans verblijf in Kaapstad te betalen, is door diens voortijdige dood en doordat het onmogelijk was het geld in Nederland te krijgen ongemoeid gelaten. Na overleg wordt nu besloten om van het bedrag – volgens Greshoff zo'n 345 pond, zo'n 3450 gulden – een Nederlandse dichter naar Zuid-Afrika te halen.[32] Die kan dan op krachten komen en bovendien enkele lezingen geven om culturele kruisbestuiving te bevorderen. De Nederlandse regering wordt verzocht de overtocht te betalen en gaat akkoord, de Zuid-Afrikaanse regering zorgt voor vrij reizen door het land.[33]

De keuze valt op Adriaan Roland Holst. Roland Holst wordt gepolst en stuurt 5 juni 1946 een telegram dat hij de uitnodiging aanneemt.[34] Greshoff is er verrukt over: 'De vreugde je weldra hier te zien is groot! Wat ben ik blij dat dit gelùkt is.' Hij stelt Roland Holst gerust dat het er vooral om te doen is hem na de oorlogsjaren tot rust te laten komen. De lezingen zijn slechts bijzaak, Greshoff heeft 'er wat veel nadruk op gelegd om de zaak voor de Nederl. regeering wat aantrekkelijker te maken'.[35] Roland Holst arriveert op 3 augustus 1946 in Zuid-Afrika voor een verblijf van een maand of acht. Maar met de beloofde rust is het snel gedaan: als de dichter op dat moment had geweten dat men in Zuid-Afrika tóch een grote, doodvermoeiende lezingentournee voor hem zou organiseren, was hij waarschijnlijk in Nederland gebleven. Roland Holst reist de hele Unie rond en moet – naast lezingen geven – overal koffiedrinken, eten, theedrinken, avondjes uit. Hij laat Greshoff weten dat de reis hem zwaar valt en dat hij zich zorgen maakt om zijn terugreis, die nog niet geregeld is.

Dat alle drukte zijn vriend neerslachtig en vol heimwee maakt, begrijpt Greshoff wel, toch is hij gepikeerd dat Jany zijn verlangen naar Nederland niet onder stoelen of banken steekt. Greshoff herinnert zich niet dat een

Adriaan Roland Holst (rechts) arriveert in Zuid-Afrika: met Greshoff (midden) en N.P. van Wyk Louw, 1946. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

Nederlander ooit zo enthousiast is ontvangen. Door Holsts reis komt de 'geheele verhouding Nederl.-Zafr. op een nieuwe basis' te staan, daar is hij van overtuigd.[36] Schenkt hem dat dan geen voldoening? Hij ergert zich enorm aan Holsts 'gezanik over wèg, terùg willen. Om te beginnen vind ik het kinderachtig, en verder onbehoorlijk tegenover de Afrikaansche vrienden die zich zooveel moeite gegeven [hebben] om zijn verblijf hier belangwekkend en aangenaam te maken.'[37]

Greshoff had gehoopt op onverdeeld enthousiasme van zijn vriend, niet in de laatste plaats om zijn eigen twijfels te sussen nu zijn toekomst onduidelijk is en hij Kaapstad voorlopig krampachtig tot nieuwe thuisbasis probeert te bombarderen. Al zal zijn onvrede deels een maskerade zijn voor de onmacht zich nuttig te maken, toch blijft zijn egocentrische perspectief keer op keer frappant. Holsts verlangen naar Nederland komt hem niet te pas: het confronteert hem met de ongemakkelijke vraag hoe dat met zijn eigen verlangens zit. Waar ligt zijn toekomst?

Angst voor een naoorlogs Nederland

De Greshoffs hebben na hun terugkomst in Zuid-Afrika eerst bij Fred en Ria le Roux gelogeerd en vervolgens hun intrek in La Verne genomen. Het huis dat zij tot 1942 hadden gehuurd, was na hun vertrek naar Amerika door Micky gekocht. Kees' vrouw werkt als model en verdient goed. Maar om-

dat het onderkomen voor het jonggehuwde stel veel te groot is en het Jan en Aty niet lukt zelf een woning te vinden, is besloten dat die voorlopig twee grote kamers in La Verne kunnen huren, met eigen ingang. Alleen de *hall*, met ruime veranda, is voor gemeenschappelijk gebruik. Hun kersverse schoondochter is dus tegelijkertijd hun hospita. Greshoff vindt het heerlijk weer dagelijks in het gezelschap van zijn jongste zoon te zijn. Gezamenlijk kijken ze uit naar het weerzien met Jan junior, die zijn demobilisatiepapieren al heeft en op het punt staat met zijn vrouw Nancy Londen te verlaten.

Greshoff is echter niet voor zijn plezier naar Kaapstad gegaan, hij heeft een duidelijk doel voor ogen gehad: zijn literair werk. Nadat hij een jaar of drie vrijwel geen letter op papier had kunnen krijgen, kreeg hij op het schip terug naar Kaapstad de ene na de andere creatieve ingeving. Hij had ideeën voor een tweede reeks 'Rebuten', schreef gedichten en had zijn onvoltooide roman er weer bij gepakt.[38] Ook is hij inmiddels begonnen aan zijn autobiografie.

Met Fritz Landshoff heeft hij in New York veel gepraat over zijn oeuvre en ze hebben plannen gemaakt voor zijn *Verzameld werk*. Landshoff is er al die tijd van uitgegaan dat hij zich na de oorlog weer met de Amsterdamse uitgeverij Querido zou verbinden en stelde Greshoff in het vooruitzicht dat die zijn *Verzameld werk* graag wil uitgeven. Bovendien bood de uitgever hem namens L.B. Fischer Publishers een contract aan om een bloemlezing uit zijn proza in Engelse vertaling te brengen. Greshoff accepteerde het aanbod en speelde zijn zoon Kees de vertaalklus door.[39] Er staat hem dus veel te doen.

De onzekerheid over de waarde van zijn schrijverschap die zich tijdens de oorlog van hem meester had gemaakt, is echter als een oorwurm in zijn gedachten blijven kruipen. De gedichten die hij aan boord schreef, vindt hij, nu hij ze herleest, zwaar onder de maat: ze hebben een oude, verbitterde toon en dat bevalt hem niet. Als anderen hem een blijk van waardering tonen, koestert hij wantrouwen. De twijfel overvalt hem bijvoorbeeld als hij van de Amerikaanse schrijver Allen Tate een waarderende brief krijgt: 'Zou hij dat werkelijk menen?' Hij kan zich niet voorstellen dat zo iemand werkelijk belang in hem stelt.[40] En als Adriaan van der Veen onder het pseudoniem Robert Moreland een Engelstalig essay over hem publiceert, om Greshoff ook in Amerika meer bekendheid te geven, is hij ontevreden, omdat hij er zijn tekortkomingen en beperkingen in mist.[41]

Ook aan de door Landshoff voorgestelde Engelse bloemlezing uit zijn werk twijfelt hij. Het lijkt hem dat zijn werk buiten Nederland en buiten de context van de tijd waarin het ontstond geen bestaansrecht heeft en bij na-

der inzien heeft hij toch maar liever dat zo'n boek niet verschijnt. 'Ik schrijf dit niet in een vlaag van ontmoediging, doch kalm en kritisch en zonder dat mijn slotsom mij in de geringste mate verontrust. Wanneer men poogt geen slachtoffer te worden, moet men beginnen zichzelf kritisch te zien. Dupe van zichzelf te worden is, dat weet ik bij ondervinding, bijzonder vernederend.'[42]

De scepsis over zijn eigen werk bevordert zijn gemoedstoestand niet. Hoewel Greshoff altijd buien van neerslachtigheid gekend heeft, zijn ze sinds de oorlog donkerder geworden en duren ze langer. Hij ziet het deels als prijs voor de genoten veiligheid en welstand, deels als ouderdomsverschijnsel: 'de veerkracht, die voor de tegenwerking moet zorgen is aan het verslappen.'[43] Het is juist dat gebrek aan veerkracht, aan losheid en vlotheid, dat zorgt dat hij hogere eisen aan zichzelf stelt. Vroeger floepte hij er het ene na het andere artikeltje uit, 'zonder mijn geweten te bezwaren met een al te nauwkeurig onderzoek naar de waarde ervan. [...] Dat nu is mij langzamerhand vrijwel onmogelijk geworden.'[44]

Bij gebrek aan vrienden die hem op zijn valkuilen en blinde vlekken kunnen wijzen, probeert hij krampachtig zijn eigen criticus te zijn. Hij beseft maar al te goed dat hij niet moet blijven hangen in wat hij voor de oorlog deed: 'Ik moet zo ik iets bereiken wil, mij gehéél uit die oude Forumsfeer losmaken. [...] Ik ben doodsbang mijn eigen epigoon te worden.'[45]

Dat *Forum* niet langer de toon aangeeft, is een inzicht dat nog lang niet bij iedere Nederlandse schrijver is doorgedrongen. Doordat de oorlogsjaren voor een literair vacuüm hadden gezorgd, ontstond na de oorlog een overvloed aan dag-, week- en maandbladen. Oude literaire tijdschriften herleefden, al dan niet in dezelfde vorm, nieuwe, met veelal onbekende namen, doken op. Maar van uitgesproken uitgangspunten en vernieuwing is amper sprake. De jonge generatie zoekt naar een eigen programma, maar komt steeds weer uit op wat *Forum* voor ogen stond. Verschillende nieuwe, naoorlogse tijdschriften – *Criterium*, *Podium*, *Libertinage* – maken min of meer aanspraak op de erfenis van Ter Braak en Du Perron.[46] W.F. Hermans, die de 'zwerm epigonen' van *Forum* niet uit kan staan, zou de naoorlogse situatie als volgt typeren: 'Sedert Du Perron's heengaan, lijkt een deel van onze letteren op een kinderkamer, waar vader niet thuis is. Iemand doet wat, een ander zegt: oh, als vader dat eens wist!'[47] Ook binnen het literair proza, waar populaire vertellers als Johan Fabricius, Jan de Hartog en Willy Corsari het ene na het andere boek schrijven, is weinig verandering te constateren. En in de dichterlijk klinkende, maar weinig meeslepende huis-tuin-en-keukenpoëzie, waar een toonaangevend blad als *Criterium* vol mee staat,

schrijft men alsof er nooit een oorlog geweest is.[48] Uiteindelijk zal er van de talloze na mei 1945 (her)opgerichte bladen door fusie en opheffing weinig overblijven. Een bezielende tijdschriftleider zoals Greshoff dat was, ontpopt zich na de oorlog in Nederland niet meer.[49]

Greshoff, die vanuit Nederland, België en Frankrijk de week- en maandbladen weer ontvangt, vindt de naoorlogse literatuur middelmatig en mat van toon. Hij treft in vrijwel elk drukwerk 'een dreinerige boosaardige oudemannetjesgeest', die hem doet snakken naar meer oorspronkelijkheid.[50] In Nederland bevalt alleen de *Kroniek van Kunst en Kultuur*, waarvan hij voor de oorlog redacteur was, hem.[51]

De navolgers van *Forum* noemt hij 'de lijkenvreters' die zich met de nalatenschap van zijn vrienden voeden, 'litteratuurvlooien' die hij verafschuwt. De dichter Bertus Aafjes, een opkomend talent, wordt zijns inziens overschat, hij vindt hem te ongelijkmatig. De 'stumperige' gedichten van Hans Gomperts zijn wat hem betreft om te huilen. Leo Vroman is de enige van wie hij hoge verwachtingen heeft: die 'heeft méér poëzie in het topkootje van zijn pink dan 10 Aafjes in hun geheele lijf'. Zeer onder de indruk is hij van het oorlogsdagboek van Bert Voeten, de man van Marga Minco, omdat dat hem werkelijk een indruk geeft van wat men in Nederland doorleefd heeft.[52] Maar verder is er niet veel.

Begin 1946 had Greshoff zelfs een paar beroerde weken gehad, zo geschrokken was hij geweest van het gebrek aan kwaliteit, van 'de daling van het peil'.[53] Hij was er zo zwartgallig en onzeker van geworden, dat hij er enkele weken niet van had kunnen werken. Blijkbaar werd hij te oud om de jeugd te kunnen volgen en begrijpen. Maar na lezen en herlezen komt hij tot de slotsom dat het niet aan hem ligt. Vanuit Nederland valt er voorlopig geen inspiratie te verwachten, hij moet zichzelf op eigen kracht opnieuw uitvinden. Zorgvuldig probeert hij zijn eigen schrijverschap te wegen, zijn juiste positie in het Nederlandse literaire landschap te bepalen. Een landschap dat, beseft hij, in zes jaar tijd behoorlijk veranderd is.

Zijn belangstelling voor de Nederlandse literatuur verliest Greshoff, ondanks het voor hem teleurstellende niveau, niet. Toevallig vangt hij een Zuid-Afrikaanse radio-uitzending op over de ondergrondse pers en uitgeverij in Nederland. Zo hoort hij voor het eerst over de nieuwe uitgeverij De Bezige Bij. Hij zit direct recht overeind. Dat er in Amsterdam een belangrijke uitgeverij is waarvan hij niets weet, houdt hem de dagen erna bezig.[54] 'Wat is De Bezige Bij, wie is De Bezige Bij? Waar was en is De Bezige Bij mee bezig??' vraagt hij Alexander Stols.[55]

Wat heeft hij, door Europa de rug toe te keren, veel gemist! 'Daar was

gedurende de bezetting een ingewikkeld complex van ergernissen, angsten, verlangens, gevaren, beslissingen, ontroeringen, waar ik geen begrip van heb en nooit volledig van kan krijgen.'[56] En uit dat complex zijn allerlei nieuwe initiatieven ontstaan, nieuwe bedrijven, een nieuw soort literatuur, waarvan hij de waarde moeilijk kan wegen.

De naoorlogse literaire situatie beïnvloedt Greshoffs ideeën over zijn toekomst. Verschillende Nederlandse vrienden informeren wanneer ze hem terug zullen zien. Ze vinden het allen vanzelfsprekend dat hij, nu de oorlog is afgelopen, linea recta naar Europa terugkeert. Bovendien menen sommigen aanvankelijk dat Greshoff een van de centrale figuren zal zijn in de naoorlogse Nederlandse letteren.[57] 'Is het wonder dat velen naar Greshoffs terugkomst uitzien en het werk, dat hij in Zuid-Afrika en Amerika heeft geschreven, met ongeduld verlangen te lezen?' schrijft Fred Batten in *Het Vrije Volk*. 'Wij hebben zijn levendige figuur, zijn stem en zijn brieven gemist, maar wij verheugen ons over zijn behoud bij de tragische verliezen, die onze litteratuur in de oorlog heeft geleden.'[58] Het uitblijven van zijn komst leidt zelfs tot geroddel. 'Er gaan hier hardnekkige geruchten, dat het Jan wegens het schrijven van opruiende artikelen verboden zou zijn door de Ned. regeering om hier te komen? Is daar iets van waar?' wil Nike van Rantwijk weten.[59]

Van Schendel is de enige die oog heeft voor Greshoffs persoonlijke omstandigheden. Hij vermoedt dat diens toekomstplan afhankelijk is van wat zijn zonen zullen doen. Ook hij benadrukt echter: 'Jij behoort hier en als je ooit noodig bent geweest dan is het nu.'[60]

Maar hoewel hij soms een vlaag van heimwee heeft, wil Greshoff eigenlijk helemaal niet naar Nederland. En als hij er niet onderuit kan, dan beslist niet langer dan een maand of twee, en 'alléén als ik *zeker* van de terugkeer ben'.[61]

De vermoedens die hij al in New York over een naoorlogs Nederland had – dat de atmosfeer burgerlijk, chauvinistisch en conservatief zal zijn – ziet hij in brieven van vrienden bevestigd. Ook van de berichten van de vele Nederlanders die in de Kaap arriveren om in Zuid-Afrika een betere toekomst te zoeken, wordt hij niet vrolijk. Onder hen is bijvoorbeeld de Amsterdamse uitgever en boekhandelaar A.A. Balkema, die zich met zijn vrouw en zeven kinderen in Zuid-Afrika wil vestigen omdat hij geen tweede oorlog, dit keer met de Russen, wil meemaken.[62] Greshoff constateert dat alle mensen die uit Nederland aankomen 'a. verbitterd [zijn] over de aldoor heerschende wantoestanden, b. meer dan bezorgd over de naaste toekomst, c. overtuigd van nieuwe conflicten'.[63]

Greshoff voorziet een afschuwelijk naoorlogs Nederland. Op een vrijzinnige atmosfeer rekent hij absoluut niet. De softheid en gemeenschapszin die hij meent te proeven, stuiten hem nog harder tegen de borst. Nederland zou een voorbeeld moeten nemen aan de Franse Revolutie en schoon schip maken in plaats van de fatsoensrakker uithangen. Dan eist dat maar een paar duizend lijken, *soit*. Greshoff vindt het krankzinnig dat 'welbetaalde Hitlerknechten' als Martien Beversluis en zijn ooit goede vriend Jan de Vries gewoon op vrije voeten rondlopen en had liever een bijltjesdag gezien.[64] 'Kun jij mij ook mededeelen waarom Anton Mussert nog leeft?' vraagt hij aan Vestdijk. 'Waaròm, schrijf mij dat eens, bungelt Jan de Vries niet aan een lantaren op het Rapenburg?? Als men nu eens wat minder oranje droeg, wat minder juichte en wat krachtiger de hoogmoedige opruiming ter hand nam.'[65]

Hij verwijt zichzelf de tegenzin tegen alles wat Hollands is, hij vindt het 'niet zooals het hoort'. Zou het een tijdelijke reactie zijn op de oorlog, waarin hij zich 'een sterk vaderlandsch gevoel' had aangemeten en zijn best had gedaan zich als goede Nederlander te gedragen? Hij hoopt het maar.[66] Maar als hij nu naar Nederland zou gaan, zou hij zich maar doodergeren aan het naoorlogse gif – 'uit een oorlog komt nooit iets goeds, hoegenaamd, voort' – en die ergernis zou ervoor zorgen dat hij weer niets uit zijn handen krijgt.[67]

Bovendien is hij ervan overtuigd dat een afrekening met de 'kozakken' onvermijdelijk zal zijn. Greshoff ziet weinig verschil tussen het Rusland van Stalin en het Duitsland van Hitler. Hij heeft onlangs *The Yogi and the Commissar* van Arthur Koestler gelezen, een essaybundel waarin de Russische schrijver getuigt van zijn teleurstelling in het communisme en aan de hand van cijfers en statistieken afrekent met het stalinistische regime. Het boek maakt indruk op Greshoff, hij moet er dikwijls aan terugdenken – 'Koestler laat mij niet los!' –, niet begrijpend dat er nog communisten zijn die de Sovjetrepubliek verheerlijken, terwijl het, zoals Koestler hem heeft laten zien, 'tot een gewone, sombere macht- en dwangstaat is geworden'. Hij gelooft noch in een geleidelijke democratisering van Rusland noch in een 'naar elkaar toegroeien' van West-Europa en de Sovjet-Unie. Het 'zegevierend oprukkende sovjetimperialisme' en de dreiging van een op handen zijnde Derde Wereldoorlog zal hem de komende jaren in zijn greep houden. Ook Aty las Koestler 'en rilde'.[68]

Greshoff acht de wereld, ondanks de langverwachte overwinning van de geallieerden, verder verwijderd van rust, welvaart en geluk dan ooit.[69] Om zijn angsten en ergernissen niet te vergroten, besluit hij voorlopig geen kranten en tijdschriften te lezen.[70] En doet hij het soms toch, dan kan hij wel 'huilen om het zielige peil en de afschuwelijke schriftuur'.[71]

Toch is de Russische dreiging niet de enige reden dat Greshoff Nederland mijdt, de angst niet meer relevant te zijn speelt minstens zo'n grote rol. Hoewel Greshoff twijfelt aan zijn eigen schrijverschap, legt hij de schuld voor een eventueel gebrek aan belangstelling liever bij zijn moederland. Hij voorziet dat hij, die de oorlog vanaf de zijlijn heeft meegemaakt, voorlopig niet in de Nederlandse maatschappij zal passen, omdat er nu behoefte is aan vastigheid, verbinding en heldenverering, zaken waar hij nooit om heeft gegeven: 'Wat moet ik, als vreemde eend, in die bijt doen? Polemiseren? Is die polemiek te drukken? Is er nog belangstelling voor de vrijzinnigheid welke ik mijn leven lang verkondigd heb?'[72] In een gedesoriënteerd, prikkelbaar Nederland zal hij nooit kunnen zeggen en schrijven wat hij wil.

Daar komt bij dat hij vreest dat Nederland zonder Ter Braak, Marsman en Du Perron heel leeg zal zijn en dat een verblijf daar hun gemis alleen maar sterker zal doen voelen. Greshoff heeft, kortom, in Nederland niets te zoeken. Ondanks zijn sterke verlangen weer met het literaire leven in Nederland in contact te treden, zegt zijn verstand hem dat het beter is zich voorlopig op de achtergrond te houden. Over een jaar of twee, drie heeft Nederland hopelijk zijn evenwicht hervonden en is het voor hem mogelijk zich er weer aan en in te passen. Intussen, zo neemt hij zich voor, zal hij in Kaapstad blijven en, ondanks de twijfels en het gebrek aan focus, zijn eigen werk proberen op te pakken. Hoe mooi zou het zijn als hij straks, terug in Nederland, met nieuw werk voor de dag kan komen.

Na de korte eruptie van ideeën en plannen lukt nieuw werk echter alweer maar gedeeltelijk. De constante brievenstroom brengt Greshoff zodanig van zijn à propos dat hij zich moeilijk kan concentreren. Het enige wat helpt is volledige afzijdigheid, die hij en Aty soms opzoeken op de *plaas* van de gastvrije Jacques en Hélène Malan. De Malans hebben van een erfenis het landgoed Kleinplasie gekocht, even buiten Worcester.[73] In het schitterende witte landhuis hebben de Greshoffs hun eigen vertrekken en hoeven ze aan niets anders te denken dan eigen werk; het personeel zorgt voor de rest. Greshoff vindt de levensstijl er heerlijk: 'Ik houd ervan in een groot huis te wonen, met vele en goede bedienden en voortreffelijk spijs en drank voorgezet te krijgen.'[74]

Op Kleinplasie schrijft Greshoff aan zijn autobiografie en knipt en plakt hij zijn *Verzameld werk* in elkaar. Het meest opgetogen is hij dat hij weer wat poëzie op papier heeft gekregen. Dat is na *Ikaros bekeerd*, dat in het najaar van 1937 verscheen, op een sporadisch vers en de korte opleving op de terugtocht uit Amerika na, niet meer gebeurd. Nu heeft hij voor het eerst weer een flinke bundel gereed, zo'n 160 pagina's in omvang, die hij voorlo-

pig *Tegen tijd en tijd* doopt.[75] 'Je kunt je wellicht voorstellen welk een voldoening het is om na vele jaren van onvruchtbaarheid vrij plotseling weer aan het rijmen te slaan. Beste Ries, dit is een van de grootste vreugden van mijn leven geweest,' schrijft Greshoff aan zijn vriend in Amerika. 'Men denkt namelijk altijd, dat "het" nooit meer terug zal komen!'[76]

Verschillende pannen op het vuur

Hoewel Greshoff voorlopig niet naar Nederland terug wil, ziet hij in Kaapstad ook permanente bestemming. Aty en hij hebben slechts besloten er voorlopig te blijven om af te wachten hoe de naoorlogse situatie zich ontwikkelt.[77] Plannen maken ze voortdurend, het woord 'toekomst' hangt hen als een zwaard van Damocles boven het hoofd. Wat zijn de mogelijkheden voor een man die de zestig nadert, maar zijn spaargeld tussen 1939 en 1942 grotendeels opgesoupeerd heeft en geen uitzicht heeft op pensioen? De 'rare leeftijdsgrens' zit Greshoff dwars: 'Ik ben nog te jong om mezelf, als geheel aftandsch, af te schrijven en bij de bedeeling aan te dienen en ik ben pertinent te oud om een betrekking te aanvaarden waar een *jonge* man de handen mee vol zou hebben.'[78]

Een mysterieuze miljonair helpt hen voorlopig uit de brand. De mecenas luistert naar de naam David Birnbaum, een financier en kunstverzamelaar met Nederlandse wortels die zich, nadat hij tot Amerikaan is genaturaliseerd, Bingham noemt. Binghams collectie oude Hollandse en Vlaamse meesters, antiek glas en Chinees porselein, die omgerekend naar vandaag de dag zo'n 1,5 miljoen euro waard zou zijn, siert de meer dan veertig kamers van zijn landhuis in Hartsdale, boven New York.[79] Greshoff heeft de miljonair tijdens de oorlog in New York ontmoet en krijgt nu van hem twee jaar lang, vanaf 1 juni 1945, vijftig pond per maand.[80] Greshoff spreekt in brieven aan Ries dankbaar over het manna van 'King David'.

Via de Haagse advocaat G.A. Boon had hem ook een aanbod van een anoniem Nederlands echtpaar, dat in Londen woont, bereikt. Deze weldoeners boden Greshoff een maandgeld van vijfhonderd gulden gedurende twee jaar, zodat hij rustig kon werken. Greshoff had het in reserve gehouden, voor het geval hij 'niets te doen vond bij mijn terugkeer in Nederland'. Maar voor die tijd was het voorstel alweer ingetrokken, onder meer omdat het echtpaar niet had gerekend op enkele familieleden die berooid uit concentratiekampen zouden zijn teruggekomen en onderhouden moesten worden. Boon voelde zich er als tussenpersoon rot over en had gewild dat 'de genereuse opwelling van een oogenblik nooit aan mij kenbaar was gemaakt'.[81]

Verder heeft Greshoff nog een Amerikaanse rekening met wat Aty en hij

in New York hebben verdiend. Maar het geld dat daarop staat, laat hij liever ongemoeid. Daarbuiten bezitten ze nog '20.000 pop + 10.000 pop v.h. huis in Arnhem. Een goed deel daarvan is hier en dus tot mijn beschikking.'[82]

Met de lezingentournee die hij niet door Curaçao en Nederlands-Indië kon maken, maar in september en oktober 1946 alsnog door Zuid-Afrika maakt, spekt hij zijn kas ook nog een beetje: Aty en hij reizen onder meer naar Johannesburg, Pretoria en Grahamstad, waar Greshoff spreekt over de Nederlandse literatuur.

Dit alles biedt echter slechts een tijdelijke oplossing. Uiteindelijk zullen de Greshoffs weer een regelmatiger inkomen nodig hebben. In de loop van 1946 onderzoeken Jan en Aty verschillende scenario's, zowel in het ambtelijke als in het journalistieke circuit. Geen van beide lokt hem aan, maar andere mogelijkheden ziet hij niet. Greshoff klampt zich vast aan de belofte van de regering hem ergens te plaatsen: hij heeft immers geen ontslag genomen of gekregen, maar is met buitengewoon verlof. Hij werpt balletjes op, informeert links en rechts. Er is sprake van een correspondentschap in Brussel, men spreekt nog steeds van een ambt als cultureel attaché aan de ambassade te Parijs en hij denkt dat er mogelijkheden bij de het jaar ervoor opgerichte Verenigde Naties in New York voor hem zijn, bijvoorbeeld op de afdeling voorlichting.[83]

Aty ziet een bestaan voor haar man als cultureel attaché of Verenigde Naties-medewerker niet voor zich. De weinig enthousiaste wijze waarop Jan als ambtenaar functioneerde, staat haar nog helder voor de geest en bovendien gelooft ze dat de grote charme van haar echtgenoot gelegen is in zijn ongebondenheid, die ervoor heeft gezorgd dat hij zijn hele leven heeft kunnen schrijven wat hij wil.[84]

Greshoff ziet dat zelf ook in. Uiteindelijk had hij zich als ambtenaar op het NIB onvrij gevoeld, 'min of meer "verkocht"', zijn strijdbaarheid gemuilkorfd.[85] Het lijkt hem vernederend nu opnieuw zijn vrije bestaan te moeten verruilen 'voor een oude dag in de staatsstal, etende uit de staatsruif'.[86] Maar op andere momenten heeft hij maar één werkelijke angst: dat hij weer verslaggever zal moeten worden. 'Ik heb in NY het genot van de maandelijksche cheque leeren kennen en heb er nog dikwijls heimwee naar!! Eerlijk gezegd ben ik een beetje te bejaard voor dit boheemsch bestaan.'[87] Hij houdt er gedurende 1946 ernstig rekening mee dat hij weleens voor een beslissende keuze kan komen te staan: 'Die tusschen onzekerheid-en-vrijheid en zekerheid-en-onvrijheid.'[88]

Terwijl Greshoff wacht tot de regering met een concreet voorstel komt, onderzoekt hij de mogelijkheden om van zijn pen te leven. Die zijn er ge-

noeg: niet alleen vanuit literaire, maar ook vanuit journalistieke kringen zijn talloze ogen op hem gericht. *Het Vaderland*, dat bij de naoorlogse perszuivering als sanctie tijdelijk een andere titel moet voeren en tot 1951 zal verschijnen als de *Nieuwe Courant*, heeft hem gevraagd om voor vijfhonderd gulden per maand Menno ter Braak op te volgen als hoofd van de kunstrubriek. Dat zou naast een wekelijkse letterkundige kroniek, talloze korte boekbesprekingen en uitvoerige tijdschriftoverzichten betekenen dat hij verslag moet doen van films en toneel- en dansvoorstellingen.

Ook *Het Parool* heeft hem een aanbod gedaan. Greshoff had contact met de in 1940 opgerichte verzetskrant gezocht en antwoord gekregen van redacteur Simon Carmiggelt, die hem de situatie – van ondergrondse uitgave naar legale krant – uit de doeken deed en hem vroeg een maandelijkse brief uit Zuid-Afrika te zenden à veertig gulden per brief.[89] Een maand later had *Het Parool* Greshoff gevraagd om voor zeshonderd gulden per maand correspondent in Brussel te worden.[90]

Greshoff wijst het voorstel van zijn oude werkgever *Het Vaderland/Nieuwe Courant* direct af. Hij ziet zichzelf op zijn leeftijd niet meer vijf van de zeven avonden uitgaan, om na een voorstelling of film op de redactie een stukje te typen en dan midden in de nacht thuis te komen. Bovendien moet hij er niet aan denken om in Den Haag te wonen. Het *Parool*-aanbod om naar Brussel te komen is beter, maar ook hier heeft hij weinig zin in. Hij kent de nieuwe krant niet, is dat *Parool* wel een blijvertje?

Greshoff wikt en weegt. Eigenlijk is hij als de dood voor een nieuwe periode van broodschrijverij en tegen het vooruitzicht naar Europa te verkassen ziet hij huizenhoog op. Maar Ries had hem gewaarschuwd gebruik te maken van de kansen zolang die gunstig zijn, want voor je het weet 'komt een illegale, althans quasi-illegale blaaskaak aanwapperen, jeugdig, dom en arrogant en daar ga je! "Greshoff? Nooit van gehoord." Zeker zoo 'n ouwetje uit het buitenland, die niets gedaan heeft in de "verzetsbeweging".'[91] Aan zijn vriend Pierre Dubois schrijft Greshoff in de zomer van 1946 dat hij verschillende pannen op het vuur heeft staan, 'maar alleen één ervan is gaar. Er zijn mij voorstellen en beloften gedaan, er worden onderhandelingen gevoerd, doch alleen *Het Parool* kwam met een vast voorstel voor de dag.'[92]

Uiteindelijk neemt Greshoff het Brusselse correspondentschap van *Het Parool* aan, maar hij vraagt hoofdredacteur Van Heuven Goedhart om uitstel van vertrek.[93] Stiekem blijft hij hopen dat er iets beters voorbijkomt. 'Als u ooit hoort, dat ze in een Club van Honderdjarigen te N.Y. een loopjongen van 60 noodig hebben, sein mij dan en ik kom over,' schrijft hij Dola de Jong, die in New York woont.[94]

Niet lang daarna besluit Greshoff *Het Parool* alsnog af te zeggen: de gedachte aan de baan drukt hem te veel. Hij blijft nog even hopen op een functie als cultureel attaché in Parijs, al weet hij dat het nog maar de vraag is of de Nederlandse regering culturele attachés gaat benoemen en acht hij het bovendien uitgesloten dat een rooms-socialistische regering hém naar Parijs zou sturen. 'Dus ook afgeschreven,' concludeert hij.[95] Maar als hij van de benoeming van Robert de Roos, Du Perrons zwager, aan de Parijse ambassade hoort, is dat toch een klap in zijn gezicht. Hij schrijft zijn vriend Ries dat hij zich zal 'moeten neerleggen bij het feit dat er een zekere incompatibilité d'humeur bestaat tusschen de overheid en mij. Ik zal er geen slapelooze nachten door krijgen en ik zou er mij nog minder van aantrekken indien ik niet zoo ijdel en geldgierig ware!'[96] Greshoff slingert heen en weer tussen verontwaardiging en zelfinzicht, opstandigheid en berusting, gekrenktheid en gespeelde onverschilligheid. Zo krijgt Josepha Mendels, die zich in Parijs gevestigd heeft en met wie hij zo nu en dan contact heeft, te horen dat de teleurstelling dat de baan aan zijn neus voorbij is gegaan niet groot is, 'omdat ik een sterke tegenzin ontwikkeld heb *tegen de failliete boedel, die Europa heet*'.[97]

Opeens zijn er weinig concrete mogelijkheden meer en dat maakt Greshoff onrustig. De enige mogelijkheid die overblijft, is weer te gaan freelancen. Waar hij zich voorgoed gaat vestigen, kan hij later altijd nog beslissen. En eigenlijk is hij, nu hij de knoop eindelijk heeft doorgehakt, best tevreden met de oplossing: 'Wat zullen wij ons afmartelen om een baantje [...]. Ik houd toch alléén maar van schrijven, lezen, kletsen en, matig, wandelen (in straten).'[98]

Het enige vraagstuk dat hem nu nog zorgen baart, is dat hij verschillende opdrachtgevers bij elkaar moet verzamelen. Voorlopig is hij onder de pannen, want hij rekent op een honorarium van Querido voor zijn *Verzameld werk*, hij krijgt nog geld voor de bloemlezingen die hij in New York vervaardigd heeft, Phil Weber, de hoofdredacteur van *Die Burger*, heeft hem verzocht om medewerking in de zaterdagkrant, hij schrijft zo nu en dan wat in *Die Huisgenoot* en doet soms wat voor de radio.

En Aty is er gelukkig ook nog. Die heeft van Fred le Roux onder meer de rubriek 'Vra vir Aline' gekregen, in het populaire Afrikaner vrouwenweekblad *Sarie Marais*. Onder haar pseudoniem Aline van Alphen beantwoordt ze als een soort 'Lieve Lita' persoonlijke vragen van lezeressen, vooral over de liefde: hoe kom ik aan een man, hoe houd ik 'm of hoe kom ik van 'm af.[99] Een selectie van haar adviezen zal in 1954 gebundeld worden in *Kom ons praat van hart tot hart*. Bovendien zal Aty, eveneens onder haar pseudoniem,

met Hélène Malan *Lewenskuns en goeie maniere; briewe oor die etiket* publiceren, waarbij ze als Aline een oplossing biedt voor de vragen van haar fictieve dochter Aletta. De onderwerpen die Aty en Hélène aansnijden betreffen onder meer hoe je een diner moet geven, hoe je een goede gesprekspartner bent of hoe een ambtelijke ontvangst hoort te verlopen. Ook behulpzaam is het lijstje hoe je ordes, decoraties en medailles moet dragen en welke autoriteiten je met welke titel aanspreekt. Het boek zal een succes worden en beleeft zelfs een tweede druk. Aty kan met recht zeggen dat ze zichzelf niet overschat 'als ik zeg dat ik op het gebied van de etiquette [...] een specialiteit ben in Zuid-Afrika'.[100]

Tot meer dan 25 pond per maand komen de Greshoffs echter met al deze podia niet en dus moeten ze uit Nederlandse bronnen een aanvulling zien te putten. Als ze al met al vijftig pond bij elkaar kunnen pennen, kunnen ze in Zuid-Afrika voorlopig goed leven.

Jan en Aty besluiten gedurende 1946 zodoende tóch naar Nederland te reizen om de banden met kranten- en tijdschriftredacteuren aan te halen. Bovendien staat de 86-jarige Ko te popelen om haar zoon en schoondochter na zeven jaar weer te zien. Als haar gezondheidstoestand afneemt, krijgen Jan en Aty haast met hun vertrek. Aty probeert bij de scheepvaartmaatschappij een overtocht te boeken, maar makkelijk is dat niet: passagiers die een zakelijk doel of een regeringsopdracht hebben, krijgen voorrang.

Uiteindelijk lukt het twee plekken op de boot te bemachtigen. Op 5 december 1946 stappen Aty en Jan aan boord van de Randfontein, die hen vanuit Kaapstad naar Rotterdam zal varen.[101] Nini is drie dagen eerder met de Oranjefontein afgereisd, Roland Holst blijft nog even in Zuid-Afrika. Jan en Aty vertrekken voor onbepaalde tijd, want het scheepsprogramma voor 1947 is op dat moment nog niet bekend. Het is hun eerste weerzien met Europa. Een naoorlogs Europa. Greshoff heeft zichzelf op het allerergste voorbereid, zo kan het alleen maar meevallen. Vooral tegen de terugkeer naar Nederland ziet hij als een berg op: 'En ware het niet om mijn moeder, ik zou er geen voet zetten.'[102]

21

Onland Holland (1947)

Een dag voordat hun schip aanmeert in Rotterdam heeft Greshoff de eerste aanvaring met Nederland al achter de rug, in de vorm van een VARA-radioprogramma. Aan het woord was Peter Pech geweest, een tragisch-komisch personage, vertolkt door cabaretier Jan Hahn. Pechs grappen over zijn sores als arbeider moesten voor herkenning bij de gewone Nederlander zorgen; Hahn heeft er veel succes mee. Greshoff echter had 'nog nooit iets zoo bots en akeligs gehoord' en vond Pech 'vulgair en ordinair en stompzinnig en laag bij de grondsch'. In een diep melancholieke gemoedstoestand komt hij in Nederland aan. 'Dit is de juiste stemming om naar Nederland te varen, wanneer men er, als ik, niets verwacht.'[1]

In de Rotterdamse Lekhaven worden de Greshoffs opgehaald door Adriaan van der Veen en architect Jan Buijs, een neef van Greshoff. Een taxi brengt het gezelschap direct naar moeder Ko in Den Haag. Greshoff vindt haar terug 'als een schilderachtig, oud vrouwtje. Nog altijd gul en goedgeefsch en nog altijd een beetje ergdenkend en verongelijkt!'[2] Een band met haar voelt Greshoff nog steeds niet, hooguit een gevoel van eerbied en waardering. Die avond logeren Jan en Aty bij Stols, een weerzien dat meer bij Greshoff losmaakt dan dat met zijn moeder: het 'pakte zowel hem als mij aan. Wij hebben strubbelingen gehad, maar zijn niettemin zeer verknocht.'[3]

Om zijn moeder elke dag te kunnen zien, nemen Jan en Aty hun intrek bij Greshoffs nicht Antoinette, een van de dochters van zijn allang overleden voogd Andries de Bloeme. Antoinette – Nek – is getrouwd met Koos Exalto, een huisarts. De Exalto's bewonen een groot huis aan de Groot Hertoginnelaan 119 in Den Haag. Greshoff mag zijn humoristische, belezen nicht graag. De verhalen over twee van Neks dochters, Greshoffs achternichtjes, die in het verzet zaten, treffen Greshoff keer op keer: 'Twee jonge vrouwtjes, gecultiveerd, wereldsch. En dan te denken hoe die aan de allergevaarlijkste ondernemingen deelnamen.'[4] Een van de twee, Thea, zal enkele jaren later naar Kaapstad verhuizen met man en zoon. Zij zal zich later Greshoffs bezoek aan Den Haag nog al te goed herinneren. Vooral het kenmerkende

beeld van Aty, gedienstig gebogen over de talloze hutkoffers die de Greshoffs hadden meegebracht, zoekend naar het een of ander, vaak een boek, blijft haar bij.[5]

Een weerzien met een hele stoet vrienden en bekenden volgt. Ook kennismakingen vinden plaats, onder andere met de nieuwbakken uitgever Geert van Oorschot, die een etentje voor hem organiseert.[6] Greshoff luncht of dineert met diverse andere uitgevers en in het begin geeft hij iedere dag verschillende interviews, die hij, hoewel hij er 'onzegbaar de pest' aan heeft, niet weigeren wil, omdat hij zelf zo lang journalist is geweest.[7] Er gaat geen dag voorbij waarop de Greshoffs geen mensen bezoeken of ontvangen; soms de hele dag door, van negen uur 's ochtends tot negen uur 's avonds. Ter ere van zijn komst worden er bovendien enkele ontvangsten georganiseerd. Ook tijdens uitstapjes naar Antwerpen en Brussel heeft Greshoff geen moment voor zichzelf. In alle drukte krijgen Jan en Aty geen kans hun dertigjarige trouwdag te vieren en ze laten 14 februari 1947 onopgemerkt voorbijgaan. Ook het allereerste Boekenbal, dat in het Amsterdamse Concertgebouw gehouden wordt ter opening van de Boekenweek en direct een traditie wordt, slaat Greshoff over, 'omdat ik er tegen ben van mezelf een schouwspel te maken.'[8] Reclame maken voor het boek door middel van de schrijver staat hem tegen. Als hij een jaar later de verslagen van het tweede Boekenbal en de daaropvolgende Boekenweek leest, zegt hij met greshoviaanse overdrijving op slag misselijk te worden van alle opgezweepte letterkundigheid en krijgt Adriaan van der Veen per brief duidelijk te horen wat zijn mentor ervan vindt dat hij, voorzien van naamplaatje en witte anjer, wel meedeed aan deze onwaardige kermis, 'zoo'n kulkomedie'.[9]

Behalve vrienden en kennissen willen talloze vreemden met de Greshoffs afspreken om hen uit te horen over Zuid-Afrika, omdat ze van plan zijn erheen te emigreren. Een op de drie Nederlanders denkt in de jaren na de oorlog aan emigratie en een op de twintig keert het arme, volle Nederland-in-wederopbouw daadwerkelijk de rug toe.[10] 'De wonderlijkste menschen kwamen voor inlichtingen,' volgens Aty, 'o.a. een juffrouw die helemaal uit Amsterdam kwam en die een corsettenwinkel wilde beginnen en van Jan wilde weten of ze kans van slagen had!!'[11] Hoewel hij niet op de onbekenden zit te wachten, vindt Greshoff het moeilijk ze af te poeieren. Hij wil niet arrogant overkomen, maar staat verbaasd over de vrijmoedigheid waarmee zijn landgenoten beslag op zijn tijd leggen.

Twee van de meest ingrijpende ontmoetingen zijn die met Piet van Eyck en Ant ter Braak. De eerste, een van Greshoffs oudste vrienden, is er niet best aan toe. Na een beroerte is zijn rechterarm verlamd en zijn spraakver-

mogen beperkt. Ze halen herinneringen op en Van Eyck toont zich teleurgesteld over het gebrek aan erkenning voor zijn werk.

Ant ter Braak zoekt hem op in Huize Stols. Na een tijdje over koetjes en kalfjes gepraat te hebben, besluiten Ant en Jan ondanks het hondenweer een wandeling te maken door het kale, donkere Haagse Bos. Tijdens die wandeling vertelt Ant over Menno's laatste dagen en zijn dood. Greshoff, in tranen, ervaart het alsof zij 'een afschuwelijk verleden in mij overgoot om een schandelijke leegte in mij te vullen. Zij heeft mij, een waar wonder, de herinnering geschonken aan wat ik niet had medebeleefd.'[12] Ook bij Ant, die door de meidagen van 1940 te memoreren de dood van haar man opnieuw beleeft, maakt de wandeling veel los. Haar verhaal helpt Greshoff de onvermijdelijkheid van de keuze van zijn vriend in te zien en te aanvaarden: 'Niet alleen omdat Menno niet tot concessies bereid en in staat was, maar ook omdat zijn leven en werk pas hun ware betekenis konden krijgen door zijn vrijwillig einde, juist op dat oogenblik. [...] Mijn bewondering en genegenheid voor Menno zijn, door de ontwikkeling en de ontknoping, tot een hoogtepunt gevoerd!'[13] Desondanks blijft Greshoff het moeilijk vinden dat het nieuwe Nederland een Nederland zonder Menno ter Braak is: 'De leegte die hij achterliet is in mij nooit aangevuld.'[14] Pas veel later zal hij zichzelf kunnen bekennen dat als Ter Braak zijn raad had opgevolgd en, bijtijds, naar Zuid-Afrika was uitgeweken, 'hij, óók voor mij, Menno ter Braak niet meer geweest zijn' zou.[15]

De ontmoetingen met twee andere weduwen, Rien Marsman en Annie van Schendel, laten Aty en hem eveneens niet onberoerd.[16] Zodra de oorlog was afgelopen waren Arthur en Annie van Schendel teruggekeerd naar hun eigen huis in Sestri Levante, dat ze eerder hadden moeten ontruimen, en nog diezelfde dag had Van Schendel een beroerte gekregen. 'Ik kan nog niet met een potlood schrijven en ik praat krom als een kind. Die hulpeloosheid is naar,' had hij Greshoff geschreven.[17] Greshoff had het van alle naoorlogse berichten het droevigste gevonden en had geprobeerd zichzelf moed in te praten: 'De meeste berichten en vooral in oorlogstijd, zijn overdreven. Ik hoop ook dit.'[18] Maar Arthur van Schendel was enkele maanden voordat Greshoff in Nederland aankwam, op 11 september 1946, overleden. Greshoff was van het nieuws geheel in de war geweest: 'Het is een stuk van mijn leven dat wegvalt.'[19] De weken erna, in Kaapstad nog, had hij besteed aan herdenkingsstukken over Van Schendel en een toespraak voor Zuid-Afrikaanse radiozenders. Hij was gebukt gegaan onder dit werk, maar wilde niet weigeren. In Nederland treffen de Greshoffs Annie van Schendel nog in volle rouw om het verlies van haar man.

De ontmoeting met de weduwe Marsman heeft een tegenovergesteld effect op Greshoff: hij ergert zich vreselijk aan haar. Rien heeft tijdens haar verblijf in Londen veel contact met koningin Wilhelmina gehad en helpt haar nu relaties op te bouwen met kunstenaars, wat Greshoff een gotspe vindt. 'Wat zou Henny Marsman er wel van zeggen als hij wist dat zijn vrouw nu bellenmeisje bij de koningin was, of liever, vriendin van H.M.!' Rien probeert Greshoff over te halen een uitnodiging van de koningin te aanvaarden om op de thee te komen, maar daar heeft hij volstrekt geen zin in. Het jaar ervoor had hij, toen hij vernam dat Bloem, Roland Holst en Victor van Vriesland de uitnodiging wel hadden aangenomen, in zijn dagboek genoteerd dat hij de theemiddagjes een dwaze vertoning vond: 'Tot 1940 heeft de koninklijke familie niet geweten dat er een Nederlandsche letterkunde bestond. En het is bij geen der leden van het illustere geslacht ooit opgekomen een dichter in huis te halen! Maar nu is gebleken dat de verdomde dichters propagandawaarde bezitten. En plotseling is H.M. vurig letterkundig.' Hij houdt er niet van dat kunstenaars misbruikt worden om 'de tanende populariteit van het koningschap weer een beetje op te kalefateren'.[20]

Toch blijft Rien proberen ook hem het paleis in te krijgen. En nog wel samen met Beb Vuyk, met wie Greshoff in Nederlands-Indië al niet echt een klik had, terwijl Aty niet wordt uitgenodigd. Dat laatste vindt hij onbehoorlijk: 'Het is geen gewoonte echtelieden te scheiden.'[21]

Maar Rien blijft aandringen en uiteindelijk gaat Greshoff akkoord op voorwaarde dat hij en Aty alléén mogen komen, dus niet met Vuyk of andere schrijvers, en dat hij de koningin dan kan vertellen over de verhoudingen tussen Zuid-Afrika en Nederland in plaats van eigen gedichten te moeten voorlezen.[22] Zo gezegd, zo gebeurd: zaterdagavond 25 januari schenkt de koningin thee ten paleize, waarbij ze zelf dan maar, nu Greshoff het niet wil doen, zijn 'Bede tot de Joden' en 'Een strijdbaar man' opzegt, uit haar hoofd. Precies de twee gedichten die op de grammofoonplaat stonden die Greshoff Wilhelmina enkele jaren eerder cadeau had gedaan. 'Ik twijfel er sterk aan of zij ooit verder één regel van mijn hand las... en het is ook maar béter van niet.'[23]

Greshoff brengt de culturele verhouding tussen Nederland en Zuid-Afrika ter sprake, maar heeft niet de indruk dat de koningin werkelijk geïnteresseerd is in dit vraagstuk, of überhaupt in kunst. Het enige wat ze van hem wil weten is of hij premier Smuts kent en hoe hij hem vindt, Greshoff liegt 'interessant'. Als de koningin – aldus Greshoff – over Helene Roland Holst spreekt, verbetert hij haar in Henriette. Verder keuvelen ze over de gezond-

heid van de prinsesjes, andere schrijvers, Wilhelmina's contacten met de Engelandvaarders en ondergrondse verzetshelden, de zojuist schoongemaakte *Nachtwacht* en Wilhelmina's schilderhobby. 'Vriendelijk oma-achtig,' oordeelt Greshoff over het bezoek.[24]

Cryptofascisme

Maakt de ravage van Nederland indruk op Greshoff? Rotterdam, waar hij voor het eerst voet op Nederlandse grond had gezet, toont 'gespaard gebleven wijken gescheiden door brede puinvelden met huizenloze straten, modderige binnenplaatsjes, graafmachines, heistellingen en hier en daar een stukje wederopbouw-in-de-steigers'.[25] In de verwoeste havenstad zijn begin 1947 maar liefst 1400 werken in uitvoering. 700 Rotterdamse woningen waren het jaar ervoor gereedgekomen, de jaren erna zullen er nog zo'n 1700 bijkomen. De haven moet volledig worden hersteld.[26] Ook Den Haag is half gesloopt: niet alleen gebouwen, maar ook straten, bruggen, spoorwegen. Nederland is ontwricht, de handen moeten uit de mouwen.[27] Overal worden stadsdelen herbouwd en uitgebreid, er is enorme woningnood. Greshoff schrijft in zijn dagboek geen letter over de bouwput die het naoorlogse Nederland vormt.

Des te meer noteert hij over de mentaliteit die hij aantreft. Die wordt gekenmerkt door eenvoud en schaarste, door tucht en ascese.[28] Om met een lege schatkist en een tekort aan grondstoffen het land weer op te kunnen lappen, volgen de meeste Nederlanders het adagium 'hard werken en sober leven'. Er wordt nog op de bon geleefd, voor de winkels staan op bepaalde tijden lange rijen, sokken worden gestopt. Men eet boterhammen met tevredenheid, draadjesvlees dat urenlang op het petroleumstel gesudderd heeft, en doorgekookte groenten. Het gezag van de overheid en het eigen kerkgenootschap heerst sterk in de tot op het bot verzuilde samenleving.[29] Dat brengt, naast de houding van 'flink zijn en aanpakken', de nodige rigide gedragsvoorschriften met zich mee. Velen maken zich zorgen over het verschuiven van de voorheen zo duidelijke verhoudingen binnen het gezin of tussen de seksen. Raakt de jeugd niet verwilderd, de vrouwen niet seksueel losbandig en worden mannen arbeidsschuw?[30] Uit angst voor moreel verval vinden veel Nederlanders in de eerste jaren na de oorlog dat filmkeuring een goede instelling is, dat roulette dient te worden verboden en dat scheiden moeilijker moet worden gemaakt. Ondanks de ongerustheid over de toekomst heeft, geeft 65 procent van de ondervraagde Nederlanders in het voorjaar van 1947 aan zich gelukkig te voelen, wellicht juist door de beschermende beslotenheid van de eigen zuil.[31]

Was het Greshoff gevraagd, dan zou hij, weinig verrassend, behoren tot de elf procent die zich niet gelukkig voelt in Nederland. Hij vindt het 'een koud land in ieder opzicht'. 'Een land zonder levensvreugde, zonder opgewektheid, zonder liefde.'[32] Hij 'heeft een beetje het gevoel in een afbraak te leven', noemt zijn verblijf in zijn vaderland 'onaangenaam en moeilijk', en vindt de geestelijke atmosfeer beklemmend, iets wat hij niet goed kan uitleggen: 'Ik stel alleen het feit vast, dat ik mij hier gedrukt, onrustig, onbehaaglijk en niet op mijn plaats gevoel.'[33] Zijn hoofdbezwaar is: '*benauwenis*; gebrek aan *ruimte* zowel in geestelijke als in stoffelijke zin'.[34] De verzuilde atmosfeer die hij in het interbellum de rug had toegekeerd door naar Brussel te verhuizen, is in volle glorie terug, precies zoals hij verwacht had. Dat juist zuinigheid, soberheid en een stevige moraal helpen om het land weer op te bouwen en dat het juist de top van de verschillende zuilen is die hun achterban tot de noodzakelijke actieve, en tot incassering bereide houding oproept, interesseert Greshoff niet.[35]

Dan is er nog de 'vulgaire jovialiteit' die hij overal constateert: tramchauffeurs, winkelbedienden en obers gedragen zich alsof ze zijn beste vrienden zijn. Ook het ABN vindt hij achteruitgegaan: 'De meeste personen in openbare vervoermiddelen en magazijnen versta ik slechts bij benadering.' Zijn eerste indruk: 'een algeheele verburgerlijking'.[36]

Wat Greshoff betreft is het vooral de schuld van de rooms-rode regering dat Nederland 'de zeere plek van Europa' is.[37] De rooms-katholieken en sociaaldemocraten hebben Nederland verpest door alles 'wàt er nog aan mousseerends was' weg te nemen. De eersten worden door Greshoff steevast de tofelemonen – 'tweederangs gelovigen' – genoemd en de 'kruideniersmoraal op tofelemoonsche grondslag' ziet hij overal en 'op de akeligste wijze'. 'De stemming, het leven is: verslagen, lauw bier.'[38]

Niet alleen zorgen de Partij van de Arbeid en de Katholieke Volkspartij voor een schraal, schamel leven in Nederland, ook staan zij een verdere democratisering voor. Naoorlogs Nederland doet zijn fiducie in de democratie, die in de jaren dertig even opgeflakkerd was, abrupt slinken: 'Wanneer men op deze wereld een procent tamelijk propere personen aantreft is men al heel, heel gelukkig. Ik schat het percentage lager. [...] De democratische gezindheid leidt er vanzelf toe dat men het recht der dommen op hun domheid erkent en dat men de ezels een stem geeft.'[39] Dat zijn landgenoten zijn politieke gelijken zijn, soit, intellectueel en moreel zullen ze het nooit worden.

Vooral de alom gewaardeerde Piet Lieftinck staat voor Greshoff symbool voor alles wat er mis is in Nederland. De naoorlogse minister van Finan-

ciën had een aantal strenge maatregelen moeten nemen om de monetaire herinrichting van Nederland mogelijk te maken en om te zorgen dat er op grote schaal kon worden geïnvesteerd. Diens Partij van de Arbeid staat een vergaande invloed van de staat voor. Dat overheidsbemoeienis op veel terreinen nodig is om een stijgende welvaart en de weg naar sociale zekerheid en rechtvaardigheid te garanderen, had ook de roomse minister-president Louis Beel in zijn nieuwjaarstoespraak nog eens benadrukt.[40]

Niet iedereen juicht dat toe: 'vermindering van overheidsbemoeiing' staat op het verlanglijstje van veel Nederlanders, vooral de onvrede over de voedseldistributie is groot.[41] Maar Greshoff gaat een stuk verder in zijn onbegrip. Hij is ervan overtuigd dat er geen andere keuze bestaat dan die tussen liberalisme – 'het oude liberalisme, dat in wezen anarchistisch was' – of fascisme en hij noemt de sociaaldemocratische staatsbemoeienis van Beel, Lieftinck en hun collega's een vorm van cryptofascisme: verkapt fascisme. De 'afwezigheid van vrijheidsbesef en vrijheidsliefde bij het Nederlandsche volk' zit hem pijnlijk dwars en de 'politieke geestdrijverij' maakt Nederland wat hem betreft onbewoonbaar.[42] Greshoff gelooft stellig dat het fascisme en nationaalsocialisme uit het socialisme zijn voortgekomen en vreest juist daarom iedere socialist: 'Het socialisme werkt ook met massa, en ook met dat vervloekte gemeenschapsgevoel. Wij moeten het individu, het individualisme en het principieel egoïsme verheerlijken als wij *werkelijk* antifascist willen zijn.'[43] Om het socialisme enerzijds en het fascisme en nationaalsocialisme anderzijds op één lijn te stellen, is natuurlijk onzinnig: de verschillen zijn te talrijk. Wel keerden alle drie de bewegingen zich tegen het liberalisme en stelden ze de gemeenschap en haar belangen boven het individu: precies de zaken waar Greshoff niets van moet hebben en waar dit soort ongenuanceerde ideeën uit voortkomen.[44]

Heel af en toe, vaak op een moment dat hij 's nachts wakker ligt, beseft Greshoff opeens dat hij vol zit met vooroordelen, terwijl hij dat in een ander verafschuwt, en dat hij zich uitlaat over zaken waarvan hij eigenlijk te weinig weet, zodat zijn dagboek vast talloze ondoordachte en onredelijke uitlatingen bevat. Het belet hem niet de volgende dag zijn bevooroordeelde hart opnieuw te luchten: 'Ik die zoo zelden zèg wat mij, zij het geheel ten onrechte, hindert, kan het zonder zulke schriftelijke ontboezemingen niet stellen. Zij brengen mij in mijn evenwicht terug. Mocht iemand deze boekjes ooit doorlezen dan moet hij of zij geducht rekening houden met die redelooze uitbarstingen en tràchten te begrijpen van hoeveel nut zij voor mij waren.'[45]

Door zijn aversie van Nederland wil Greshoff dan ook zo snel mogelijk terug naar Zuid-Afrika, hij verkiest de 'kafferkraal boven het opkamertje

met de roomsche koollucht'.[46] Maar dat kan pas als hij zijn loopbaan zeker heeft gesteld: in 'concentratiekamp-Lieftinck', zoals hij Nederland noemt, liggen zijn kansen op broodwinning.[47] Greshoff slaagt in zijn missie: de vele kopjes koffie leiden tot afspraken over een aantal vaste rubrieken. Voor de Groote Provinciale Pers zal hij een tweewekelijks artikel over Zuid-Afrika leveren à 75 gulden per stuk en voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, waar Adriaan van der Veen als kunstredacteur aan de slag is gegaan, elke veertien dagen een artikel over buitenlandse literatuur à 40 gulden.

Over een mogelijk redacteurschap praat hij met Holkema en Warendorf (een hervatting van *Groot Nederland*), Stols (een op te zetten kwartaaltijdschrift of hervatting van *De Vrije Bladen*, waarvan Stols tijdens de oorlog de rechten verworven had), Van Kampen (reddingspoging van *De Gids*) en Herman Teirlinck (een fusie tussen het *Nieuw Vlaamsch Tijdschrift* en *Groot Nederland*).[48] Maar Greshoff houdt alle aanbiedingen voorlopig in beraad: hij vindt de belangstelling voor zijn 'schrijverij' even vleiend als beklemmend, en voorziet dat als hij een redacteurschap aanneemt, hij bitter weinig tijd voor eigen werk overhoudt.[49] Bovendien zou de afstand tussen Nederland of België en Kaapstad, of waar de Greshoffs zich uiteindelijk ook zullen vestigen, een belemmering kunnen vormen, al zijn de postverbindingen weer hersteld.

De belangrijkste vis die hij vangt is de wekelijkse rubriek 'Kritische aantekeningen' à vijftig gulden voor de *Nieuwe Courant*, het voormalige *Het Vaderland*. Zijn oude vriend Hein 's-Gravesande speelt hem nog net voor zijn pensioen de rubriek toe, waarna Greshoff te maken krijgt met Heins opvolger, Nico Oosterbeek, met wie hij als knaapje in Apeldoorn optrok.[50] Met de circa 465 gulden per maand die hij nu bij elkaar gesprokkeld heeft, komt hij een eind. Het enige probleem is dat zijn vaste rubrieken alle drie pas op z'n vroegst op 1 oktober 1947 en waarschijnlijk pas op 1 januari 1948 in werking treden.[51] Een voorschot voor een boekpublicatie zou een ideale manier zijn Greshoffs financiële gat te overbruggen.

Verzameld werk

Stols had Greshoff, zodra de postverbindingen hersteld waren, op 24 september 1945 geschreven: 'Ik ben erg benieuwd naar al je boeken. [...] Kunnen wij ook weer samen wat doen? [...] Kan ik je "Gedichten" uitbreiden met je poëzie van nà 1938? Een flinke bundel?'[52]

Na de oorlog is er geen titel meer van Greshoff in de boekwinkels verkrijgbaar, dus Stols zou graag zo snel mogelijk iets (her)drukken. Greshoff echter ziet de situatie als een unieke kans om zich te ontdoen van werk dat

hem niet langer bevalt: 'Een gelegenheid als deze komt nooit weerom.' Hij is al een tijdje bezig een stevige schifting te maken en dat wat hij wil bewaren, wil hij opnieuw groeperen tot zijn *Verzameld werk*. Hij denkt voorlopig aan acht delen: een deel gedichten, een deel boutades, een autobiografie (veelzeggende werktitel: *De slechte leerling*), een deel reisnotities, een deel essays over literatuur (titel: *Ernstig gemeend*) een deel met bonte notities over literatuur, een bundel '*Rebuten* en *Rariteiten*' en een deel aforismen.[53]

Omdat hij met uitgever Fritz Landshoff, in wiens activiteiten hij veel vertrouwen heeft, in New York zo vaak over zijn schrijverschap heeft gesproken, is Greshoff bovendien ertoe geneigd zijn werk niet langer bij Stols, maar bij Landshoff onder te brengen. Hij laat Stols weten zijn toekomstige beslissing te willen overleggen met Landshoff, die vanuit Amerika onderweg naar Nederland is. 'Wacht jij dus ook even. Géén herdrukken in een vorm die mij niet meer bevredigt!!'[54]

Oud zeer speelt mee in Greshoffs gebrek aan lust om weer met Stols in zee te gaan. Stols, wiens uitgeverij gedurende haar hele bestaan op de rand van faillissement verkeerde, had tijdens de oorlog plots goede zaken gedaan. En dat terwijl steeds minder titels in de loop der oorlogsjaren door de keuring van de Kultuurkamer kwamen. De vraag naar boeken was tijdens de oorlog enorm. Stols had zich vooral gewijd aan gewone handelsedities, die hij in het bovengrondse circuit verspreidde. Hij maakte daarbij handig gebruik van zijn contacten met de Duitse autoriteiten en was bovendien beheerder van twee nationaalsocialistische uitgeverijen. Over zijn lidmaatschap van de Kultuurkamer, dat hem – hoewel bijna elke Nederlandse uitgever lid was – kwalijk werd genomen, zei Stols zelf: 'Ik heb mij niet "aangemeld", maar ben gedwongen.'[55] Zijn lidmaatschap belette hem niet om enkele tientallen clandestiene uitgaven te drukken en te verspreiden, waar hij eveneens goed aan verdiende en waar hij zich gedurende de naoorlogse zuiveringsprocedure blufferig op zou beroemen. Hoewel hij achteraf zijn activiteiten rooskleuriger en heldhaftiger voordeed dan ze waren geweest, had Stols zich al met al op een vrij schimmige, weinig principiële manier door de oorlog heen bewogen.[56]

Dat Stols het belang van zijn auteurs lang niet altijd voorop stelde, was gebleken toen hij gedurende de oorlog Greshoffs *Gedichten* in 'gekuischte' uitgave op de markt had gebracht, zonder de katernen met de 'Bruine liedjes', een knieval aan de Duitsers.[57] Toen dit Greshoff na de oorlog ter ore kwam, had hij zich er gecompromitteerd door gevoeld en Stols deze actie zeer kwalijk genomen: 'Men doet zulke dingen niet.'[58] Bovendien heeft hij van de uitgever nog steeds niet gehoord hoeveel die tijdens de oorlog van

Greshoffs werk gedrukt en verkocht heeft. Graag zou hij dat eerst 'nu eens eerlijk en nauwkeurig weten'.[59]

Een maand nadat Greshoff Stols had laten weten dat hij eerst met Landshoff wilde overleggen, had hij bovendien een telegram van Stols ontvangen, dat hem in alle staten had gebracht. Stols telegrafeerde hem dat hij *Ikaros bekeerd*, Greshoffs gedicht uit 1937, al tijdens de bezetting herdrukt had en dat de uitgave nu gebonden klaarlag om de boekhandel in te gaan.[60] Greshoff, die toch duidelijk had gemaakt dat hij voorlopig níéts ouds wilde uitgeven, had direct terug getelegrafeerd dat hij de uitgave verbood. Hij had zelfs met een kort geding gedreigd, mocht Stols het toch in zijn hoofd halen de bundel te verspreiden.[61] De uitgever had hem eerst om toestemming moeten vragen. 'Waarom doet Sander zoo iets ongewoons en ongewoon onbegrijpelijks?' had Greshoff in zijn dagboek geklaagd.[62] Stols suste de gemoederen door te beloven dat er zonder Greshoffs fiat niets de deur uit zou gaan, al had hij er bij zijn auteur toch nog eens op aangedrongen er goed over na te denken, want de uitgave van *Ikaros* zou allang uitverkocht zijn tegen de tijd dat Greshoff met nieuw of verzameld werk kwam. De boekhandels waren zo goed als leeg en Stols verwachtte een 'ernstige crise du livre. Nù kunnen we misschien nog van het getij profiteeren.'[63] Maar Greshoff had bedankt en zijn hoop gevestigd op een samenwerking met Fritz Landshoff. 'VERTROUW ALSJEBLIEFT OP MIJN ONFEILBARE VRIENDSCHAP EN MIJN ONWANKELBAAR BESLUIT MET JOU ALS AUTEUR EN ADVISEUR SAMEN TE WERKEN,' had die hem op 5 november 1945 nog getelegrafeerd, 'MIS JULLIE VERSCHRIKKELIJK = FRITS'.[64]

Landshoff, die had gedacht na de oorlog de Amsterdamse Em. Querido's Uitgevers-Maatschappij te zullen leiden, of daar in ieder geval een belangrijke rol in te vervullen, had echter buiten Alice van Nahuys gerekend. De Vlaamse Van Nahuys was in 1914 als vluchtelinge naar Nederland gekomen en in dienst getreden bij Emanuel Querido. Samen hadden ze de zaak opgebouwd en in 1931 was ze in de directie van de uitgeverij opgenomen.[65] In die hoedanigheid hadden Greshoff en zij regelmatig contact gehad voor de oorlog, onder meer toen de uitgeefster interesse toonde om diens roman-in-wording te publiceren, en ook omdat Greshoff zich als zaakwaarnemer van Du Perron opwierp, andere auteurs aanbracht en recensie-exemplaren opvroeg.[66] Toen Querido in haar Salamander-reeks een aangevulde tweede druk van *Rebuten* verzorgde, had de auteur op 26 mei 1936 'Voor Alice van Nahuys, die evenveel van mooie boeken houdt als Jan Greshoff' in het exemplaar voor de uitgeefster geschreven.[67] In 1938 was *In alle ernst* er verschenen.

Na de bevrijding, toen gebleken was dat Emanuel Querido de oorlog niet had overleefd, had Alice van Nahuys de leiding van de uitgeverij op zich genomen en was begonnen met de wederopbouw van het fonds.[68]

Van Nahuys is volgens Landshoff weinig enthousiast over de door hem en Warendorf opgerichte Amerikaanse dependance van Querido in New York, 'meenende dat Warendorf en ik door de keuze van de Querido-naam eenig materieel voordeel hadden of hoopten te hebben'.[69] Ze kijkt uit naar Landshoffs komst naar Nederland, maar vooral omdat ze voor hem een rol weggelegd ziet bij het Duitstalige Querido Verlag, niet bij het Nederlandse moederbedrijf. Al snel wordt duidelijk dat Landshoff geen positie binnen Em. Querido's Uitgevers-Mij zal krijgen.[70] Maar de Duitser blijft ervan overtuigd dat Greshoff bij uitgeverij Querido op z'n plaats zal zijn, omdat het een veel actiever en vooruitstrevender firma is dan bijvoorbeeld A.A.M. Stols. Hij belooft bovendien nadrukkelijk nauw betrokken te zullen blijven bij de onderneming en zal Van Nahuys een voorstel laten schrijven.[71]

Greshoff heeft intussen zelf allang weer contact met Van Nahuys, onder meer omdat hij haar 1 oktober 1945 had geadviseerd het werk van F.C. Terborgh, het pseudoniem van Reijnier Flaes, uit te geven. Van Nahuys was zeer dankbaar voor de tip geweest, ze was direct gaan lezen en bleek 'verrukt van dit prachtige en originele werk'.[72] De Nederlandse diplomaat zal nog lang moeten wachten op erkenning van zijn werk, maar uiteindelijk op een schaar aan bewonderaars kunnen rekenen. Ook Greshoffs aanbeveling Leo Vroman te publiceren kon bij Querido op enthousiasme rekenen: Van Nahuys was benieuwd naar zijn roman *Adem van Mars*, dat eerder in *De Fakkel* verschenen was, en vond zijn gedichten 'heel mooi werk'.[73]

Op 15 februari 1946, toen Greshoff nog in Kaapstad zat, had Van Nahuys hem geschreven over zijn *Verzameld werk*: 'Nadat ik nu tallooze malen met U gecorrespondeerd heb over werk van anderen, is dan, geloof ik, eindelijk het moment gekomen, waarop ik, in positieven zin over Uw eigen werk kan schrijven.'[74] Ze schrijft het een eer te zullen vinden zijn nieuwe uitgever te mogen worden.

Greshoff twijfelt. Hij heeft immers uitgekeken naar een samenwerking met Fritz Landshoff. Bovendien hebben ook andere uitgevers interesse getoond, volgens hem zelfs wel zes: naast Stols en Querido zouden Meulenhoff, P.N. van Kampen, L.J. Veen en Van Breda hem willen uitgeven.[75] Waarom zou hij voor Querido kiezen als hij geen persoonlijke band met de uitgeefster heeft?

Hoewel Greshoff al verregaande afspraken met Landshoff gemaakt heeft, wil hij Stols niet geheel afvallen. Hij dringt erop aan dat Stols en Landshoff

met elkaar zullen gaan praten, misschien kan de laatste een vriendschappelijke samenwerking tussen Stols en Querido bewerkstelligen: 'Wij hebben allen op onzen tijd wel eens onze bezwaren tegen Stols. Maar die bezwaren mogen ons nooit doen vergeten dat hij (van zijn eerste optreden als uitgever af) boeken heeft uitgegeven waar de andere uitgevers niet aan durfden. [...] Toen nog geen uitgever bereid was mijn werk uit te geven, stond Stols steeds gereed om allerlei van mij te drukken.'[76]

Landshoff, inmiddels in Nederland, volgt Greshoffs verzoek op en spreekt met Stols af, maar houdt voet bij stuk: Greshoff moet wat hem betreft naar Querido gaan. Alleen deze uitgeverij is in staat zijn werk snel te laten verschijnen.[77] Na veel gedraal besluit Greshoff Landshoffs advies op te volgen en met Alice van Nahuys in zee te gaan. Hoewel hij het idee van een samenwerking met Stols loslaat, dringt hij er wel op aan dat Querido zijn *Verzameld werk* dan in samenwerking met Bob van Kampen publiceert. Van Nahuys gaat na verschillende besprekingen akkoord, vooral omdat Van Kampen claimt over papier te beschikken, dat in de naoorlogse jaren zeer schaars is.[78]

Ook nu zijn nog niet alle praktische zaken direct in kannen en kruiken. Terwijl Aty scheurt, knipt, plakt, tikt en sorteert tot ze er scheel van ziet – ze stelt het nieuwe werk samen door oude boekexemplaren uit elkaar te halen –, bakkeleien schrijver en uitgeefster nog over allerlei details.[79] Greshoff heeft inmiddels negen delen op het oog. Van Nahuys belooft zich daarbij neer te leggen als haar auteur erop staat, maar dringt toch aan het bij zes of zeven delen te houden. Een scherpe selectie is wat haar betreft gewenst, niet alleen vanwege de papiernood, maar ook omdat een *Verzameld werk* representatief moet zijn en dus 'eeuwigheidswaarde (al is dat een groot woord)' moet hebben: 'Inderdaad, deze uitgave van je verzamelde werk is een unieke gelegenheid voor je, maar dat mag niet inhouden, dat je allerlei te hooi en te gras geplaatste artikeltjes moet opnemen.'[80]

De selectie is een heikel punt. Na het lezen van *Rariteiten*, dat Greshoff eerder in de Fakkel-reeks in Batavia uitgaf en dat essays, vooral over de Franse literatuur, bevat, had Van Nahuys zich verschrikkelijk weinig belezen gevoeld, terwijl ze toch meende meer culturele bagage te hebben dan de gemiddelde Nederlander. De angst was haar bekropen dat veel van de boeken waarnaar Greshoff met zoveel waardering verwijst na de oorlog door niemand ooit nog ter hand genomen zullen worden. Bibliotheken zijn immers geplunderd, boekhandels leeg en uitgeversfondsen uitverkocht. Bovendien is het leespubliek breder geworden: het burgerlijk huisgezin had de stille avonden tijdens de oorlog benut om te leren lezen.[81] Wie van hen

zou zich 'om maar één naam te noemen, nog bekreunen om Charles Cros', een Franse dichter-uitvinder? Of om de schilder-schrijver Philippe Zilcken, wiens naam voor haar 'als iets volmaakt onbekends' uit Greshoffs teksten opgedoemd was. Greshoff móét strenger schiften, want nu noemt hij schrijvers 'die mèt mij door een betrekkelijk gering aantal menschen met iets als zoeten weemoed zullen worden herbeleefd, maar voor de meeste menschen abracadabra zijn'.[82] Of Greshoff zich kortom maar wil aanpassen aan de lezers.

Voor Greshoff is het alweer een teken van vervlakking. Het verhoogt zijn vreugde in de publicatie niet. Hij ziet deze herziene uitgave van zijn oeuvre intussen 'zoo'n beetje als de zeven steenen waar mijn mausoleum mee gebouwd wordt'.[83]

Auteur Greshoff: R.I.P.

Het gebruikelijke gesteggel tussen schrijver en uitgever had niet eens tot werkelijke moeilijkheden geleid. Die ontstaan pas halverwege 1947, als de papiersituatie enorm verslechtert: wereldwijd is er een groot tekort aan grondstoffen.[84] Van Nahuys lijkt er weinig aan te kunnen doen: de papierdistributie is met 75 procent verminderd en alle uitgeverijen smachten naar papier. Zelfs de over papier beschikkende Van Kampen is veel voorzichtiger geworden. Veel auteurs maken zich druk om de papierschaarste. *Elseviers Weekblad* had er een pittig stuk over geschreven, waarin het de regering beschuldigt van de naoorlogse toestand misbruik te maken 'om de censuur wederom in te voeren' – het ministerie beslist namelijk wie papier krijgt. Het stuk had tot Kamervragen geleid.[85]

Landshoff, die inmiddels weer terug is in Amerika en op afstand meeleeft, verzekert Greshoff nog maar eens dat hij bij Querido écht in goede handen is. Met zijn Querido Verlag heeft hij de ervaring dat er soms een jaar voorbij kan gaan tussen het moment dat het manuscript naar de drukker gaat en de verschijning.[86] Maar tot frustratie van Greshoff verloopt het contact met zijn Duitse vriend al net zo traag sinds hij Nederland heeft verlaten: de uitgever blijkt toch veel minder betrokken bij het Amsterdamse Querido dan Greshoff verwacht had en doet ook weinig om de vriendschap te onderhouden.

Greshoff besluit, nu hij toch in Nederland is, in te gaan op de uitnodigingen van Jos Gielen, die – na Gerrit Bolkestein en, een korte periode, Gerard van der Leeuw – minister van Onderwijs is. De katholieke Gielen organiseert eerst een cocktail ter ere van Greshoffs komst, noemt hem de 'ambassadeur onzer letteren', neemt hem vervolgens mee uit lunchen en

stelt niet lang daarna opnieuw een lunch voor. Greshoff voelt dat de KVP'er eerbied voor hem heeft, maar weet niet goed wat de man – de 'bekrompen, tofelemoonsche schoolfrik' – van hem wil en heeft na de eerste lunchafspraak, waarbij hij de minister zijn aardappeltjes, spinazie en fijngesneden vlees tot een brij zag fijnprakken en naar binnen zag schuiven, weinig zin in een tweede.[87]

Na alle ongevraagde aandacht zijn Greshoffs verbazing en ergernis des te groter als blijkt dat Querido geen papier krijgt om zijn *Verzameld werk* uit te geven, een decreet dat van Gielens departement komt. Greshoff had in 1945 in de *Knickerbocker Weekly* over de papierverdeling gelezen en kon er toen al niet over uit: ook hij had gesproken van censuur.[88] Nu de maatregelen hemzelf treffen, ontvlamt hij in verontwaardiging: 'Hoe wonderlijk is de staat der Nederlanden samengesteld. Men plant mij bossen pluimen op de hoed, zooveel dat ik er mij belachelijk mee voel, en tezelfdertijd fnuikt men mij definitief!! Hoe kan ik cultuurambassadeurtje spelen als ik niet publiceeren mag?? [...] Al mijn boeken zijn òf door H.H. moffen weggesleept of uitverkocht en nieuwe mogen er niet komen. Auteur Greshoff R.I.P.'[89]

Greshoff schrijft direct verschillende brieven en luncht de dag na de slechte tijding opnieuw met Gielen, in de hoop dat hij hem duidelijk kan maken dat de papiergeschiedenis een flinke streep door zijn rekening is en dat hij niet weet hoe hij op deze manier zijn toekomst moet organiseren. De minister – dit keer voorkomt diens biefstuk een praktafereel – belooft hem dat hij de papiercommissie nog eens naar zijn aanvraag zal laten kijken, maar Greshoff heeft er een hard hoofd in: 'Die man houdt niet van Der Mouw, Gorter, Slauerhoff en ondergeteekende (hoewel hij *poeslief* tegen mij doet).'[90] Toch probeert hij Gielen te vriend te houden, omdat je nooit weet of hij woord houdt en ook omdat hij hem hoopt te kunnen bewegen na Roland Holst nu Bloem een tournee door Zuid-Afrika te laten maken.

Ondanks alle pogingen Gielen tactvol 'onder zijn tofelemoonsche kin' te kietelen en alle ernstige beloften die dit oplevert, krijgt Greshoff niet veel later te horen dat de papieraanvraag toch weer is afgewezen.[91]

De Pauwhof

Tijdens zijn verblijf in Nederland is Greshoff vooral bezig zijn toekomst zeker te stellen. Dat niet iedereen de afspraakjes met de koningin, ministers en andere ambtenaren, en hoofdredacteuren en uitgevers waardeert, blijkt onder meer uit een constatering van Adriaan Roland Holst, die het ook weer van horen zeggen heeft: 'Het schijnt, dat hij [Greshoff], gedurende zijn laatste verblijf in ons land, velen ontstemd heeft (o.a. oude vrienden als Mevr.

du Perron, Mevr. v. Schendel) door een zekere hang naar officieele relaties, die hem andere en meer wezenlijke banden deden verwaarloozen.'[92] Annie van Schendel komt tweemaal in Greshoffs dagboek voor, Bep du Perron ziet hij slechts op het feestje voor Bloems zestigste verjaardag: zij is eerst ziek en later raken de Greshoffs 'in zulk een mallemolen van afspraken' dat er van een reis naar Bergen niets komt.[93] Rien Marsman bezoekt hij wel regelmatig, hoewel hij haar verbitterd en achterdochtig vindt en somber van de bezoeken vandaan komt, en ook met de Ter Braaks heeft hij meer dan eens contact: behalve Ant ziet hij Menno's moeder en broer Wim.

Na drie maanden in Nederland te zijn, wil Greshoff niets liever dan terug naar Zuid-Afrika. Dat kan ook nu hij zijn zaakjes grotendeels op orde heeft. Maar Aty, die zich als altijd makkelijker schikt, heeft het wel naar haar zin in Nederland. De materiële toestand valt haar mee en hoewel ze opmerkt dat er veel ontevredenheid heerst en de woorden 'corruptie' en 'ambtenarendictatuur' niet van de lucht zijn, constateert ze nuchter dat Nederlanders eigenlijk altijd wel reden tot klagen vinden.[94] Zij wil het liefst nog wat langer blijven en de maand april op de Pauwhof doorbrengen. De Wassenaarse buitenplaats is door weduwe Overvoorde, de eigenaresse, sinds 1940 opengesteld voor kunstenaars en wetenschappers, zodat die er in alle rust kunnen werken of studeren.

Aty krijgt haar zin. Na Brussel reizen de Greshoffs via Luxemburg, onder meer om de weduwe van zijn schildersvriend Joseph Kutter weer te zien, terug naar Nederland, waar ze nog een week of twee overal en nergens zijn en op 2 april doodvermoeid hun intrek in het 'Gesticht voor Aftandsche Auteurs' in Wassenaar nemen.[95] 'Deze maanden van 5 Januari tot 1 April zijn de zwaarste in mijn leven geweest,' kermt Greshoff. 'Ik was vrijwel onafgebroken in touw.'[96]

Het echtpaar Greshoff krijgt voor slechts drie gulden per persoon per dag een van de vijftien ruime, lichte kamers toebedeeld en ze genieten van de rust, de buitenlucht en het volpension. De Pauwhof bestaat uit een deftige, ouderwetse villa, omgeven door ongeveer tweeëneenhalve hectare park met hoog geboomte en lage rododendrons. De directrice zorgt met haar uitgebreide staf goed voor haar gasten. Aty en Jan hoeven aan niets te denken: als de bel klinkt, is er koffie of thee, staat de lunch klaar, of kunnen ze aan tafel om te dineren – soms eigen, door de tuinman geschoten wild, altijd opgediend bij kaarslicht en met een glas wijn erbij; in het buitenhuis is 'een lichtgelijke regentenmentaliteit, een bourgeois-atmosfeer van wellevendheid en overgedragen welvaart behouden'.[97] Greshoff komt weer tot zichzelf: eindelijk heeft hij tijd om te lezen en te schrijven. Hij brengt op de

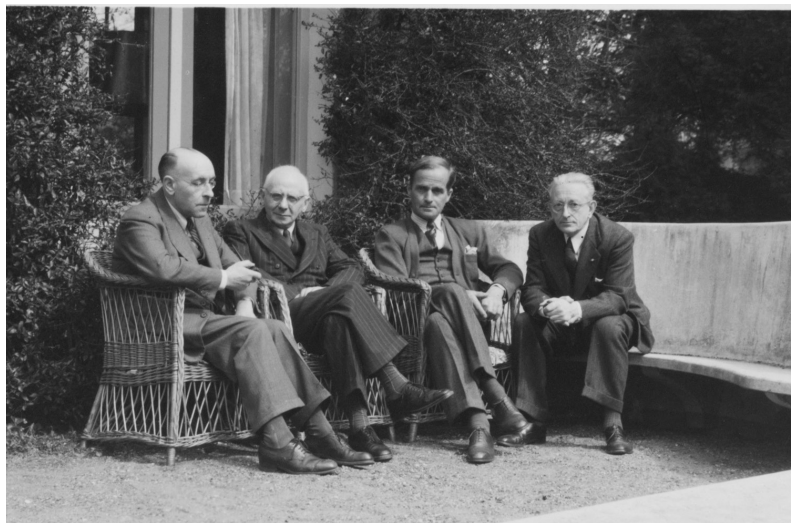

V.l.n.r. J.C. Bloem, P.N. van Eyck, A. Roland Holst en J. Greshoff voor De Pauwhof in Wassenaar, mei 1947. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

Pauwhof veel tijd door met Piet van Eyck, die er eveneens logeert, en ook Bloem komt een maand. Als die zwaar beschonken arriveert, loodst Greshoff hem zorgzaam naar zijn kamer om zijn roes uit te laten slapen. Op 18 april doet een gebruinde Adriaan Roland Holst, net terug uit Kaapstad, Wassenaar aan en zijn de vier oude mannen, die elkaar al sinds de jaren 1910 kennen, weer even een dag in vriendschap verenigd: 'Dit was in zeker dertig jaar niet gebeurd.'[98]

Half mei 1947, na een verblijf van zo'n vier maanden in Nederland, staan twaalf kisten, waaronder drie met boeken, klaar voor vertrek naar Kaapstad. Greshoff gaat er gebukt onder: 'Het afscheidnemen is zenuwslopend. Ik heb soms het gevoel of mijn leven één onafgebroken reeks afscheiden is.'[99] Toch is hij opgelucht 'onland' Holland te kunnen verlaten.[100] In Antwerpen moeten ze wachten tot de Boschfontein, die op de Plantinkaai gereedligt, uit kan varen. Greshoff weet één ding zeker: 'Als we naar Europa terugkeeren, gaan wij onder geen voorwaarde in Nederland wonen.'[101]

Maar waar dan wel?

Zestig jaar

Op 15 december 1948 wordt Greshoff zestig. Hij kijkt terug op een somber anderhalf jaar. Na de terugkeer in Kaapstad was hij in zijn inmiddels gebrui-

kelijke mineur geraakt. In zijn dagboek had hij de rest van 1947 en het hele jaar 1948 verslag gedaan van lichamelijke en geestelijke ellende en telkens als hij een krant opensloeg, wond hij zich op of raakte hij nog neerslachtiger. Hij heeft zich erbij neergelegd dat hij tot aan zijn dood 'aan depressies zal lijden met alle kwalen en kwaaltjes welke daarmede in verband staan en uit voortkomen'.[102] Hij blijft ervan overtuigd dat een confrontatie tussen Stalin en het Westen onvermijdelijk is en hoopt dat die oorlog snel begint, want de dreiging verlamt hem. Eigenlijk was het leven tijdens de Tweede Wereldoorlog wat dat betreft beter: 'Er was veel meer belangstelling, levensdrift, ondernemingslust, ook op geestelijk gebied, van 1940 tot 1945, dan van de afschuwelijke jaren van 1945 tot nu.'[103] Hoe hij tot die conclusie komt, is een raadsel, want tijdens de oorlog had hij voortdurend blijk gegeven van het tegenovergestelde.

De papierkwestie voor zijn *Verzameld werk* was zich na zijn terugkomst blijven voortslepen. Alice van Nahuys had Greshoff geadviseerd minister Gielen, staatssecretaris Reinink en de Commissie van Advies inzake het uitgeven van boeken te blijven bestoken. Met resultaat: eind september 1947 had ze Greshoff kunnen melden dat het ministerie twee ton papier per kwartaal heeft toegezegd, speciaal voor zijn oeuvre, met de notitie dat het besluit 'als hoge uitzondering zal moeten worden beschouwd'.[104]

Maar toen Greshoff de drukproeven van *Gedichten*, deel 1 van zijn *Verzameld werk*, ontving, had dat niet tot verbetering van zijn stemming geleid. Het corrigeren ervan was hem beroerd afgegaan. Zijn leven lang had hij het dichterschap als kern van zijn literaire bestaan beschouwd, maar toen hij zijn gedichten herlas, was hij tot de overtuiging gekomen dat hij een geboren prozaschrijver was, ook in zijn poëzie. Door het herlezen groeide zijn aversie tegen zijn eigen gedichten: 'Ze zijn over het algemeen te gemakkelijk en ze verwerken te veel eenzelfde thema, dat op zichzelf niet zeer belangrijk is. Als ik geldelijk onafhankelijk werd, ik zou helaas niet weten hoe!, ben ik er zeker van dat ik vrijwel alle letterkundige bezigheid zou staken.'[105]

Hoewel er inmiddels papier was toegezegd, waren de gecorrigeerde proeven bij de drukker stil komen te liggen. Terwijl Jan en Aty teleurgesteld en machteloos hadden afgewacht, had de uitgeefster van Querido hen verzekerd dat ze deed wat ze kon. Aty was meerdere malen voor haar man op de barricade gesprongen, niet in de laatste plaats omdat zij de financiën beheerde en het reservepotje leeg raakte. 'Om maar dadelijk met de deur in huis te vallen: er zijn een aantal dingen die me dwars zitten en waar ik je liever over schrijf dan dat ik ze oppot,' had ze Van Nahuys in februari geschreven. 'Je begrijpt natuurlijk wel al waar het over gaat: over de uitgave

van Jan's werk.' Aty had vooral weleens willen weten hoe het toch kon dat ze voortdurend herdrukken en nieuwe boeken zag verschijnen die, dat wist ze zeker, later waren ingeleverd. Ze betreurt het dat er 'van Jan geen boek te krijgen is en dus de kans voor ons, nu eindelijk eens wat geld te verdienen, steeds verschoven' werd.[106] Tussen de regels door klinkt duidelijk haar vrees dat Greshoff misschien niet meer zo belangrijk wordt gevonden als andere auteurs; Aty weigert die gedachte te aanvaarden.

Greshoff was in zijn brieven aan Querido zoals altijd veel laconieker dan Aty, met een licht ironische ondertoon: 'Jullie vergeten mij. Dat is het lot van arme kluizenaars.'[107] Het antwoord van Van Nahuys wond er geen doekjes om: 'Je wordt niet vergeten. Althans niet door ons. Iets anders is, of je hier door de literatoren en het publiek niet vergeten wordt. Ik wil je niet verontrusten, trouwens, je bènt niet te verontrusten, je blijft tòch in Zuid-Afrika zitten, omdat je het daar heerlijk vindt, maar je bent hier natuurlijk een beetje uit de "running" geraakt. Dat merken we vooral bij de aanbieding. Waarbij nog komt, dat we zeer gehandicapt worden door alles wat na de bevrijding hier en daar is opgedoken van je van dingen die in het buitenland gedrukt waren.'[108] Martinus Warendorf had bij de Nederlandse regering toestemming bedongen om de voorraad Nederlandstalige, door Querido Inc. in New York gedrukte boeken in Nederland in te voeren – inclusief Greshoffs *Het spel der spelen* en de door hem samengestelde bundel met literaire exil-bijdragen. De boeken waren binnen een mum van tijd uitverkocht geweest.[109]

Half juli 1948 had Greshoff eindelijk een exemplaar van het eerste deel van zijn *Verzameld werk* in handen gekregen. Het deed hem weinig: 'Het ziet er nogal netjes uit, doch vooral niet beter dan "nogal netjes". Een vergelijking met het Verzameld Werk van A.R.H., valt geheel ten gunste van het laatste uit, natuurlijk óók wat de dichterlijke waarde ervan betreft. De firma Querido, in casu Alice von Eugen[-van Nahuys], heeft geen smaak. De volledige Marsman heeft ook dat miezerige en burgerlike uiterlijk.'[110] Roland Holsts werk was bij Stols verschenen: door de lege boekhandels waren uitgeverijen als een razende hele oeuvres gaan herdrukken.

Na het herlezen van zijn gedichten is Greshoff opnieuw verslagen door het besef dat hij in zijn leven maar bitter weinig tot stand had gebracht. Een maand later had hij de proeven van het tweede deel, *Legkaart* – een mengeling van aforismen, gedachten, dichtersportretten en ander proza – ontvangen en ook die waren hem tegengevallen: 'Het is een ware marteling voor mij, dat alles, letterlijk alles wat ik ooit schreef, mij zoo teleurstelt en tegenstaat.' Het project, dat hem toen hij het met Landshoff in New York bedacht

een bekroning op zijn leven leek, was bij verwezenlijking op een grote teleurstelling uitgelopen. Zijn *Verzameld werk* leek hem nu eerder 'de schande van mijn bestaan'.[111] Landshoff zelf had hij inmiddels ook als vriend afgeschreven, omdat die voortdurend brieven onbeantwoord liet: 'Hij is te egocentrisch. [...] Het is bij hem te veel uit het oog uit het hart.'[112]

Uiteindelijk zullen de laatste drie delen van Greshoffs *Verzameld werk* in 1950 verschijnen: *Zwanen pesten* (met vooral polemische stukken, onder meer zijn *Rebuten*), *Grensgebied* (essays over bewonderde schrijvers) en *Het boek der vriendschap* (met zijn herinneringen aan vrienden en geestverwanten). Greshoff vindt dat hij het verkeerd heeft aangepakt: zijn werk, vaak een reactie op actuele gebeurtenissen, leent zich niet voor 'deze te zware formule'. Hij had het bij drie dunne deeltjes moeten laten: zijn verzameling gedichten, een deeltje aforismen, en een met prozastukken.[113]

Ook betreurt hij het dat hij – naar eigen zeggen ten gevolge van de oorlogsomstandigheden en ook, in geringere mate, door Landshoffs raad – Stols voor Querido heeft ingewisseld. Hij had moeten blijven of naar Geert van Oorschot moeten gaan, de rest van de uitgevers is 'een stel koekebakkers'. Over de verkoopresultaten heeft hij niet te klagen, maar Van Nahuys vindt hij onhebbelijk en over het paard getild. Hij verdraagt het niet 'door dat vrouwmensch, dat geen dame is, behandeld te worden alsof wij indertijd samen de ganzen gehoed hebben, met een mengeling van familiariteit en brutaliteit. Van beschaving valt er bij haar weinig te bespeuren.'[114] Door het gemis van een persoonlijke verhouding met zijn uitgever heeft Greshoff alle plezier in uitgeven verloren: 'Welke bezwaren er ook tegen Stols te berde gebracht mogen worden: hij is een gentleman, een vriend, bij wie ik mij thuis voel. Ik wordt [sic] er als schrijver gewaardeerd en niet alleen maar geduld.'[115] Als Van Nahuys Greshoff in 1955 de kans geeft de banden met Querido te verbreken en hun contracten te ontbinden, zal hij dat direct doen en zullen zijn *Gedichten* het jaar daarop in een zevende, vermeerderde druk bij Stols verschijnen.

Zijn zestigste verjaardag kan Greshoff niet uit de contramine halen. Die acht hij bij voorbaat al bedorven, omdat hij enkele dagen ervoor in *Criterium* leest dat zijn leeftijdgenoot Pierre Kemp zijn zestigste verjaardag in stilte voorbij laat gaan zónder huldigingscomité, lof van jonge schrijvers en andere huldeblijken. Greshoff, voor wie wel van alles op touw is gezet – drie comités bereiden eerbewijzen voor –, vindt het onwaardig dat hij dit niet een halt heeft toegeroepen.[116]

Toen verschillende vrienden Greshoff hadden gepolst, had hij direct te kennen gegeven geen bedrag in geld te willen ontvangen, zoals er eerder

dat jaar voor Bloem, Keuls en Roland Holst wel ingezameld was.[117] Vervolgens had Stols erop gestaan dat Greshoff voor beeldhouwster Grae Rueb poseerde, toen hij nog in Nederland was. De uitgever wilde een penning met Greshoffs beeltenis laten ontwerpen en daar voor zijn zestigste verjaardag een afslag van laten maken. Greshoff was met het idee akkoord gegaan: 'Aangezien men toch "iets" wil doen, leek dit mij de eenvoudigste en redelijkste oplossing.'[118] Naast de uitgave van de portretpenning werd besloten tot de publicatie van *Mijn vriend Coster*, met daarin stukjes van Greshoff over boeken, schrijvers, uitgevers en critici – wat de verwijzing naar Laurens Janszoon, de drukker, verklaart.[119]

Een uitvoerend comité werd belast met de geldinzameling, maar een paar maanden later, op 9 november 1948, moest de penningmeester het comité berichten dat er nog maar een klein bedrag binnen was, veel te laag om de penning en het boekje mee te financieren.[120] Zodoende zit er tussen alle hartelijke brieven en telegrammen die Greshoff rond 15 december ontvangt ook een felicitatiebrief van de secretaris van het comité, die een schaduw over de feestelijke dag werpt. De secretaris moet hem mededelen dat om allerlei redenen de in het vooruitzicht gestelde geschenken helaas niet tijdig gereed zullen zijn. Andere vrienden krijgen hun huldeblijk wel op tijd gereed: twee tijdschriften, geheel aan Greshoff gewijd, en enkele radiopraatjes verzachten de teleurstelling enigszins.[121] Van de Nederlandse kolonie in Kaapstad ontvangt hij een staande lamp, nadat hij een huldigingsdiner heeft geweigerd. De dag zelf wordt rustig gevierd: 'Eenige vrienden, een glaasje wijn, basta.'[122] 's Avonds gaat hij gewoon naar de radio om zijn veertiendaagse uitzending in te spreken.

De maanden na zijn verjaardag blijft Greshoff tevergeefs uitkijken naar de penning en het boekje. Het is opnieuw Aty die uiteindelijk op hoge poten de secretaris van het huldigingscomité schrijft. Zij maakt zich vooral druk dat degenen die een bijdrage aan de huldiging hebben geleverd penning noch boekje hadden gekregen, wat voor de naam 'Greshoff' niet goed kon zijn. De penning zou uiteindelijk half augustus 1949 bij de intekenaars arriveren – ruim acht maanden later dan beoogd. *Mijn vriend Coster* laat nog langer op zich wachten; het verschijnt in mei 1950.

Waarom was de inzameling voor Greshoff zo moeizaam verlopen? De comitéleden zoeken de oorzaken op allerlei terreinen: de huldigingsmoeheid in de literaire wereld (Greshoff was al de derde dat jaar), de verslechterde economische situatie in Nederland, de verhoogde belastingdruk, de onduidelijkheid die het uiterlijk van de circulaire veroorzaakte: deze had meer op een bestelformulier geleken.[123]

De penning ter ere van Greshoffs zestigste verjaardag.

En toch. Waar de verjaardag van Bloem 2500 gulden en die van Roland Holst 3000 gulden opbracht, was er voor Greshoff op 16 november 1948 nog maar 1000 gulden binnen. Greshoff is niet meer zo populair als hij ooit was. Stols wrijft hem, in navolging van Van Nahuys, de verminderde belangstelling in als hij Greshoff feliciteert: 'Je zult wel eenige blijken van vriendschap uit Nederland ondervinden, waarschijnlijk niet zoo erg veel, want je weet hoe het bij de meeste menschen gaat: uit het oog, uit het hart.'[124]

De uitgever heeft natuurlijk een punt. Greshoffs lange afwezigheid in Nederland begint zich te wreken. De spil van het literaire leven is hij allang niet meer. Bovendien wordt zijn autoriteit niet langer geconsolideerd door zijn vriendschap met de andere forumianen. Gerard Reve had het eerder dat jaar venijnig onder woorden gebracht toen hij sprak over de 'arme, nu alweer vergeten Greshoff, die verzuimde te sterven en daardoor niet in de Marsman-Du Perron-Ter Braak-legende is kunnen worden opgenomen'.[125]

Greshoffs reputatie dwingt nog een zeker respect af.[126] Maar hoelang zal hij dit respect kunnen handhaven vanaf tienduizend kilometer afstand?

22

Nederlands gist in het Afrikaanse deeg (1948–1950)

'Ik zou de koning te rijk zijn wanneer er nu *werkelijk* eens iets van komen kon.' Greshoff had N.P. van Wyk Louw in 1944 enthousiast geschreven vanuit New York: een eigen literair blad in Kaapstad! Vanaf het moment dat hij in 1939 voet op Zuid-Afrikaanse grond zette, had hij het gemis van een profilerend literair tijdschrift gevoeld.[1] Ruim vijf jaar later was het Van Wyk Louw, zijn broer Gladstone en Henk Mulder dan toch gelukt het plan rond te krijgen. Fred le Roux en de jonge schrijver-academicus Dirk Opperman zijn ook bij de onderneming betrokken, maar officieus: ze mogen van hun werkgever – beiden zijn redacteur bij *Die Huisgenoot* – niet in een andere redactie plaatsnemen.[2] Vanzelfsprekend konden de Zuid-Afrikaanse vrienden op Greshoffs medewerking rekenen: 'Ik zal het heerlijk vinden er in te mogen schrijven en verder zal ik al mijn werfkracht aanwenden om inschrijvers te winnen.'[3]

Half december 1945 was het eerste nummer van *Standpunte* naar de tweehonderd abonnees gegaan. Het bevatte bijdragen van de *usual suspects*: de Louws, Mulder en Elisabeth Eybers. Greshoff leverde zijn gedicht 'Zondvloed', drie pagina's aforismen en zorgde ook voor drie gedichten van Marnix Gijsen.

De eerste tijd leunde de *Standpunte*-redactie, die kennis noch ervaring bezat wat het maken van tijdschriften betreft, zwaar op Greshoff, die door W.E.G. Louw aanstichter en bezieler van het tijdschrift genoemd werd.[4] In de nummers die volgden, was Greshoffs invloed als ''n sterk aanmoediger' en als tussenpersoon was hij eveneens onmiskenbaar.[5] Hij liet Stols werk sturen van jonge Nederlandse dichters die tijdens de oorlog waren gedebuteerd en verzocht Vestdijk om een inleiding daarbij.[6] Hij initieerde een rubriek 'Aantekeningen' voor Van Wyk Louw, die hier zelf bij zijn mede-redactieleden niet om durfde te vragen, en voor het tweede nummer regelde hij opnieuw een gedicht van Gijsen en een bijdrage van zijn zoon Kees.[7] Hij was opgetogen geweest dat zijn Zuid-Afrikaanse vrienden de laatste waardeerden: 'Ik vind het zelf een zeer goed stuk, doch ik vrees om

dat te zeggen daar ik mij niet onpartijdig acht.'[8] Ook probeerde Greshoff zoveel hij kon zelf te schrijven en gaf hij de redactie voortdurend advies. *Standpunte* moest immers nieuwe, hogere standaarden voor de Afrikaner literatuur aangeven.[9] De Afrikaner jeugd stelde een groot vertrouwen in Van Wyk Louw en de kleine groep rondom hem, dus de onderneming mocht niet mislukken.

Omdat Greshoff voor zo'n 56 van de in totaal 332 bladzijden van de eerste jaargang verantwoordelijk was, had Van Wyk Louw hem, na overleg met zijn broer en Mulder, vanaf de tweede jaargang een redacteurschap aangeboden. Gladstone Louw noemde het 'die regularisering [...] van 'n samewerking wat feitelik nie intiemer in die toekoms kan wees as wat dit die afgelope jaar of agtien maande reeds in die praktyk was.'[10] Greshoff was blij weer wat literaire reuring te ervaren en onderdeel te zijn van een groep gelijkgestemden. Wellicht zou hij op deze manier weer tot goed werk komen en keerde het literair elan zoals hij dat in Brussel ervaren had terug![11] Hij drong bij elke bijdrage van zijn hand aan op kritische lezing door zijn vrienden en stuurde stapels nummers van *Standpunte* naar de Lage Landen. Als Nederlandse schrijvers een bijdrage zouden leveren en het tijdschrift in hun eigen bladen zouden bespreken, zou ook het aantal abonnees overzee hopelijk toenemen.

En Greshoff laat het niet bij *Standpunte:* in de tweede helft van de jaren veertig en de eerste helft van de jaren vijftig werpt Greshoff zichzelf op als pleitbezorger voor de Afrikaner letteren als geheel, en gaat hij in feite verder met waar hij voor de oorlog al op kleine schaal mee begonnen was. Vrienden en kennissen in Nederland en België krijgen in brieven uitgebreide inlichtingen over het 'opgewekt letterkundig leven' in Zuid-Afrika, over W.E.G. Louw, Dirk Opperman, Elisabeth Eybers en vooral over zijn vriend Van Wyk Louw, want zo'n dichter 'bezit, naar mijn weten, Nederland *niet*'.[12] Meerdere mensen stuurt hij hun bundels toe. Uitgeverij Van Dishoeck wijst hij op de auteur J. van Melle en met Stols overlegt hij over zes Afrikaanse teksten als fraai verzorgde uitgaven in een oplage van tweehonderdvijftig exemplaren. Greshoff denkt in ieder geval aan gedichten van Leipoldt, aan de *Psalmen* van Totius en aan *Germanicus* van Van Wyk – hij heeft het bibliofiele plan al jaren, maar krijgt het in Zuid-Afrika niet van de grond.[13]

Greshoff is op een hoogstpersoonlijke missie. Waren de Afrikaners net als de Vlamingen hem ooit te provinciaals, nu ligt het gebrek aan aansluiting volgens hem bij de Nederlanders, die, eigenwijs als ze zijn, zichzelf overschatten in vergelijking met hun stamverwanten. Eerst hebben zij jarenlang de Vlamingen gekleineerd, nu zien zij 'neer op Zuid-Afrika, lachen om een

taal die zij niet kennen en onderschatten stelselmatig het geestelijk leven van dit land'.[14] Greshoff is van plan daar wat aan te doen.

Zijn pr-activiteiten hebben volgens hemzelf succes. 'Er komen telkens uit Nederland aanvragen zoowel voor het vertalen als het herdrukken van Afrikaanse texten. En ik heb al wel 10 verzoeken om artikelen over Zuid-afrikaanse letteren gekregen!' kan hij Gladstone Louw opgetogen melden.[15] Greshoff stelt Nederlandse redacties in verbinding met Mulder, de Louws en Dirk Opperman.

Andersom gaat hij voor Van Schaik op zoek naar geschikte Nederlandse titels voor een nieuwe pocketserie, die de uitgever in Pretoria van plan is te publiceren.[16] Bij A. Kluiver van de Nederlandse Uitgeversbond dringt hij aan op een kwartaalcatalogus in het Afrikaans van wat er in Nederland aan boeken verschijnt. Als levende schakel tussen een zich vernieuwend Nederland en een jong-cultureel Zuid-Afrika stelt hij, journalist en zegsman, zichzelf tot taak 'het "genie" van *zijn* vaderland als gist aan het Afrikaanse deeg toe te voegen'.[17]

Ook zijn verblijf in Nederland en België in 1947 had Greshoff een uitgelezen kans geboden zich hard te maken voor een betere culturele verstandhouding tussen Nederland en Zuid-Afrika. Greshoff heeft zijn polemische toon tijdens de oorlog verwisseld voor een pedagogische, had *Het Parool* geschreven: 'Zoo werd Greshoff, die wel eens een enfant terrible genoemd is, door den loop der gebeurtenissen literair ambassadeur – cultureel promotor, zoals dat tegenwoordig heet.'[18] Hij had er meerdere voordrachten over de Afrikaner literatuur gehouden – in een klein plaatsje als Neede zelfs voor tweehonderd personen, onder wie Gerrit Achterberg – omdat hij 'geen gelegenheid wil laten voorbijgaan om van mijn bewondering en genegenheid voor Zuid-Afrika te getuigen'.[19]

In besprekingen met minister Gielen en Hendrik-Jan Reinink, secretaris-generaal van het departement van OKW, had hij getracht hen te overtuigen van het belang om een tweede leerstoel voor Zuid-Afrikaanse taal- en letterkunde in Nederland in te stellen. Deze hoogleraarspost bracht hij ook onder de aandacht van enkele kennissen met invloed in de academische wereld, zoals N.A. Donkersloot en P.N. van Eyck. Zijn gelobby had succes: Gielen kon hem op 18 juli 1947 mededelen 'dat ik in beginsel met Financiën accoord ben over de vestiging van een leerstoel in het Zuid-Afrikaans aan de Universiteit te Leiden. [...] Voor wat U voor de Nederlandse cultuur in Zuid-Afrika doet, ben ik U zeer dankbaar.'[20]

Als Van Wyk Louw besluit om eind 1948 Europa te bezoeken, dringt Greshoff er bij verschillende hooggeplaatsten op aan om de Zuid-Afrikaan

een eredoctoraat te bezorgen.[21] Het gaat hem niet alleen om waardering voor zijn vriend, hij gelooft ook dat een Nederlands eredoctoraat diepe indruk zal maken in Zuid-Afrika.[22] Een bezoek van Van Wyk Louw aan de koningin zou hetzelfde effect hebben en dus schrijft Greshoff koningin Juliana, twee maanden nadat ze Wilhelmina is opgevolgd, in de hoop haar te kunnen bewegen om de Louws, 'eenvoudige, rechtschapen, prettige menschen', bij haar thuis uit te nodigen.[23] Dat doet ze: Truida en Van Wyk – die inmiddels doctor honoris causa aan de Rijksuniversiteit van Utrecht is – brengen op 3 februari 1949 een bezoek aan paleis Soestdijk.[24]

Het is opvallend hoe intensief Greshoff de jaren na de oorlog probeert Zuid-Afrika in het Nederlandse zonnetje te zetten. Zijn plotselinge enthousiasme heeft iets geforceerds. Is hij werkelijk ineens zo opgetogen over Zuid-Afrika? Hoe dat zo? Het antwoord ligt voor de hand: omdat er voorlopig geen vooruitzicht op een andere woonplaats is. Nu niet Europa, maar Zuid-Afrika voorlopig zijn toekomstige basis zal vormen, probeert hij niet zozeer anderen te overtuigen dat in Zuid-Afrika een rijk cultureel leven mogelijk is en dat er grote kansen voor kunst en literatuur liggen, maar minstens ook zichzelf. Diep in zijn hart weet hij ook wel hoe de vork voor hem echt in de steel steekt: 'Natuurlijk heeft Europa alles voor op deze uithoek, als Europa Europa nog was!'[25]

De Grashof

Dat Greshoffs opgeschroefde geestdrift van korte duur is, een deklaag over het heimwee, en een poging zijn twijfels te overschreeuwen, blijkt uit zijn dagboeken. Hoewel hij tijdens zijn bezoek aan Nederland naar een rustig bestaan in Kaapstad verlangd had, kan Greshoff er sinds zijn terugkeer eigenlijk draai noch werkritme vinden. De boekhandels roomt hij nog maar zelden af, brieven laat hij steeds vaker onbeantwoord liggen en zijn schrijfwerk beperkt zich tot de verplichte stukjes voor *Nieuwe Courant/Het Vaderland* en soms een ander blad. De *Standpunte*-vergaderingen bezoekt hij wel trouw en ook tracht hij vurig in het wel en wee van het tijdschrift op te gaan, maar zijn innerlijke belangstelling verslapt hiervoor eveneens al snel. Hij komt zijn dagen alleen maar door als hij 'het geheele gamma van kalmeerings- en verdoovingsmiddelen' afwerkt en hij verlangt ernaar te vluchten in '"mondain" verkeer': 'Ik zou iederen dag mijn dinerjacket willen aantrekken om in een beschaafd en dom gezelschap gezellig te roddelen. Tot iets beters gevoel ik mij niet in staat.'[26] De apathie beangstigt hem, hij heeft nooit verveling gekend.

Voortdurend fantaseert hij over een nieuwe reis. Hij hoopt dat de voor-

oorlogse aanbieding de Nederlands-Indische Bond van Kunstkringen om een lezingentournee door de archipel te komen maken alsnog verwezenlijkt wordt. Ook heeft minister Gielen het plan voor een tournee door Curaçao en Suriname weer uit de kast gehaald. Hendrik de Wit van *De Stoep* werkt inmiddels bij het Nederlandse Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen en doet zijn uiterste best de culturele uitwisselingsreis voor elkaar te krijgen, maar slaagt er niet in.[27] Bij de gezant in Brazilië informeert Greshoff naar de kosten voor levensonderhoud, dromend van een verblijf van een jaar of twee in Rio de Janeiro om er zijn autobiografie te schrijven.[28] Hoewel hij er nooit langer dan een dag – tijdens de tussenstop onderweg naar New York – heeft verbleven, noemt hij Brazilië 'het eenige goedkope en gastvrije land in deze verpeste wereld'.[29] En als hij weer eens met Jacques Malan bij wijze van grap plannen maakt om zich samen uit het mondaine leven terug te trekken, dit keer op Sint-Helena, dat prachtig én spotgoedkoop schijnt te zijn, houdt dat denkbeeld hem nog dagen daarna serieus bezig.

Aty is echter veel te nuchter voor dit soort plannen. Zij voelt niets voor wéér een reis, laat staan voor de afzondering van een eiland en ze denkt dat haar man er ook helemaal niet tegen zou kunnen. Zijzelf verlangt na al die jaren zwerven sterk naar een vaste woonruimte, naar een huis waar ze niet uitgejaagd kan worden.[30] Na het bezoek aan Nederland waren bij terugkomst in Kaapstad de woningmoeilijkheden nog niet opgelost en omdat het echtpaar Greshoff weinig zin had weer bij hun zoon en schoondochter in te trekken, waren ze van de ene tijdelijke woning naar de andere getrokken, net alsof ze nog steeds op reis waren.[31] Aan die situatie moet een einde komen. Kaapstad is wat Aty betreft de enige logische plaats om zich voorgoed te vestigen. Daar wonen immers hun kinderen en enkele goede vrienden en het klimaat is goed. Greshoff voelt zich voortdurend heen en weer geslingerd tussen liefde en afschuw voor Zuid-Afrika, maar geeft toe dat zijn werk lijdt onder het gezwerf. Bovendien heeft hij geen alternatieve oplossing. En dus zwicht hij voor de praktische nuchterheid van zijn vrouw.

Omdat zowel huren als kopen moeilijkheden oplevert – er zijn weinig woningen beschikbaar –, besluiten Jan en Aty een huis te laten bouwen. Op de Quarry Heuvel, een zijstraat van de Kloofnekweg, vinden zij een lapje grond dat mooi gelegen is: niet te ver van de stad, en toch erbuiten. Greshoff telt er 850 pond voor neer – 'certainly not too expensive', lijkt hem.[32] Vervolgens is het wachten op de bouwvergunning. Het geld voor de bouw moet uit de Verenigde Staten komen. De Greshoffs hebben daar het kapitaaltje dat ze bij het NIB verdiend hebben onder beheer van een vriendschappelijke relatie in New York gestald, die het bedrag inmiddels door be-

leggingen heeft weten te verdubbelen.[33] Uiteindelijk zal de nieuwe woning zo'n 6500 pond kosten, bijna het bedrag dat ze in Amerika hebben opgebouwd.[34]

Greshoff weet precies hoe zijn nieuwe woning eruit moet komen te zien: 'een lieflijk huisje', met werkkamer, twee slaapkamers, pantry en garage en in de tuin een aparte bediendenwoning met bad en kitchenette.[35] Ook een naam is er al: de Grashof. Op 20 januari 1948 gaat de eerste spade in de grond. Tijdens de bouw nemen Jan en Aty hun intrek in het Radnor Hotel in de wijk Groenpunt. Hun teckel Frits, een cadeautje van de Malans, is er ook welkom. Het guitige en aanhankelijke hondje is een trouwe metgezel en als hij in augustus 1957 als gevolg van een hartaandoening zal overlijden, vloeien er heel wat tranen bij Jan en Aty.[36]

De Greshoffs krijgen in Radnor al snel gezelschap van J.C. Bloem, die in navolging van Roland Holst een paar maanden naar Zuid-Afrika komt op kosten van het Schrijverssteunfonds. Het was Greshoff gelukt minister Gielen de overtocht te laten betalen op dezelfde voorwaarden: Bloem zal op lezingentournee door de Unie gaan. Maar eerst blijft hij twee maanden in Kaapstad, voor Greshoff een prettige afleiding van de bouw van zijn woning.

Bloems komst is op het eerste gezicht een succes. Hij is gezellig, gemakkelijk in de omgang en de Afrikaners mogen hem graag. De 'door iedereen omzwermde en bewonderde' dichter laat zich de gastvrijheid en de hartelijkheid rustig welgevallen.[37] Maar belangstelling voor Zuid-Afrika toont Greshoffs vriend weinig. Een Afrikaanse dichtbundel raakt hij niet aan. De mededeling dat het Krugerpark in de zomer vanwege malariagevaar gesloten is, lucht hem op: dan hoeft hij daar in ieder geval niet heen. Hij verdoet zijn tijd met borrels drinken in de Nederlandse Club in plaats van in De Koepel in Amsterdam, met nieuwe kennissen om zich heen – geringe schakeringen, die in Greshoffs ogen niet voor werkelijke culturele kruisbestuiving zorgen. Elk serieus gesprek gaat Bloem volgens Greshoff stelselmatig uit de weg, waardoor hij geen band met de Zuid-Afrikanen opbouwt.[38] Voor de lezingentournee voelt de dichter al helemaal weinig – hij zorgt ervoor dat Greshoff het voor hem opgestelde reisplan 'op alle mogelijke wijzen besnoeit en beknot'.[39] En toch krijgt die, als Bloem eenmaal op pad is, nog brieven 'vol klachten over vermoeidheid en vermoeienis', net als destijds van Roland Holst.[40]

Het grijpt Greshoff aan dat zijn vriend weinig interesse toont in het land dat voor hém in de loop der jaren zo belangrijk is geworden. Straks keert Bloem terug naar Nederland 'zonder *iets* begrepen te hebben van de gees-

De Grashof in aanbouw. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

telijke, economische en politieke structuur van dit land'.[41] Bloem heeft volgens Greshoff bovendien 'niet één gat in zijn hand, maar zijn beide handen zijn vergiettesten en het geld smelt en loopt door al die gaten snel weg'.[42] Het steunfonds dreigt in recordtijd op te drogen, vooral vanwege Bloems onmatige drinkgedrag. Als de gevierde dichter na zijn rondreis door Zuid-Afrika te kennen geeft zo snel mogelijk terug naar Nederland te willen, komt dat financieel niet slecht uit.[43]

Het mooie plan ten bate van de culturele uitwisseling eindigt voor Greshoff in een deceptie. Omdat hij zich koste wat het kost thuis probeert te voelen in Zuid-Afrika, is het voor hem des te pijnlijker dat Roland Holst en Bloem, twee van zijn oudste vrienden, zijn belangstelling niet delen. Ook begint hij te twijfelen aan het nut van de door hem georganiseerde bezoeken van Nederlandse auteurs. Op de Afrikaners hebben beide heren indruk gemaakt, maar of zijzelf van hun verblijf in de Unie geprofiteerd hebben? Als Greshoff een klein halfjaar later vanuit Nederland verneemt dat Bloem tijdens een dinertje 'stroomen gal over Z.A. heeft uitgestort' en het 'een onbewoonbaar, cultuurloos land' heeft genoemd, spijt het hem definitief dat hij

diens overtocht mogelijk maakte en laat hij het uit zijn hoofd zich ooit nog met zulke ondernemingen te bemoeien.[44] Het ergert hem dat zijn vrienden zich zo moeilijk aanpasten aan Zuid-Afrika: 'Zulke oude sukkelaars doen er beter aan thuis te blijven. Ik *hunker* naar "de vermoeienis" van een reis.'[45]

Een Afrikaner regering

Terwijl Bloem op de Bloemfontein terug naar Nederland reist en de Grashof langzaam gestalte krijgt, is Zuid-Afrika in de ban van de verkiezingen. In mei 1948 behaalt de Nasionale Party een nipte meerderheid. De zittende premier J.C. Smuts en zijn Vereenigde Party moeten het veld ruimen voor de Nasionale Party van Daniël F. Malan.

Zuid-Afrika was het jaar ervoor door de Verenigde Naties meerdere malen ter verantwoording geroepen wat betreft het racistische kiesstelsel.[46] Want waar de 2,3 miljoen witten die Zuid-Afrika op dat moment telt 150 zetels te verdelen hebben, zijn er voor de 8,5 miljoen zwarten slechts drie. Over die drie zetels wordt bovendien niet gestemd: de regering wijst drie witte bestuurders aan die de zwarte bevolking in het parlement vertegenwoordigen.

Smuts neigt ernaar zich tegenover de in 1945 opgerichte Verenigde Naties toegeeflijk op te stellen: hij ziet in dat zwarte urbanisatie onomkeerbaar is en heeft, in tegenstelling tot Malans Nasionale Party, een geleidelijke ontwikkeling naar volwaardig staatsburgerschap voor zwarte Zuid-Afrikanen op het oog. Het is voor de stemgerechtigde Zuid-Afrikanen een van de redenen Smuts niet opnieuw het pluche te gunnen: de integratie met zwarte landgenoten bedreigt onder meer hun werkgelegenheid en, in hun ogen, de goede zeden. Malans waarschuwing tegen 'het zwarte gevaar' vindt makkelijk ingang, zowel bij Engelsen als bij Afrikaners.

Maar wat vooral voor Afrikaners, 57 procent van de witte Zuid-Afrikaanse populatie, doorslaggevend is bij het uitbrengen van hun stem, is de verhouding tot hun Engelse landgenoten.[47] Hoewel de Afrikaners inmiddels een flinke inhaalslag hebben gemaakt, verkeren de Engelssprekende Zuid-Afrikanen in 1948 economisch en maatschappelijk gezien nog steeds in een dominante positie. Hun inkomen is gemiddeld het dubbele van hun Afrikaner landgenoten, ze zijn hoger opgeleid en kennen een rijkere en diversere cultuur.[48]

Malan had handig gebruikgemaakt van de rivaliteit, onder meer door de jarenlange ernstige armoede waarin de Afrikaners hadden geleefd te benadrukken. Ook de waarschuwing tegen de globalisering, die het volkskarakter van de *Boere* zal ondermijnen, was er bij veel Afrikaners ingegaan als

koek.[49] De politicus wist de nationalistische gevoelens nog dieper te raken toen hij erop zinspeelde zijn land te willen afscheiden van de Britse kroon, de 'enige daadwerkelijke garantie dat Zuid-Afrika niet opnieuw zal worden meegesleept in de oorlogen van Groot-Brittannië'.[50] Veel Afrikaners hadden het niet kunnen verkroppen dat Smuts, een van de meest populaire figuren van het Brits imperium, in 1939 voor oorlogsdeelname aan geallieerde zijde had gekozen, waardoor zij niet tegen maar mét de Britten hadden moeten vechten.

Greshoff juicht het toe dat Malans partij de Zuid-Afrikaanse verkiezingen gewonnen heeft: 'Ik zelf, toch een buitenstaander, heb het gevoel van een raam dat plotseling opengeschoven wordt, waardoor men in eens bemerkt hoe bedompt het vertrek was waar men in verbleef.'[51] Zijn sentiment wordt vooral gevoed door zijn vrienden, die opgetogen zijn dat de Afrikaners nu in ieder geval politieke dominantie ten opzichte van de Engelsen verworven hebben.

Hoewel hij weinig met zijn Kaapse vrienden over politiek praat, is het voor Greshoff geen geheim dat allen 'die ik waardeer, hoogacht en bewonder' nationalisten zijn.[52] Ook is Greshoff ervan op de hoogte dat onder meer Van Wyk Louw en Opperman nauw verbonden zijn met de Broederbond, het geheime *old boys network* dat de belangen van de Afrikaners behartigt.[53] De Broederbond is ontstaan vanuit de diepe overtuiging dat God een bedoeling heeft met de aanwezigheid van de witte Afrikaner, christenen immers, in Zuid-Afrika. Zakenmagnaten, legerofficieren, dominees, alle minister-presidenten en vele ministers: bijna iedereen die van grote invloed is in het Afrikaner leven, hetzij ideologisch, politiek of economisch, is lid van de bond.

De betrokkenheid van Van Wyk Louw en Opperman is van belang, want juist schrijvers, dichters en academici zijn bij uitstek geschikt om de jonge identiteit en cultuur van de Afrikaners vorm te geven met heroïsche stereotypen en zo de calvinistische uitverkorenheid nog eens te bevestigen.[54] Greshoff vindt de Afrikaner Broederbond, op grond van wat zijn vrienden hem verteld hebben, een belangrijke en gerechtvaardigde instelling.

Omdat Greshoff nooit aansluiting heeft gezocht bij de Engelstalige Zuid-Afrikanen, überhaupt nooit bij de Britse cultuur, heeft zijn Zuid-Afrikaanse perspectief zich van begin af aan tot de Afrikaners beperkt. Na de Tweede Wereldoorlog lijkt Greshoffs sympathie voor de *Boere* in hun verhouding tot de Britten bovendien alleen maar toegenomen, vooral nadat hij tijdens de lezingentournee die hij eind 1945 door het land maakte, het Vrouwenmonument in Bloemfontein had bezocht. Het gedenkteken voor

de bijna 27.000 door de Engelsen vermoorde Afrikaner vrouwen en kinderen tijdens de Tweede Boerenoorlog had diepe indruk op hem gemaakt: 'De Duitse afschuwelijkheden liggen nog vers in het geheugen, maar hier kan men niet nalaten op te merken dat de concentratiekampen, gedurende de Boerenoorlog, door de Engelsen uitgedacht en op gruwelijke wijze in toepassing gebracht zijn.'[55]

Dat de Nasionale Party zich niet alleen tegen het Britse moederland keert, maar ook van plan is de rassenscheiding onverbiddelijker en nauwgezetter dan ooit tevoren door te voeren, lijkt Greshoff niet te interesseren.[56] Hij is te gepreoccupeerd met de Engelse discriminatie van de Afrikaners om aandacht te hebben voor de veel verdergaande discriminatie van hun zwarte en gekleurde landgenoten, zo'n tachtig procent van de bevolking.

Een uitzondering is hij met deze eenzijdige blik niet. De Zuid-Afrikaanse racistische vooroordelen – variërend van een oppervlakkige kleurvoorkeur tot een diepe afschuw van rassenmenging – tref je ook in veel kringen in Europa en Amerika nog aan. In Europese koloniën heeft de overgrote meerderheid van de inheemse bevolking politiek en economisch eveneens geen enkele macht. Het zou nog een jaar of tien duren voor het diepgewortelde racisme in Zuid-Afrika werkelijk begint af te wijken van dat in het westen.

Dat is ook terug te zien in de Nederlandse pers, die ruimschoots melding maakt van de Zuid-Afrikaanse verkiezingen. Enkele weekbladen en enkele regionale kranten, onder meer *Elseviers Weekblad* en *Vrij Nederland*, zijn zeer kritisch over de overwinning van de 'stamverwante' calvinistische Afrikaners en de groeiende kloof tussen wit en zwart. Dat de ene bevolkingsgroep zichzelf superieur voelt aan de ander is voor deze journalisten na de Tweede Wereldoorlog een onaanvaardbare gedachte.[57]

Maar de grotere liberale kranten reageren neutraler op Malans verkiezingsoverwinning en concentreren zich vooral op de vermindering van het Brits prestige en daarmee op de omwenteling in de wereldwijde machtsverhoudingen die de onverwachte nederlaag van Smuts, die in Nederland populair was, onderstreept.[58] Greshoff ergert zich aan de berichtgeving: de Nederlandse kranten tonen in zijn ogen te weinig begrip voor de underdogpositie waarin de Afrikaners verkeren.

In de vergadering van de Verenigde Naties slaat premier Malan intussen van meet af aan een andere toon aan dan zijn voorganger. De nieuwe Zuid-Afrikaanse premier laat duidelijk weten niet van internationale bemoeienis gediend te zijn, krachtige taal die Greshoff kan waarderen. In diezelfde periode moet Nederland bij de VN op het matje komen. Want terwijl in Zuid-Afrika de democratie wordt ingeperkt, probeert men in Nederlands-Indië,

dat door de nationalistische leiders Achmed Soekarno en Mohammed Hatta na de Japanse capitulatie in augustus 1945 tot de onafhankelijke Republiek Indonesië is uitgeroepen, een omgekeerde beweging op gang te brengen. Nederland, dat zich geen toekomst zonder haar winstgevende kolonie kan voorstellen, ligt echter dwars. Veel Nederlanders zien Soekarno en Hatta als collaborateurs, samenspannend met de 'foute' Japanners.[59] Ook Greshoff staat geheel aan de kant van de Nederlandse regering: zelfbestuur is wat hem betreft niet in het belang van de Indonesiërs, 'deze zeventig miljoen analphabeten met een handjevol emotioneele intellectueelen'. Het Nederlandse gezag is voor hun eigen bestwil, het gaat immers 'niet om leuzen, maar om rijst, rechtszekerheid, levensgeluk'.[60]

Voor het tegenargument dat het kapitalistische Nederland de archipel heeft leeggeperst voor eigen gewin, is Greshoff niet gevoelig. De Europese kolonisatie is volgens hem een zegen voor de wereld geweest. Ook in het geval van Indonesië heeft Nederland de archipel oneindig veel meer geschonken dan het er ooit uit heeft weggesleept: 'Wat er op eenig gebied tot stand gekomen is, kwam tot stand door Nederlandsch initiatief, door Nederlandsche kennis, door Nederlandsche vlijt, *met behulp van enkele* verstandige en bekwame inlanders.'[61] Als Nederland het bestuur houdt, kan het de Indonesiërs tot 'een uiteindelijke ontvoogding' opvoeden, zonder zich daarbij aan een deadline te binden. Misschien dat 'over een jaar of honderd' de republiek Indonesië bestaansrecht heeft, eerder niet.[62]

Omdat de meeste vrienden de archipel verlaten hebben – Nieuwenhuys, Binnerts en Besnard zitten in Nederland, Vroman is naar Amerika gegaan – moet Greshoff het nieuws over de oorlog die Nederland in Indonesië is begonnen via de kranten volgen en opnieuw vindt hij de pers een dagelijkse boosdoener. Hoewel er in Nederland genoeg conservatieve geluiden te horen zijn die net als Greshoff vinden dat Nederland recht heeft op haar kolonie, besteden de media wat hem betreft te veel aandacht aan de 'dwaze edelmoedigheid' en 'goedkope superioriteit' van lieden die de werkelijke situatie in de archipel niet kennen en die feiten boven wapenkreten stellen.[63] Voor de Indonesische nationalisten, van wie hij er tijdens zijn reis in 1940–1941 enkele ontmoet heeft, heeft hij nog minder goede woorden over.[64]

Zuid-Afrika is een van de weinige landen die Nederland in de Indonesiëkwestie in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties steunt. In ruil helpt de Nederlandse vertegenwoordiging Zuid-Afrika: de discriminerende wetgeving aldaar is wat haar betreft louter een binnenlandse aangelegenheid.[65]

Greshoff vindt dat de Nederlandse regering zich te slap en te onderda-

nig in de VN opstelt en een voorbeeld zou moeten nemen aan de krachtige taal van Malan. Europa heeft al genoeg geleden de laatste jaren. Als in Zuid-Afrika en Indonesië het Europese overwicht niet langer bepalend is, is het helemaal gedaan met de beschaving. Wat anderen vooruitgang noemen, ziet hij als een stap terug.

Was hij kortom Afrikaner, dan zou hij ook nationalist zijn, want hij begrijpt 'een wat te sterk en te aanvallend vaderlandsch gevoel bij een onderdrukt en "bezet" volk'.[66] Dat het begrip voor een onderdrukt volk dat naar nationalisme grijpt wél de Afrikaners, maar niet de Indonesiërs toekomt, is een typisch staaltje greshoviaanse eurocentrische logica.

Veel talent, geen beschaving

In augustus 1948, drie maanden na Bloems vertrek en na Malans verkiezingsoverwinning, trekken Jan en Aty in de Grashof. Het resultaat is een doordacht, Europees-modern huis. De zitkamer wordt van de eetkamer gescheiden door een groot aquarium en zijn werkkamer kijkt uit op de in het begin nog wat kale, maar stille patio, waar hij veel zit te lezen en waar, als het weer het toelaat, in de namiddag wat wordt gedronken.

Het huis hangt vol met in Nederland en Brussel verzamelde en uit Nederlands-Indië meegebrachte kunst: litho's van Jacques Villon en Reginald Marsh, een tekening en een oliedoek van Willem Paerels, verschillende pastellen van Edgard Tytgat, tekeningen van Joseph Kutter, Conrad Kickert en Marcel Stobbaerts, een borduurwerk van textielkunstenares Ernee 't Hooft, etsen van onder anderen Picasso, Zao Wou-Ki en Anthony Gross en vijf zojuist aangeschafte Japanse houtsneden, waar Greshoff verrukt over is: 'Geen aankoop heeft mij in de laatste jaren zoo gelukkig gemaakt.' Hun 'pronkstuk' van de Franse graveur Rodolphe Bresdin krijgt een plek in de slaapkamer en zelfs in de badkamer hangt kunst: vier bloemenprints van Ethel May Dixie.[67] Aty zal vooral blij zijn met de nieuwe koelkast van General Motors South Africa, die haar de dagelijkse boodschappen bespaart.[68] De wc-deur wordt ditmaal niet opgesierd door een gedichtje van Bloem, maar door een van Van Wyk Louw.[69] Het kleine huishouden van Jan, Aty en hond Frits wordt gecompleteerd door Hilda, de dagelijkse hulp, zonder wie Greshoff zich zijn huiselijk leven moeilijk kan voorstellen, en door een tuinman.[70]

Nu ze weer een vaste woning hebben, herpakken Jan en Aty direct hun sociale leven, onder meer door eenmaal per week een klein diner in de Grashof te geven, wat ook weer tegenuitnodigingen uitlokt. De Nederlandse ambassadeur Jan van den Berg noemt de etentjes bij de Greshoffs 'altijd een klein festijn. Hun huis was mooi gelegen, met vooral 's avonds een prach-

tig uitzicht op Kaapstad, ingericht zo, dat geen enkel ding je ergerde. [...] Het was alles ordelijk en stijlvol, een verfijning zonder enige pretentie.'[71] Als Marcus van Blankenstein, die dan als journalist voor *Het Parool* werkt, in 1966 Zuid-Afrika bezoekt, merkt hij naderhand over de Greshoffs in de Grashof op: 'U hebt de Europese sfeer wèl weten te bewaren.'[72]

Geregelde dinergasten zijn David en Essy Schrire. Met Schrire, een rijke zakenman, richt Greshoff de Janda Press op, vernoemd naar Jan en Da(vid). Beiden stoppen ze tweeduizend pond in het uitgeverijtje, waarmee ze onder meer de bibliofiele reeks Bona Esperanca Press beginnen, maar ook 'gewone' boeken uitgeven. De Nederlandse kunstenaar Piet Worm voltooit in augustus 1950 zijn illustraties voor de eerste uitgave: *Het verhaal van Jan van Riebeeck*. Verder doen Schrire en Greshoff goede zaken met enkele fraaie bloemenreproducties.

Hoewel de Schrires volgens Aty 'op ons niveau zijn (misschien klinkt dat een beetje verwaand, maar 't is toch zo)', is er één onoverkomelijke handicap: David en Essy zijn Engelstalig. Hoewel Greshoff tweeënhalf jaar in New York heeft gezeten en al jaren in een deels Engelstalig land woont, zit hij 'veelal nog kinderachtig te stuntelen'.[73] Het maakt de gesprekken moeizamer dan hij zou willen en het is de reden dat zijn Zuid-Afrikaanse vriendenkring zich grotendeels beperkt tot taalverwante Afrikaners, hoewel die minder 'Europees' ingesteld zijn dan de Engelstalige Zuid-Afrikanen. Met Ed. Toussaint van Hove, die kunstenaar is en enkele kinderboeken voor de Janda Pers illustreert, is het nóg makkelijker. Ed is getrouwd met Thea, de dochter van Greshoffs nicht Nek. Hij ziet zijn achternichtje en aangetrouwde -neef, die na de oorlog uit Nederland zijn geëmigreerd en nu bij hem om de hoek wonen, dagelijks.

Vreugde brengen Nederlandse logés. Alexander Stols bijvoorbeeld, die van eind augustus tot november 1948 lezingen in Zuid-Afrika komt houden over de Nederlandse boekkunst. Stols wil bovendien onderzoeken of hij zich met zijn gezin en uitgeverij in Kaapstad of Pretoria zou kunnen vestigen.[74] Zijn er geen gasten uit Nederland, dan moeten Jan en Aty het doen met wat hij de 'smart set' noemt: de Nederlandse diplomaten en zakenmannen in de Kaap. Hij kan het goed vinden met Nico Slotemaker de Bruïne, die eerder zijn directeur op het NIB in New York is geweest en sinds 1952 consul-generaal is in Kaapstad en het is een feest als Jan van den Berg, die door zijn ambassadeurstaken afwisselend in Pretoria en Kaapstad woont, in de stad is. Met diens vrouw Erica, een kleindochter van schilder B.J. Blommers, de buurman van de familie De Bloeme waar Greshoff vroeger vaak logeerde, haalt hij graag herinneringen aan het oude Den Haag op. Greshoff

voelt zich – voor een naar eigen zeggen anarchistische schrijver – bijzonder goed op zijn gemak tussen de consuls en ambassadeurs, 'deze omgeving met zijn mengeling van verfijning en gemoedelijkheid'.[75] Maar de 'smart set' haalt het niet bij zijn literaire vrienden: Van Wyk Louw en Dirk Opperman. Greshoff had de verhuizing van de Oppermans naar Kaapstad een van de hoogtepunten van het jaar 1946 genoemd, Dirk en Marie waren direct aan de 'intieme vriendenkring' toegevoegd en hadden Greshoffs leven zeer verrijkt. Ook Dirks intensieve bemoeienissen met *Standpunte* waardeert hij zeer.[76]

Ondanks *Standpunte* en de Janda Pers heeft Greshoff vanuit zijn nieuwe woning zijn oog vooral op literair Nederland gericht. Elke donderdag arriveert in Kaapstad voor dag en dauw de mailboot, terwijl het overige deel van de post onregelmatig met Nederlandse schepen en soms per vliegtuig arriveert. De rode bestelwagen van het H.P.K., het Hoofposkantoor, stopt minstens één keer per week voor het tuinhek van de Grashof.

Soms – maar lang niet zo vaak meer als vroeger – brengt de post een manuscript. Van Marnix Gijsen bijvoorbeeld, de elf jaar jongere Vlaming die hij in New York vrijwel dagelijks zag. De twee waren met Aty en Gijsens vrouw Julia in 1943 zelfs samen op vakantie geweest – ze huurden twee huisjes in Atlantic Beach.[77] Toen Gijsen zich na de oorlog voor de eerste keer aan fictie waagde, had hij Greshoff zijn verhaal gestuurd om te bepalen of het goed is. Greshoff was er wild enthousiast over geweest: 'Dit is voor de eerste keer in vele vele jaren dat ik in de Nederl. Lett. iets ontmoet dat zoo de erudiete kenmerken van een meesterwerk draagt.'[78] Hij had het verhaal, *Joachim van Babylon*, direct doorgestuurd aan Stols.[79] Marnix Gijsen werd – met Clare Lennart en Hubert Lampo – een van de kurken die Stols' uitgeverij na de oorlog drijvende houdt. *Joachim van Babylon* (1947) is een ongelofelijke bestseller, en ook Gijsens volgende romans beleven druk na druk.

De relatie Greshoff-Gijsen is uiterst vriendschappelijk: Gijsen schrijft 'Johannes', zoals hij zijn Nederlandse vriend noemt, niet alleen over zijn schrijfplannen, maar neemt hem ook in vertrouwen over zijn huwelijksmoeilijkheden met Julia, zijn buitenechtelijke relatie met Madelene Bambust en zijn depressies. 'Johannes wat zijn we toch voor loeders dat we niet spreken over hetgeen ons meest aan het hart ligt. Ik schrijf je in den nacht en het is me, na deze slapelooze dagen en nachten of de wereld opnieuw begint voor mij,' vertrouwt hij Greshoff toe als zijn persoonlijke perikelen een dieptepunt hebben bereikt en Madelene na een suïcidepoging in coma is geraakt, 'wees mij een vriend ook van verre, ik zal het noodig hebben en ik betrouw op jou'.[80]

Greshoff redigeert de manuscripten van Gijsen, die hij inmiddels als een van zijn beste vrienden beschouwt, intensief, omdat Gijsen, vanwege het feit dat hij Vlaming is en door langdurig verblijf in het buitenland onzeker is over zijn ABN. Greshoff staat er versteld van dat 'iemand tot iets zoo moois in staat, zich niet de moeite geeft zijn stijl tot het uiterste te verzorgen'.[81] En dus grijpt hij in bijna elke zin in: hij verkort te lange zinnen, gooit de zinsvolgorde om, zoekt synoniemen bij herhalingen, verduidelijkt onduidelijkheden, en vervangt hier en daar Vlaamse woorden en zinswendingen. Overigens gebeurt het redigeren in het geheim: de buitenwacht hoeft er niets van te weten. Zelfs Gijsen is niet op de hoogte hoeveel Greshoff voor hem verandert, want hij krijgt na de bewerking meestal alleen de schone drukproeven te zien: 'Het is n.l. soms wat pijnlijk als hij ziet hoe hij zat te knoeien.'[82] Heeft Greshoff het desbetreffende manuscript eenmaal doorgeploegd, dan schrijft hij er een kritiek over, al bezorgt hem dat soms de angst dat hij door zijn goede verhouding met Gijsen zijn zuivere, objectieve kijk op diens werk verliest.[83]

Een andere schrijver die Greshoff zijn manuscripten stuurt voor commentaar is de 25 jaar jongere Ab Visser. De aanleiding was Greshoffs lovende bespreking van Vissers *Het agentschap* geweest. De naar erkenning smachtende Visser is opgetogen, omdat iemand die hij hoogacht zijn werk waardeert. Hij schrijft Greshoff en een correspondentie ontstaat. Greshoff stemt in met Vissers verzoek diens volgende boek te lezen voor het uitkomt. Hij blijkt verrukt over *De buurt* en kondigt aan het te recenseren, waarop Visser week in week uit naar de Amsterdamse krantenzaak Van Gelderen op het Roelof Hartplein loopt om te zien of Greshoffs recensie al in *Het Vaderland* staat. Greshoff sleept de jongere schrijver erdoorheen op momenten dat die onzeker is over zijn werk. 'Wij prutsen allemaal maar wat met gerichtheid en zorg en naar ons beste weten. De een heeft een pietsie meer prutservaring dan de ander, dat is al,' schrijft Greshoff op zulke momenten bemoedigend.[84]

Meer dan manuscripten bezorgt de postbode de nodige boeken ter bespreking voor *Het Vaderland*, zoals de *Nieuwe Courant* vanaf 1951 weer als vanouds heet. Voortdurend komen er ladingen uit Nederland aan, de zendingen vertegenwoordigen voor Greshoff naast de kranten en briefwisselingen het belangrijkste directe contact met zijn vaderland. Hij pakt de boeken altijd onmiddellijk uit en zet ze in het speciale hoekje dat hij ervoor heeft ingericht. Is het tijd om zijn wekelijkse recensie te schrijven, dan kiest hij een willekeurig boek uit de rijen en stapels. Soms laat hij zich leiden door hoe het eruitziet, dan weer heeft hij er iets over gehoord wat hem nieuwsgierig

heeft gemaakt, of hij is benieuwd naar de schrijver omdat hij juist nog nooit iets van hem of haar gelezen heeft.[85] Het recensiewerk is een nieuwe ervaring voor hem: vroeger las hij niet zoveel Nederlands, en al helemaal niet zo lukraak, omdat hij vooral over kunst en Franse literatuur schreef. Was hij aanvankelijk ontstemd over het naoorlogse gebrek aan literaire kwaliteit, inmiddels had hij zich over zijn ergernis heen gezet en besloten rustig af te wachten: 'Vandaag of morgen staat er wel een jongeman op die weer wat te zeggen heeft en die het goed zegt.'[86]

Eind jaren veertig verrijst die jongeman inderdaad, het zijn er zelfs meerdere. Ze heten Van het Reve, Hermans, Schierbeek, Kouwenaar... Voor deze nieuwe generatie schrijvers hebben de jaren 1940–1945 het leven voorgoed veranderd en met een enorme drang naar vernieuwing springen ze in het literair vacuüm dat Ter Braak, Du Perron, Slauerhoff en Marsman hebben achtergelaten. Eind jaren veertig, zegt de literatuurgeschiedenis nu, vindt in Nederland op cultureel gebied een machtsgreep plaats.[87] W.F. Hermans maakt korte metten met de epigonen van Du Perron en Ter Braak. Hij vindt dat hun nauwe *Forum*-filosofie geen ruimte laat voor het irrationele, voor surrealistischere vormen als fantasie en dagdroom, en pleit voor nieuwe maatstaven voor fictie. Paul Rodenko is de eerste die in 1947 'het einde van de roman', in dit geval de psychologische, aankondigt.[88] Als Gerard Reve, dan nog Simon van het Reve, datzelfde jaar met *De Avonden* komt, is in één klap duidelijk hoe de nieuwe literatuur eruitziet: één waarin intellectualisme, grote gevoelens en het uitdragen van hogere morele, artistieke of literaire waarden ontbreken. *De Avonden* wordt gezien als een 'typische vertegenwoordiger van de moderne jeugd': het beschrijft het benauwde burgerlijke milieu dat veel jongeren herkennen en waar nog geen boek over bestaat.[89]

Greshoff was *De Avonden* gaan lezen op advies van Simon Vestdijk en noemt Van het Reve in zijn dagboek 'het sterkste talent onder de jongeren' en 'een gemoderniseerde Coenen'. Toch heeft hij een hekel aan *De Avonden*: 'Ik verafschuw deze vieze kleinburgerlijkheid, ook al dwingt mijn verstand mij, op grond van een lange ervaring, het talent van deze jongeman te erkennen.'[90] Zijn afkeer spruit, aldus zijn recensie, niet voort uit 'enig vooroordeel betreffende braaksel, vulgaire grappen en platte zegswijzen: doch uitsluitend uit het feit dat dit alles niet wordt verklaard, geen deel uitmaakt van de noodzaak, welke aan ieder werk van waarde ten grondslag ligt.'[91] De schrijver heeft wat hem betreft niet de gave om karakters te scheppen die tot leven komen.

Greshoffs sombere blik op de naoorlogse Nederlandse literatuur zou

zich niet tot Van het Reve beperken. Hij vindt het na de oorlog steeds moeilijker een lovende recensie uit zijn pen te krijgen. Dat ligt niet aan zijn neus voor talent: die ruikt nog genoeg kwaliteit in de boekpakketten die bij hem afgeleverd worden. Zo is Greshoff onder de indruk van enkele passages in *De Kapellekensbaan*, 'een mislukt boek met *geniale* fragmenten', waarin een 'waarlijk groot schrijver aan het woord' is.[92] En *Moedwil en misverstand* van W.F. Hermans leest hij met veel genoegen. Jacoba van de Veldes *De groote zaal* vindt hij goed, hij geniet van Carmiggelts omnibus en over Mulisch' debuutroman *Archibald Strohalm* is hij zelfs zo lovend – hij had 'iets van het wonderkind' in hem gezien – dat de jonge debutant naar Kaapstad schrijft om Greshoff te bedanken voor zijn recensie en om toe te lichten hoe hij een en ander bedoeld heeft.[93]

Maar ondanks al dit prozatalent wordt Greshoff voortdurend getroffen door het provincialisme en de burgerlijkheid, de geestdodende 'geur van ongewassen ondergoed en roodekool', die uit het gros van de boeken, ook de goede, naar boven komt.[94]

En dus had hij het volledige werk van Louis Paul Boon het liefst 'met een welgemeende hulde aan zijn gaven, allang op de belt gesmeten, waar het hoort'.[95] De begaafde Hermans, een romancier van geboorte, vindt hij 'een verzuurde, verbitterde, verschraalde wrokker' en 'een burgerhark', en hij komt slechts zwoegend en vloekend door *Ik heb altijd gelijk*, 'een goed, maar weerzinwekkend boek'.[96] Hugo Claus' *De Metsiers* bespreekt hij negatief en Anna Blamans *Eenzaam avontuur*, een van de meest succesvolle en ook meest controversiële boeken in de naoorlogse jaren, noemt hij 'gezocht, machteloos en door en door burgerlijk in de slechte zin des woords'.[97] Kortom: er is veel talent, maar geen beschaving, geen *vent*. Literatuur zou de werkelijkheid mooier moeten maken, op moeten tillen, in plaats van moeten ontluisteren. Cees Nooteboom houdt Greshoff als een van de weinige jonge auteurs op zijn voetstuk, maar die had dan ook in diens poëtische romandebuut *Philip en de anderen*, 'de droom [herstelt] in al zijn klare, doorzichtige en onontkoombare preciesheid, terwijl de zogenaamde werkelijkheid wordt teruggebracht tot wat zij is en behoort te zijn, een vage zinledige, wezenloze voorstelling.'[98]

Zelfs zijn aanvankelijke bewondering voor de jonge debutant Mulisch, die met een ander soort werk komt dan Hermans en Van het Reve, bekoelt snel, als die Greshoff per brief inlicht dat het voor hem op zijn tiende vaststond 'dat ik een groot man – niet zou wórden, maar reeds sinds tien jaren wàs'.[99] Deze bravoure maakt dat Greshoff Mulisch maar een hautaine aansteller vindt: 'Als ik een brief als deze krijg, gevoel ik mij vèr van de geestes-

gesteldheid welke eruit spreekt. Is dat nu typisch voor de "allerjongsten"?'[100]

Greshoff is niet de enige criticus die de nieuwe lichting romanciers niet omarmt. Toen *De avonden* verscheen, was men op slag in twee kampen verdeeld, al moesten vriend en vijand erkennen dat het boek niet te ontlopen viel.[101] Blamans *Eenzaam avontuur* en Hermans' *De tranen der acacia's* veroorzaakten al net zoveel verontwaardiging onder recensenten, die niet uit de voeten konden met de ontluisterende levensvisie, de godslastering, het vulgair taalgebruik, en de openlijke seksualiteit en preoccupatie met het lichamelijke. Het knullige, weinig heroïsche beeld van de oorlog en het Nederlandse verzet dat Reve en Hermans, en ook Vestdijk (in *Pastorale 1943*), schetsen, wordt met minstens zoveel afschuw ontvangen.[102] Deze literatuur is immoreel, roept bijna de hele stoet critici, de katholieke en protestantse voorop. Alleen enkele liberale recensenten – Johan van der Woude, Adriaan van der Veen, Vestdijk – zijn welwillend.[103]

Van de confessionele pers is de reactie niet verrassend, maar van Greshoff? Wat doet die opeens in het kamp van de belegen zedeprekers? Greshoff, die altijd voor het jonge en het nieuwe te vinden was. Die het stuk 'Leve de pornografie' publiceerde en die zijn leven lang ervoor pleitte dat kunst niet moralistisch moest, mócht zijn. Terwijl zijn vrienden de nieuwe generatie begroeten, huilt Greshoff mee met de wolven in het bos. Niet vanwege levensbeschouwelijke, maar vanwege esthetische redenen, al vormen die natuurlijk ook een vorm van moraal.[104]

Greshoff zoekt de oorzaak van de teloorgang van de literatuur waar hij tegenwoordig de oorzaak van álle problemen zoekt: in de sociaaldemocratie die alles gelijkschakelt. 'Nu het leven lomp en plomp geworden is, werd de letterkunde het ook.' Een land waarin Anna Blaman populair is, moet wel een vulgair en ordinair land zijn. 'Van Louis Couperus tot Anna Blaman, is er vernederender ontaarding denkbaar?'[105]

Neem nou zo'n strofe van Hanlo

Dichters als Lucebert, Bert Schierbeek, Remco Campert en Gerrit Kouwenaar kiezen begin jaren vijftig in tegenstelling tot hun collega-romanciers juist voor een vitalistische en optimistische toon en experimenteren met nieuwe vormen. Ze zijn daarmee minstens zo revolutionair. De taal van rozen, meren en plantsoenen, 'die dreef op een dichterlijke traditie, die al helemaal op was, ging voor je ogen kapot'.[106]

Toch is het met de Nederlandse poëzie wat Greshoff betreft niet beter gesteld dan met de fictie. Terwijl deze Vijftigers de Nederlandse literatuurgeschiedenis ingaan als de dichters van de vernieuwing, verbaast Greshoff

zich juist over het gebrek daaraan. Zulke woord- en klankspelen kent hij allang, het is net of hij weer *Der Sturm* leest, het Duitse tijdschrift dat al voor de Eerste Wereldoorlog aandacht besteedde aan expressionisme, kubisme, dada en surrealisme. 'Er schuilt, voor mij althans, iets roerends en iets komisch in de ernst waarmede de jongelui zich over deze proefnemingen uitspreken. Ik vind zulke herhalingen van proefnemingen al dikwijls elders gedaan machteloos.'[107] Een typisch euvel van ouder worden en alles al eens gehoord hebben: de Vijftigers gaan inderdaad verder op de weg die de vroeg gestorven Paul van Ostaijen was ingeslagen en laten zich inspireren door de buitenlandse surrealisten en expressionisten die voor de Eerste Wereldoorlog van zich hadden laten horen. Maar deze waren nog niet tot Nederland doorgedrongen, onder meer omdat het gezaghebbende *Forum* hoegenaamd geen aandacht aan hen besteed had. De Vijftigers zorgen in Nederland voor een inhaalslag, die de vorige generatie had laten liggen.[108]

Greshoff had destijds al niets van de literaire experimenten moeten hebben en moet dat nog steeds niet. Hij vermoedt dat 'modernisme-tot-het-uiterste zich vereenzelvigt met onvolmaakt- en talentloosheid'. Dat Stols een bloemlezing uit het werk van de avant-gardistische jongeren samenstelt – de door Simon Vinkenoog samengestelde, canoniek geworden bundel *Atonaal* – en ook Luceberts eerste bundels uitgeeft, leidt bij Greshoff tot onbegrip. Hij houdt rekening met de mogelijkheid dat hij enkele van de gedichten in *Atonaal* niet begrijpt, terwijl ze toch fraai en belangrijk kunnen zijn. 'Dit is zelfs waarschijnlijk. Ik, oud en der dagen zat, ben vastgeroest in de opvattingen van mijn tijd.' Maar neem nou zo'n strofe van Hanlo. Die begrijpt hij van A tot Z en hij acht hem van A tot Z onbenullig: 'Wat is hierin a. het zoogenaamde experimenteele, b. het nieuwe, c. de inhoud, d. de vorm? Ik ontdek werkelijk meer poëzie in de Schoolmeester.'[109]

Opnieuw staat Greshoff niet alleen. De publicatie van *Atonaal* is de eerste erkenning van de experimentele poëzie, maar de weg naar aanvaarding door de officiële kritiek is ook hier nog lang. In een 'Enquête over de jonge Nederlandse poëzie' in *Elseviers Weekblad* hadden veel oudere recensenten een negatief oordeel uitgesproken.[110]

Greshoffs gemopper op de richting waarheen Nederland en haar literatuur zich ontwikkelt, zijn weigering om *mee* te bewegen, verwijdert hem logischerwijs nog verder ervan. Doordat hij zelden nog iets ontdekt waar hij enthousiast van wordt, vindt hij zijn werk voor *Het Vaderland* steeds vervelender. Hoewel hij behoefte heeft aan contact met naoorlogs Nederland en haar cultuur en literatuur, laat hij het leeswerk voor zijn kroniek zo lang mogelijk liggen. 'Weet je, Ries,' verzucht Greshoff in een van zijn vele klaag-

brieven aan zijn vriend in New York, 'wij kunnen niet meer in Nederland aarden, omdat wij het *oude* Nederland door afstand en tijd heen wat geïdealiseerd hebben, en nu een werkelijkheid vinden zoo vulgair, zoo verveloos (ook in overdrachtelijke zin), zoo gemelijk, zoo los van alles waar wij nu juist prijs op stellen, dat wij iederen dag gekweld worden door vergelijkingen die *alle* ten nadeele van het Nederland van nu uitvallen.'[111] Hij vermoedt dat zijn oordeel over de naoorlogse Nederlandse cultuur niet legitiem is, maar kan er niets beters van maken.

Een zweempje zwanenzang

De groeiende kloof tussen de onwelwillende schrijver en zijn vaderland blijft niet zonder schade. In Nederland gaat het er anders aan toe dan vroeger, wat tot de ene na de andere botsing leidt, allereerst met redacties waarvoor Greshoff werkt.

In *Vrij Nederland* heeft hij bijvoorbeeld vanaf de zomer van 1949 de rubriek 'Beschermd domein' weten te bemachtigen. Zijn stukjes bevatten kanttekeningen bij wat hij hoort, ziet en leest: losse invallen, herinneringen, soms luchtig, soms ernstig, soms fel. Als Greshoff enkele ingezonden brieven door de redactie krijgt doorgezonden waaruit blijkt dat zijn rubriek niet erg in de smaak valt, maakt hem dat ongelofelijk onzeker, zelfs al staan de meeste brieven wat hem betreft 'op een pijnlijk laag peil'.[112] Hij vraagt de redactie voortaan geen brieven meer door te sturen, want ze ontnemen hem ieder 'vertrouwen niet in uw lezers maar in mijzelf'.[113] Tegelijkertijd ergert het hem dat *Vrij Nederland* de reacties zo serieus neemt en blijkbaar van hem verwacht dat hij de lezers behaagt: 'Toen ik jong was gold als stelregel: ik geef de menschen niet wat zij hebben willen, doch wat zij behóóren te willen hebben.'[114] Onverschilligheid is toch veel erger voor een blad dan geprikkelde lezers?

Hoofdredacteur Johan Winkler is het wel met hem eens, hij had zich aanvankelijk ook niet met de kwestie willen bemoeien uit respect voor de staat van dienst die zijn dan 61-jarige medewerker heeft. De klachten blijken echter niet slechts uit de brieven en 'men wil wel geërgerd worden, maar blijkbaar toch minder graag door wie zoals u ver-af woont'. Bovendien constateert Winkler, naast de 'onwil bij de geprikkelden', vooral desinteresse ten opzichte van Greshoffs rubriek.[115]

Met Wouter de Keizer, die in de jaren twintig nog bij de *Nieuwe Arnhemsche Courant* onder hem had gewerkt, komt Greshoff vervolgens een wekelijkse rubriek in *Elseviers Weekblad* overeen – hij staakt er zijn rubriek in *Vrij Nederland* voor. De Keizer plaatst zijn kopij vervolgens slechts zeer onregel-

matig, waarop Greshoff, na de kwestie herhaaldelijk aan de kaak te stellen, de samenwerking stopzet: hij voelt zich door zijn oud-protegé honds behandeld.[116]

Uiteindelijk legt Greshoff zijn voor *Elseviers* bestemde kopij voor aan *De Vlaamsche Gids*. Daar zit Jan Schepens in de redactie, een van de jongeren die destijds bijdroeg aan de hulde ter ere van zijn vijftigste verjaardag, die op Greshoffs instigatie in de redactie van *Werk* zat en bovendien later nog een studie en een allegorisch prentenboek over hem had gepubliceerd: iemand die hem kortom welgezind is.[117] Greshoff en Schepens spreken af dat Greshoff een rubriek krijgt waarin hij de in zijn zakboekje bewaarde 'korte en langere beschrijvingen, aforismen, rijmpjes, brokstukken van nooit voltooide essays, losse opmerkingen, kritische notities' kwijt kan. Hij wil deze aantekeningen omwerken tot geschikte kopij, maandelijkse stukken van zo'n zes bladzijden. Schepens heeft interesse, maar staat erop dat hij zelf een keuze uit de aantekeningen maakt.[118] Zo'n inperking van zijn vrijheid is Greshoff niet gewend. Hij weigert, vol ongenoegen over Schepens' 'onbegrijpelijk vlegelachtig briefje': 'Wat een rare tijd! Henny, Menno, Eddy schreven in G.N. onder hun eigen verantwoordelijkheid. [...] Ik kan er werkelijk niet over uit: Schepens die mìj voorstelt een keuze uit mijn werk te doen!'[119]

Adriaan van der Veen en de *Criterium*-dichters, Ed. Hoornik voorop, die voor de oorlog veel aan Greshoffs voortrekkerschap te danken hebben gehad, laten zich ook weinig aan hem gelegen liggen, ondanks de gezaghebbende posities die zij nu bekleden.[120] Hooguit schrijven ze nog weleens een stukje over Greshoff, maar bij Hoornik klinkt zelfs dat zuinig: 'Mijn waardering voor hem kan soms ineens omslaan in haar tegendeel en hele perioden waren er, dat hij er eenvoudig niet in voorkwam. Kom ik hem tegen in een tijdschrift, dan denk ik na een paar regels gelezen te hebben: "dat weet ik nu wel", of "hee, denkt hij er vandaag zo over, gisteren zei hij nog het tegenovergestelde".'[121]

Vertegenwoordigd is Greshoff in de naoorlogse jaren nog zeker: naast zijn rubrieken in *Het Vaderland*, *Vrij Nederland* en *Elseviers* verschijnt er regelmatig iets van hem in onder meer *De Gids*, *Het Boek van Nu*, *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, *De Nieuwe Stem* en *Maatstaf*.[122] Maar zo'n publicatie is niet langer vanzelfsprekend en historische banden met een Schepens of een De Keizer, mensen voor wie hij ooit veel betekende, staan niet garant voor welwillendheid. Soms kent Greshoff momenten van begrip voor deze natuurlijke ontwikkeling: een frisse wind kan alleen van jeugdige krachten komen. Ontnuchterd stelt hij vast: 'Wat ik nog te vertellen heb, op zich zelf al een beperkte hoeveelheid, weet zoo langzamerhand iedereen. Bijdragen van

mijn hand zouden *nooit* de verrassing kunnen brengen, die men terecht van schrijvers in de kracht huns levens, nog aan de jeugdige kant, verwacht.'[123]

Maar veel vaker lukt het hem niet in de situatie te berusten. Is het niet een ontevreden lezer of een redacteur die ook zijn zegje wil doen, dan is er wel een artikel dat wordt teruggestuurd zonder motivering. De minste of geringste rimpeling haalt Greshoff uit zijn evenwicht en omdat hij de redactie in kwestie niet even kan bellen om de boel uit te praten, zit hij soms weken te broeden op oorzaken en oplossingen. Niet verwonderlijk als je zo geïsoleerd woont en van je pen moet leven: verlies van broodwinning ligt voortdurend op de loer. En als een kranten- of tijdschriftartikel wel geplaatst wordt, krijgt Greshoff, na er hard aan gewerkt te hebben, in de meeste gevallen helemaal niets te horen; hij doet het op de post en ontvangt als reactie op gezette tijden zijn honorarium. Dan liever boze lezers of redacteuren: het gebrek aan terugkoppeling maakt eventueel bijsturen onmogelijk. Dat oude banden niet garant staan voor oude gewoonten is een extra teleurstelling.

Een uitzondering vormt Greshoffs 28 jaar jongere vriend Pierre Dubois. Greshoff had hard gelobbyd dat Dubois Nico Oosterbeek bij zijn krant *Het Vaderland* kon opvolgen, en met succes: sinds 1952 leidt Dubois er de kunstrubriek. Ook bezorgt Greshoff hem een redacteurschap bij *Het Boek van Nu*. 'Hij verdient het.'[124] Greshoff is opgetogen, ook uit eigenbelang, want hij kan zich 'met de beste wil van de wereld niet schikken in de eigenaardige opvatting dat een dag- of weekblad een soort automaat is waar men kopy inwerpt en geld uithaalt. Voor mij is een krant een tweede tehuis. Maar dat is alléén mogelijk als er *wisselwerking* bestaat.'[125]

Het is voor Greshoff ideaal dat zijn contactpersoon bij *Het Vaderland* nu een goede bekende is: zijn wekelijkse recensie is immers zijn enige bron van vaste inkomsten. Hij doet er dan ook alles aan om Dubois tevreden te stellen met zijn kopij en om de relatie goed te houden. Dat laatste doet hij in de enige vorm die hem ter beschikking staat: schrijven. In plaats van brieven ontvangt Dubois volgeschreven schriftjes, met alles wat Greshoff bezighoudt: zijn zorgen, zijn twijfels, zijn visie op de stand van de wereld, de literatuur in het bijzonder. Voortdurend zoekt hij ruggespraak, bijvoorbeeld bij ruzies met andere redacteuren: wat is Dubois' visie? Ook eist hij van Dubois dat die hem waarschuwt zodra hij bemerkt dat het peil of de stijl van zijn bijdragen vermindert.

Goedbedoeld bemoeit Greshoff zich in ruil voortdurend met Dubois' loopbaan: schriftje na schriftje staat vol ongevraagde wenken en adviezen voor zowel de krant als Pierres persoonlijke leven. Kan hij geen verslaggever

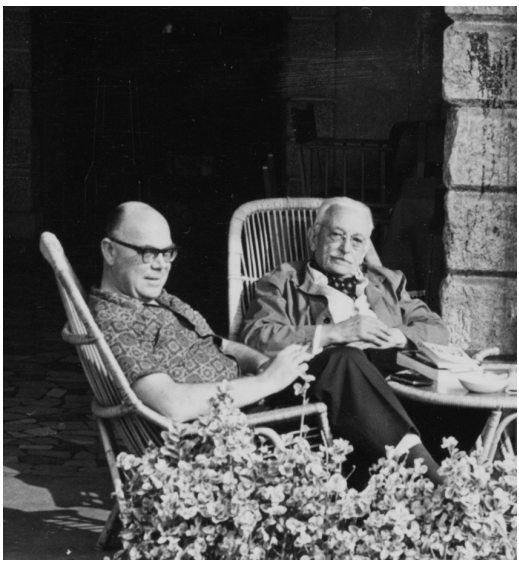

Jan Greshoff (rechts) met Pierre H. Dubois, 1965.
(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

op Joop Siedenburg, kunstkoper en oprichter van sportblad *De ware Jacob*, afsturen? Deze geestige bejaarde 'heeft god en alle menschen gekend: schrijvers, schilders, muzikanten, acteurs, scharrelaars', dus als je hem laat praten, kun je daar een reeks fantastische artikelen uit destilleren.[126] Kan hij S.V. Petersen, die al eens in *Standpunte* publiceerde en nu in Nederland is, niet laten interviewen? Die is 'de eerste kleurling (gemengd bloedig dus) die op peil schreef' en 'juist door zijn positie' dubbel en dwars de moeite waard.[127] Van Mea Mees-Verwey moet Dubois een artikel vragen over de verhouding tussen haar vader en Is. de Vooys.[128] En: 'Schrijf jij nu eens een mooi stuk over de bloemlezingen van Liesbeth, Wijk, Dirk O. bij Geert van Oorschot.'[129]

Dubois vormt, kortom, Greshoffs navelstreng met literair Nederland, sterker nog: hij belichaamt het deel van hem dat in Nederland achterbleef, 'mijn halve hart, vertegenwoordig, of beter nog bèn jij'.[130] Zijn jonge vriend biedt hem de mogelijkheid om vanuit de Kaapse periferie nog enige invloed op de kern van het Nederlandse literaire leven uit te oefenen, verder dan dat strekken zijn tentakels zich niet langer.

Dubois zal zijn oude mentor zo veel mogelijk uit de wind houden. Als Greshoff bijvoorbeeld in 1962 een negatief oordeel velt over Heere Heeresma, die daarop een woedend verweerschrift schrijft, krijgt hij van Dubois

'de dringende bede de zaak terug te trekken. Hij – de kritikus – was al oud, zou er spoedig mee ophouden, had het al moeilijk genoeg, begreep de tijd niet helemaal meer, enz. enz.; dat waren de argumenten.'[131]

Maar Dubois kan natuurlijk niet voorkomen dat Greshoffs bemoeienissen met de literatuur 'het karakter van een achterhoedegevecht' beginnen te krijgen.[132] Als recensent voor het *Het Vaderland* is zijn rol nog niet uitgespeeld, maar 'het onmiddellijke contact, dat juist iemand als Greshoff broodnodig heeft' ontbreekt.[133] Op tienduizend kilometer afstand is het moeilijk een zekere voeling te blijven houden met de Nederlandse actualiteit en de eigenzinnige standpunten die hij zijn leven lang verdedigd had, vinden nu nog maar weinig weerklank.

Een nieuwe generatie hecht steeds minder waarde aan zijn oordeel. Sommigen zijn nog wel dankbaar voor een goede bespreking. Anton Koolhaas, bijvoorbeeld, is er zeer mee ingenomen als Greshoff een positieve recensie in *Het Vaderland* aan zijn dierenverhalen wijdt: 'Ik geloof dat U in Uw karakteristiek dichter bij de kern dezer geschiedenissen bent gekomen, dan iemand anders die er een artikel aan heeft gewijd.'[134] Simon Carmiggelt probeert in een bedankbrief aan Greshoff besmuikt zijn enthousiasme over de positieve beoordeling te onderdrukken: 'Ik mompel dit zachtjes en in de hoop dat het verloren zal gaan in het rumoer dat mijn voertuig maakt, want ook uw "Rebuten" staan mij nog scherp voor ogen en ik weet zeker dat die brief aan de debutant zinsneden bevat welke het reageren op recensies ernstig bemoeilijken.'[135]

Ook het effect van een lovende bespreking van Greshoffs hand is niet opeens over. Nadat hij Clare Lennarts *Serenade uit de verte* 'een verrukkelijk boek' had genoemd, werden er 'honderden en honderden' exemplaren van verkocht. En zodra Greshoffs recensie van *De buurt* verschijnt, krijgt Ab Visser van zijn uitgeverij prompt een nieuw voorschot. Greshoffs betekenis en invloed mogen dan tanende zijn, volgens Visser horen Greshoffs kritieken nog altijd tot de weinige waarover gesproken wordt.[136]

Dat laatste is echter steeds vaker in negatieve zin. Als *Atonaal* in 1956 een derde druk beleeft, staat Greshoffs verwerpende oordeel op de omslag. De *afkeuring* van de bijna zeventigjarige is nu een aanbeveling geworden. Hetzelfde gebeurt als Greshoff een column in *Het Vaderland* wijdt aan het 'machtelooze, smakelooze, levenslooze gepruts' van Lucebert als illustrator. De tekeningen van Lucebert, o.a. in de novellebundel *Rouska* van Clare Lennart, vindt Greshoff 'onbenullige, onmachtige, menschonterend leelijke prentjes'.[137] Gevolg: een uitverkocht *Rouska*, want Greshoffs stuk blijkt juist goede reclame.

In tegenstelling tot Koolhaas en Visser schamen sommige schrijvers zich als Greshoff hun werk welwillend bespreekt.[138] Vooral voor de jongeren die Greshoff vroeger gretig lazen, is de kater groot: de held is van zijn voetstuk gekukeld. Louis Paul Boon vindt het teleurstellend dat Greshoff, de 'man die onze plechtig indommelende literatoren wakker schudde, hun niet alleen hun heiligenkroontje ontnam maar hen ook "letterkundig" onthoofdde', op zijn beurt iemand is geworden 'met een heiligenkroontje, die plechtig begint in te dommelen, en al indommelend zich zomaar wat woorden laat ontvallen'.[139]

Voor Alfred Kossmann, wiens hart als jongen nog opsprong van 'opstandig plezier' als hij Greshoff las, was de teleurstelling al ingetreden toen hij Greshoffs *Verzameld werk* in handen had gekregen: een gewichtige grabbelton van aan elkaar geplakte stukjes vol herhalingen. Hoe was het mogelijk dat de man die ooit de spot dreef met literaire deftigheid, nu zo nodig 'zelf zijn losse vellen als een ernstig geconstrueerd, fraai gebonden boek' moest presenteren?[140]

Greshoff is niet blind voor zijn metamorfose. Bloedserieus en tegelijkertijd ironisch schrijft hij dit gedicht, dat verwijst naar zijn bekende 'Liefdesverklaring'. Hij publiceert het in 1953 in *Standpunte* en er spreekt een gelaten bitterheid uit:

Tot wat ik nooit heb willen zijn
Ben ik tenslotte toch verworden
Een van die deftige verdorden
Eertijds verfoeid op 't Velperplein

Ik wenschte mij, ver van de horden,
Een doelloos leven zonder lijn; –
Nu ben ik echter, braaf en klein,
Een moralist met ridderorden.

Soms voel ik nog een sterke drang
Iets geks te doen en los te breken,
Helaas te zelden en nooit lang.

Ik heb de plooien glad gestreken
En met dit zweempje zwanenzang
Is het geheel afdoend bekeken.[141]

De Perk van de Atonalen

Dat Greshoff niet te laf is om de gevolgen van zijn brozer wordende reputatie onder ogen te zien, blijkt sterk uit hoe hij zijn voortrekkersrol in de totstandkoming van *Het innerlijk behang en andere gedichten* van Hans Lodeizen vormgeeft.

Via zijn vriend Ries heeft Greshoff A.F. Lodeizen leren kennen, een van de directeuren van het wereldconcern Wm H. Müller & Co, waar Ries na de oorlog als raadsman voor is gaan werken. Lodeizen is een selfmade ondernemer, een autoritaire, ijdele man. Diens strenge houding had tot diverse botsingen geleid met zijn gevoelige, dichtende zoon Hans, die bovendien homoseksueel was – de jonge Lodeizen was in 1948 in familiekring uit de kast gekomen. Hans hoopte dat zijn poëzie alsnog tot de goedkeuring van zijn vader zou leiden.[142] Het jaar daarop waren gedichten van zijn hand als cahiernummer in *De Vrije Bladen* verschenen.

Greshoff had een lovende recensie over het cahier geschreven: Lodeizen is een van de weinige jonge dichters in wie hij zowel talent als persoonlijkheid ontdekt. Als Hans Lodeizen op 26 juli 1950 aan leukemie sterft, 26 jaar jong, en Ries Greshoff daarvan op de hoogte brengt, vraagt die nieuwsgierig naar meer informatie 'over deze bijzonder begaafde jongeman'. Is er nog nagelaten werk? In daaropvolgende brieven herhaalt Greshoff verschillende keren zijn vraag naar de literaire nalatenschap. Zou hij iets mogen lezen? Misschien kunnen ze het cahier uitbreiden tot een mooi boekje? Een bundel met Lodeizens poëzie is er immers nog niet. Ook wil hij vooral alles weten over de *persoon* Hans Lodeizen: 'Hoe was hij als mensch, in de omgang. Was hij zeer belezen? En gecultiveerd zoals jij en ik dit verstaan?'[143]

Greshoffs getrek en gepor leidt ertoe dat er in 1952 een bundel komt: *Het innerlijk behang en andere gedichten*. De totstandkoming ervan gaat niet zonder slag of stoot. De familie Lodeizen verzoekt Greshoff via Ries het nagelaten werk van hun zoon bijeen te brengen.[144] Die betrekt Bloem bij de samenstelling. De twee oude vrienden nemen alles verschillende keren nauwkeurig door en maken elk een persoonlijke keuze, waarop ze hun selecties nog eens in de studeerkamer van vader Lodeizen bij elkaar leggen en in twee groepen onderverdelen: 'opnemen' of 'bewaren'. Daarna vragen ze de veel jongere Adriaan Morriën, die gedebuteerd was bij Stols en bevriend was met Hans Lodeizen, om door de twee overgebleven stapels te gaan om tot een definitieve keuze te komen.[145]

Greshoff tekent het gehele totstandkomingsproces nauwkeurig op in zijn brieven aan Pierre Dubois, want hij verwacht dat de bundel niet alleen poëtische, maar ook literair-historische waarde heeft: 'het is, zooals ik je geloof

ik al schreef, niet geheel uitgesloten dat Hans de Jacques Perk van de atonalen zal blijken te zijn.'[146] Daar zal hij alweer gelijk in krijgen: Lodeizen zou al snel na verschijning van de bundel door de Vijftigers worden omhelsd als voorloper en geestverwant.[147]

Halverwege de samenstelling van *Het innerlijk behang* treedt onzekerheid op en wil Greshoff de handdoek in de ring gooien, maar Geert van Oorschot, die de bundel zal uitgeven, verwerpt Greshoffs suggestie de gehele zaak aan een ander over te dragen.[148]

Behalve de keuze uit de gedichten is er nog de voorrede, waar Ries Greshoff uit naam van vader Lodeizen om verzoekt. Greshoff wil zijn vriend niets weigeren en zegt toe. Maar hij kan zich er maar niet toe zetten die te schrijven. Er is onduidelijkheid over de deadline en uitgever Van Oorschot heeft hem niet tijdig de drukproeven gestuurd, maar zwaarder weegt de persoonlijke blokkade: hij vindt zichzelf niet de juiste persoon voor deze introductie: 'In het belang van Lodeizens nalatenschap raad ik àf de inleiding daarbij toe te vertrouwen aan een omstreden twijfelachtig figuur.'

Zijn bezwaren somt hij op in een lang betoog aan vader Lodeizen. Zijn argumenten vormen een treffend staaltje zelfkennis. Greshoff vermoedt allereerst dat Hans zijn poëzie niet bewonderde en het dus niet op prijs gesteld zou hebben als Greshoff hem zou inleiden.[149] Maar bovenal: Hans' verzamelde poëzie richt zich vooral tot de jongere poëzieminnaars en een aanbeveling van de bijna bejaarde Greshoff zal slechts aanleiding tot ergernis zijn. Hij wordt, denkt hij zelf, niet langer als een autoriteit op poëziegebied beschouwd en zijn naam is ook nog eens te veel verbonden met polemiek, satire en ironie en heeft voor te veel afkeer en wrok gezorgd. Die moet je dus niet aan het werk van een jonge man verbinden: 'Een schrijver van mijn leeftijd *moet* altijd rekening houden met zijn legende, hoe dwaas die al zijn moge. En hij mag daar een ander niet mede opschepen.'[150]

Greshoff voelt zich bezwaard de reeds toegezegde dienst niet te verrichten, maar weet Ries en vader Lodeizen te overtuigen: *Het innerlijk behang en andere gedichten* verschijnt zonder inleiding. Hans Lodeizens enige dichtbundel, de grootste naoorlogse bestseller in de Nederlandstalige poëzie, zou maar liefst vijftien keer herdrukt worden.

De onzichtbare lezer van Etienne Leroux

Zo aarzelend als Greshoff zich aan Hans Lodeizen verbindt, zo enthousiast stort hij zich op de jonge Afrikaner schrijver Etienne Leroux. In hem vindt hij iemand die hongerig is naar alles wat Europa aan cultuur en literatuur heeft voortgebracht. Greshoffs bemoeienissen met Leroux zullen, naast zijn

betrokkenheid bij de Dertigers en *Standpunte*, zijn belangrijkste wapenfeit voor de Zuid-Afrikaanse literatuur vormen.

De betrokkenheid bij de jonge Zuid-Afrikaanse schrijver begint als Jacques Malan Greshoff begin jaren vijftig een aantal korte verhalen laat lezen van zijn neefje, Stephen le Roux. Geen tijdschrift wil ze publiceren, maar Jacques en Hélène vinden ze erg goed. Wil Greshoff kijken of het wat is?

De familie Le Roux komt uit Koffiefontein, een gehucht in de provincie Oranje Vrijstaat, waar de minister een groot boerenbedrijf heeft. Omdat diens functie zijn aanwezigheid in Kaapstad en Pretoria eist, beheert zijn zoon Stephen, meester in de rechten, zijn land. Maar Stephen heeft weinig belangstelling voor het boerenbedrijf noch voor het vak van advocaat: hij heeft zijn hart verpand aan de literatuur.

Greshoff heeft op dat moment nog nooit van de jonge Afrikaner schrijver – Stephen is rond de dertig – gehoord. Andersom is Jan Greshoff voor Stephen sinds zijn jeugdjaren een 'opperpriester van het schrijverschap', een held en een voorbeeld.[151] Hij kent zijn gedichten en leest zijn artikelen in *Standpunte*. Greshoffs satirische schetsen van de bekrompen kleinburgerij oefenen een sterke aantrekkingskracht op hem uit. Nu zijn oom Malan hem heeft aangeboden zijn verhalen aan de gerenommeerde Nederlander te laten lezen, kijkt hij reikhalzend uit naar diens oordeel. Stephen weet dat die een heel wat kosmopolitischer begrip van literatuur heeft dan de

Greshoff met Aty en Etienne Leroux (rechts).
(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

redacteuren van de Afrikaner bladen. Wellicht dat hij zijn werk wél waardeert?

In de winter van 1950 volgt een ontmoeting: Stephen en zijn vrouw Renée worden tijdens een bezoek aan Kaapstad uitgenodigd in de Grashof te komen lunchen. Voor Le Roux gaat een wereld open: Greshoff is een geanimeerd verteller en dist het ene na het andere verhaal op over Van Schendel, Bloem, Roland Holst en jonge auteurs. Tegen een uur of vier neemt Greshoff Le Roux apart. Hij heeft zijn werk gelezen en ziet in hem een grote belofte. Zijn proza is ongewoon in vergelijking met wat er in Zuid-Afrika verschijnt en Greshoff dringt erop aan dat Le Roux zich niets aantrekt van de gevestigde opvattingen en vooral doorgaat met experimenteren. Wel moet de jonge auteur leren snijden in zijn teksten. Ook draagt Greshoff enkele schrijvers aan die Le Roux moet lezen, niet om ze slaafs op te volgen, maar om te zien hoe die het technisch aanpakken.[152] Greshoff zorgt ervoor dat Le Roux' verhalen in *Standpunte* worden opgenomen, al moet hij daar hard voor knokken, want hij stuit op tegenstand van de rest van de redactie, vooral van Dirk Opperman, die inmiddels zijn baan als redacteur van *Die Huisgenoot* heeft ingewisseld voor een lectoraat aan de Universiteit van Kaapstad. Stephen kiest in overleg met Greshoff voor het pseudoniem Etienne Leroux, om niet in verband te worden gebracht met zijn vader, de minister.[153]

Het contact wordt na de eerste ontmoeting per brief voortgezet en telkens als Leroux iets afheeft, stuurt hij het naar Kaapstad voor Greshoffs oordeel en advies. Die becommentarieert de teksten zorgvuldig, waarbij hij vooral voortdurend wijst op de stijl: Greshoff heeft, aldus Leroux, 'dit vir my herlei tot "elegance", 'n begrip wat moeilik te bepaal is, maar wat gestrook het met sy hele leefwyse'.[154] Door Greshoffs vertrouwen in zijn talent lukt het Leroux eindelijk zijn zelfkritiek te overwinnen.[155] Naast zijn feedback stuurt Greshoff ook regelmatig met zorg uitgekozen pakketjes boeken naar Koffiefontein. Heeft hij een bepaald boek zelf niet voor Stephen, dan krijgt die in ieder geval te horen wat hij moet aanschaffen: onder meer *De onrustzaaier* van Willem G. van Maanen, *De bomen* van A. Alberts en *Het stenen bruidsbed* van Mulisch.[156] Leroux leest zich onder Greshoffs hoede suf, van Adriaan van der Veen, Pierre Dubois en Marnix Gijsen tot Virginia Woolf, Evelyn Waugh, André Malraux, Vladimir Nabokov en J.D. Salinger – de Nederlander brengt schrijvers onder zijn aandacht op een moment dat 'weinig in hierdie land nog ooit van hulle gehoor het'.[157] Zo heeft de Afrikaner 'bliksemvinnig binne 'n dekade 'n soort insig in die wêreldletterkunde gekry wat ek op my eie nie kon reggekry het nie'.[158]

'Ik zie veel in de jonge Le Roux,' merkt Greshoff in zijn dagboek op. 'Ik moet zeggen dat ik van mijn gesprekken en briefwisseling met St le Roux oprecht geniet. Hij is om te beginnen begaafd, maar bovendien bezit hij de ongewone hardnekkigheid, welke alleen de ware letterkundige Jakob kenmerkt.'[159]

Als Greshoff Leroux ontmoet, heeft die al drie romans geschreven. Ze liggen weggestopt in een la, want hij 'wil niets publiceeren vóór hij er geheel tevreden over is'.[160] Greshoff zal zich intensief bemoeien met de totstandkoming van zowel *Die eerste lewe van Colet* als het vervolg, *Hilaria*, en Leroux' derde roman *Die mugu*. Hij onderhoudt het contact met de Zuid-Afrikaanse uitgevers en staat de schrijver bij in de onderhandelingen. Als een van de uitgevers, Struik, enthousiast is, maar ook bezwaren heeft en voorstelt het boek van een voorrede door een psycholoog te voorzien, weigert Greshoff dit namens Leroux pertinent: 'Zoo iets kàn je niet aanvaarden.'[161] Leroux heeft *Die eerste lewe van Colet* aan Greshoff opgedragen.

Maar het merendeel van de recensenten is niet enthousiast over Leroux' debuut en Greshoffs vrienden reageren vol onbegrip dat hij deze schrijver zo aanmoedigt. Zij hebben vooral oog voor het slordige taalgebruik en gaan voorbij aan hoe verrassend de auteur met taal omspringt. Bovendien komt er nogal wat seks in *Die eerste lewe van Colet* voor. Het was vooral Canis Scholtz, hoogleraar aan de Universiteit van Kaapstad, een collega van Opperman en nota bene een neef van Leroux' moeder, die zich tegenover Opperman en Van Wyk Louw beklaagde over dit 'misdryf van Jan Greshoff'.[162] In Nederland toont men meer begrip: Dubois zal Leroux' debuut in *Het Vaderland* prijzen als een roman die 'helemaal Afrikaans, [en] van intellectuele inzet en niveau helemaal "europees"' is.[163]

Pas met *Die mugu*, dat in 1959 zal verschijnen, begint de naam Etienne Leroux in Afrikaner letterenland te groeien. Als Marie en Dirk Opperman bij de Greshoffs dineren, kan Greshoff achteraf goede berichten melden: 'Dirk was gewoon wild over Die Mugu. [...] Hij praatte er opgewonden van en zei wel drie keer: Er staan stukken in (in Die Mugu), op het hoogste Europeesche peil. En hij beschouwt je als de vernieuwer van de Afr. roman. Toen ik dat tien jaar geleden op een redactievergadering van Standpunte voorspelde, lachten de vrienden mij uit.'[164]

Leroux baant met zijn werk de weg vrij voor andere Afrikaner schrijvers als André Brink, Breyten Breytenbach en Ingrid Jonker, die in het volgende decennium zullen doorbreken en op verschillende manieren en vanuit verschillende invalshoeken radicaal voor vernieuwing in taal en inhoud kiezen, met vormexperimenten, taboedoorbrekingen op religieus en seksueel

gebied en ook een sterk maatschappelijk engagement. Voor het eerst uiten schrijvers openlijk kritiek op de Afrikaner regering.[165] Zij zijn, zoals Leroux het zal uitdrukken, 'bloedbroers in verdrukking teen die ouer garde', die bestond uit de kerk, de Nasionale Party en de professoren in de departementen Afrikaans.[166] Greshoff zal geen aandacht besteden aan de overige Sestigers, zoals zij bekend komen te staan, al zou hij Leroux aan een van hen, de jonge Jan Rabie, koppelen.[167] Tegen de tijd dat de meeste Sestigers zullen doorbreken is hij al te oud en bovendien bevalt het geëngageerde element in hun werk hem niet.[168]

Geeft Greshoff de 34 jaar jongere Leroux vanaf het begin de zo benodigde erkenning, Leroux geeft hem minstens zoveel terug. Vooral de logeerpartijen op de boerderij net buiten Koffiefontein bij Leroux en zijn vrouw Renée, die kunstschilder is, vormen een jaarlijks hoogtepunt. Leroux pikt de Greshoffs dan na een treinreis van zo'n 24 uur op aan het station van Modderfontein om vervolgens in zo'n anderhalf uur per auto naar de *plaas* te rijden. Voor hun bagage – zo'n zeventien koffers en tassen, voor de helft met boeken gevuld – moet de schrijvende boer speciaal iemand met een *bakkie* meenemen.[169]

De Lerouxs hebben hun boerderij Geluksdam genoemd, een naam die ze op een avond met de Greshoffs algauw tot JaNee zullen omdopen. Het moderne huis is volgens Greshoff smaakvol ingericht door de vrouw des huizes, met een paar goede schilderijen en een ietwat rommelige, maar rijk voorziene bibliotheek. Het huis vormt een moderne culturele oase in de lege, droge Oranje Vrijstaat, waar niets te zien of te doen valt en waar het landschap van een 'agressieve eenzaamheid' en een 'grootsche eentonigheid' is.[170] De afgelegen boerderij vormt net als de Grashof iets van 'het eiland' waar hij zijn hele leven naar is blijven verlangen. Greshoff vindt het er heerlijk: 'Zalig! Men kàn er niets doen dan werken!!!'[171] Jan en Aty hebben er elk hun eigen *rondavel*, een traditionele ronde hut met rieten dak, waar ze de ochtenden besteden aan hun journalistieke of andere taken. Greshoff is nog steeds bezig aan zijn autobiografie, Aty schrijft er haar problemenrubriek voor *Sarie Marais*.[172] Soms heeft ze niet genoeg brieven van lezeressen en moet ze met Renée problemen verzinnen.[173] In de middagen houden Jan en Aty siesta. Vaak gaat Greshoff aan het eind van de middag met Leroux mee, die de boerderij inspecteert of boodschappen in Koffiefontein doet.

Na het diner trekken de twee mannen zich terug in Leroux' studeerkamer, waar die geniet van alle verhalen die Greshoff met hem deelt. Greshoff injecteert de jonge Afrikaner als het ware met het Europese culturele leven, zoals hij dat ooit gekend heeft: 'Die formidabele man word sag en rus-

De boerderij van Etienne Leroux in het Zuid-Afrikaanse Koffiefontein.
(collectie Renée le Roux)

tig en hy vertel my van Vestdijk, Achterberg, Slauerhoff, Bloem, die koninklike familie in Nederland, digters en skrywers in Amerika, Frankryk, Italië, Engeland en Duitsland. [...] van dae in Parys, die skilders wat hy geken het en die volgende oomblik noem hy skrywers en boeke wat so "with it" is dat ons plaaslike literatore eers jare daarna daarvan kennis neem.'[174] De gesprekken en discussies over literatuur houden Greshoff naar eigen zeggen jong: 'Zoolang er vurige gedachtenwisseling is, is er leven.'[175] Ze zouden Leroux' gedachtegoed in belangrijke mate beïnvloeden. Terwijl er in Nederland steeds minder schrijvers geïnteresseerd zijn in wat Greshoff te bieden heeft, is zijn kennis en ervaring in Zuid-Afrika van waarde.[176] Het verblijf bij de Lerouxs biedt Greshoff zodoende meer dan de mogelijkheid tot rust te komen en te werken. Hij is er vooral een tijdje van zijn twijfel verlost of hij nog wel van betekenis is.

Leroux' werkelijke doorbraak zal pas in de jaren zestig komen. Oppermans herziene oordeel draagt daar in belangrijke mate aan bij, maar het meest van betekenis zal de toekenning van de Hertzogprijs voor Leroux' vierde roman in 1964 zijn, die de schrijver in één klap tot publieke figuur zal

bombarderen. Greshoff levert zijn bijdrage door Leroux tijdens een etentje op de Grashof voor te stellen aan zijn nieuwe Zuid-Afrikaanse uitgever. Etienne Leroux zal uitgroeien tot een van de grootste Zuid-Afrikaanse schrijvers van zijn generatie.[177]

Tegen die tijd zien Greshoff en Leroux elkaar nog maar zelden, iets wat de oude schrijver op een avond op Koffiefontein, terwijl de schemering inviel en de zon de lucht bloedrood kleurde, al voorspeld had. Leroux zou niet vergeten dat Greshoff die avond zei 'dat ek gespeen sal moet raak van sy hulp, dat ek op eie bene sal moet staan, dat dit tyd vir hom is om te gaan. Maar ek wonder of hy geweet het dat ek in my hele skrywersbestaan nooit 'n enkele oomblik sonder hom was nie. Hy was gedurig die onsigbare leser oor my skouer; die een vir wie ek geskryf het.'[178]

Psychische noodzaak

Op de avond van 12 oktober 1950 heeft Greshoff, op dat moment 62 jaar, een telegram van zijn neef Buys gekregen. Het meldde 'het zacht en kalm overlijden' van zijn moeder. Petronella Jakoba Maria Greshoff-Buys is negentig jaar geworden.

Greshoff was niet rouwig dat 'de laatste, en reeds zoo lichte, band met het vorige geslacht' nu verbroken was. Hij blijft bij zijn conclusie dat zijn moeder zijn jeugd grondig bedorven heeft. Had zij meer genegenheid getoond, dan was het wellicht anders met hem gelopen. Dan had hij zich misschien niet zo van haar afgekeerd en gewoon zijn hbs afgemaakt. Dan had hij een basis gehad, die hij nu zijn leven lang gemist heeft, al heeft hij door veel te lezen en te luisteren veel bijgeleerd. Dan had hij wellicht haar wil gevolgd en was hij notaris geworden. Dan had hij als liefhebber in plaats van als professional kunnen genieten van literatuur. De bitterheid, die hij over dit alles voelt, kan hij 'met de beste wil van de wereld niet wegwerken'.[179]

Het geringe verdriet, meer over het onbegrip dat tussen hen bestond dan over Ko's overlijden, werd overvleugeld door de mogelijkheid die haar dood met zich meebracht: van de erfenis hoopte Greshoff tweemaal een retour naar Europa te kunnen bekostigen.[180] Niet om de begrafenis bij te wonen, daarvoor is hij al te laat, maar om weer even in het werelddeel te zijn dat hem gevormd heeft.

Want het idee dat zijn gebouwde huis hem aan Kaapstad kluistert en hem verhindert te reizen, boezemt hem dag in, dag uit diepe angst in. 'Ik bèn dof! En als ik hier vast blijf zitten, zal ik nooit meer glanzend worden!'[181] Ondanks de afschuw van de richting waarin het Westen, Nederland in het bijzonder, zich ontwikkelt, steekt heimwee regelmatig de kop op. Het initi-

atief voor de Janda Press had niets met kunstzinnig of literair plezier te maken gehad: hij was de onderneming slechts begonnen in de hoop geld voor een reis te verdienen. Ook nam hij vervelende klussen aan, zoals kopij leveren voor een Zuid-Afrikaanse encyclopedie, en was hij bereid zijn schilderij van Tytgat te verkopen om het 'reisvarken' te spekken.[182] Want: 'Het leven in Z.A. is ongelooflijk gemakkelijk. Altijd buiten. Goede bedienden. Nooit haast. Maar je bent er zoo vèr van waar je hoort.'[183]

Greshoff was na Ko's dood direct aan het rekenen en het plannen geslagen. De tweede lange reis naar Nederland vangt halverwege 1951 aan. Het is voor het eerst dat Jan en Aty het vliegtuig naar Europa nemen: op 31 mei 1951 reizen ze met KLM vanaf Palmietfontein Airport in Johannesburg naar Rome, een reis die er, met verschillende tussenstops om bij te tanken, 21 uur over doet. In de Italiaanse hoofdstad moeten ze een woordje in het gastenboek van het vliegtuig schrijven, waarna ze in het hoofdkantoor van de luchtvaartmaatschappij worden verwelkomd door Jacques en Hélène Malan, die twee maanden eerder hun Kaapse landhuis hebben ingewisseld voor Italië, maar nog niet weten waar ze zich precies zullen vestigen. Een paar dagen later vliegen de Greshoffs door naar Amsterdam. Brussel, Parijs, New York en opnieuw Italië staan vervolgens op het programma, maar Greshoff wil minstens twee maanden in zijn geboorteland – 'patria' in Greshoffs vocabulaire – doorbrengen in de hoop 'weer wat contact met Nederland te krijgen'.[184]

In de jaren vijftig en zestig zullen de Greshoffs na dit bezoek Kaapstad nog driemaal inwisselen voor zo'n lange periode in Europa en Amerika: van december 1954 tot oktober 1956, van december 1958 tot april 1961 en van november 1963 tot mei 1965 – reizen die anderhalf tot tweeënhalf jaar duren en waarin ze steevast meerdere Europese landen aandoen, en als het even kan New York. Elke keer dat de Greshoffs in Nederland of New York zijn, verkopen ze fondsen, opdat ze over contanten kunnen beschikken.

De overtochten hebben telkens, van begin tot eind, nogal wat voeten in de aarde: de praktische organisatie voor twee oude mensen is niet gering. Allereerst moet de Grashof worden verhuurd. Dat wordt serieus aangepakt, door met een notarisklerk een volledige inventaris op te stellen. De huurder mag alles gebruiken, alleen de ingebouwde boekenkasten worden dichtgetimmerd: houten plaat ervoor, verfje erover, schilderijtje erop. Terwijl Aty de talloze hutkoffers pakt, brengt Greshoff zijn dagboeknotities in een leren koffertje naar het Nederlandse consulaat, waar het de kluis in gaat tot hij terug is.[185]

De reis zelf biedt, vooral als deze per schip geschiedt, gelegenheid tot

uitrusten, al zorgt het gros van de medepassagiers, 'platpratende, vulgaire lieden' vaak voor ergernis. Veel hangt af van de kapiteinstafel, waaraan elke avond gedineerd wordt: heeft de gezagvoerder zijn gasten zorgvuldig gekozen?[186]

Zonder mensen die Greshoff goedgezind zijn, was geen van deze reizen mogelijk geweest. De reis in 1954–1956 wordt bekostigd door *père* Lodeizen, die een hut op de Jagersfontein voor Jan en Aty naar Nederland boekt, en passage van Nederland naar New York.[187] Voor de overtocht eind 1958 wordt door vrienden ter ere van Greshoffs zeventigste verjaardag ruim 22.000 gulden ingezameld en bij de laatste reis regelt topbankier Crena de Iongh, een kennis van Greshoff, vijftig procent korting op hun overtochten met de Holland-Afrika- en Holland-Amerika-Lijn.[188]

Na elke lange reis zijn de eerste dagen in Nederland 'vol heerlijke opwinding van het weerzien der Europeesche vrienden'.[189] Dan volgen weken vol drukte, vol bezoeken en verplaatsingen, waarin vooral nieuwe werkgevers moeten worden aangetrokken of oude (werk)contacten onderhouden. Aan gratis onderdak is nooit gebrek. De Greshoffs kunnen in Den Haag altijd bij zijn nicht Nek en haar man Koos Exalto terecht, vrienden Ada en Rijnhard van Lynden – de Greshoffs kenden de baron en barones uit Kaapstad, waar hij ambassaderaad was – vragen hen te logeren in hun kasteel Keppel, de naar Zuid-Afrika geëmigreerde zakenman Dirk Klink stelt zijn huis aan de Amsterdamse Prinsengracht ter beschikking, uitgever Bob van Kampen zijn huis boven de uitgeverij en anders verblijven ze in Amsterdam bij de Nijkerks.

Hoewel ze zich bij deze vrienden en familieleden geheel thuis voelen en er goed voor hen gezorgd wordt, leiden de vele schrijfverplichtingen die gewoon doorgaan tot kopzorgen. Het voortdurend moeten socializen kost, hoe gezellig ook, veel energie en de tv, die bij de Exalto's standaard elke avond aangaat, komt het werk al helemaal niet ten goede. Greshoff aanschouwt het nieuwe medium voor het eerst in 1951 tijdens een bezoek aan Leo en Tineke Vroman in New Jersey: 'Verder zag ik er voor het eerst: televisie! Welk een menschonteerend, kinderachtig, laag bij de grondsch gedoe. Daarnaast lijkt de radio hoogstintellectueel!'[190] Gastheer Nijkerk heeft een beter gevoel voor vermaak: die neemt Greshoff vaak mee naar het besloten bibliofiel gezelschap Nonpareil, bijeenkomsten waar Greshoff zeer van geniet.[191]

Over Nederland is Greshoff afwisselend uitbundig en uitgesproken negatief: zijn dagboeken staan vol gemopper over het gedaalde 'peil in patria', maar hij vindt het heerlijk dat hij weer in eigen kring verkeert.[192] Sommige

van zijn vrienden, als Bloem en Roland Holst, kent hij al bijna zestig jaar en zijn hem zeer vertrouwd. Langer dan een paar weken houdt hij het in Nederland echter niet uit; dan biedt het buitenland verlichting van de sociale verplichtingen. Opnieuw boffen de Greshoffs met woonruimte: Lodeizen stelt zijn Parijse appartement tot hun beschikking, de Exalto's nemen hen zo nu en dan een week mee naar hun Oostenrijkse jachthuis Oranjeheim en in Italië kunnen ze altijd wekenlang bij de Malans – die eerst in een villa in Capri neerstrijken, dan een kasteel boven Aulla kopen en vervolgens naar Levanto verhuizen – terecht. Is er geen leegstaand huis of logeerkamer beschikbaar, dan nemen Aty en Jan hun toevlucht tot kunstenaarsverblijven, als het Parijse Institut Néerlandais en het Romeinse Instituto Storico Olandese.

Buiten Nederland is het aantal te bezoeken vrienden en kennissen een stuk overzichtelijker. In Parijs wonen Sadi de Gorter, Gino Antonini en Conrad Kickert en maken ze nieuwe vrienden als Joost en Jeanine Kadijk. In of vlak bij New York zorgen Leo Vroman, Dola de Jong en vooral Marnix Gijsen en Leopold Ries voor goed gezelschap en tijdens de lange verblijven bij de Malans komen er soms vrienden uit Nederland over en maken ze nieuwe kennissen zoals illustratrice Fiep Westendorp, die volgens Gres-

De Greshoffs op bezoek in het Italiaanse Levanto, v.l.n.r: een onbekende, Nini Brunt, Jan Greshoff, Jacques Malan, Aty Greshoff en Hélène Malan. (collectie familie Greshoff)

hoff schuw en toch vrolijk en grappig is en die hem bovenmate boeit: 'Was ik dertig jaar jonger ik zou op slag verliefd op haar worden.'[193]

Er blijft buiten Nederland tijd over voor tentoonstellingen, voorstellingen, boekwinkels, restaurants en concerten. De vergelijking met Zuid-Afrika dringt zich vooral dan voortdurend aan Greshoff op. Hoezeer hij ook ziet wat het land te bieden heeft, 'het is onmiskenbaar, dat men er ieder begrip van *peil* mist. Ook het allerbeste is er vrij derderangs.' Vooral tijdens een verblijf in Italië, genietend van de Italiaanse keuken, de beste wijnen, de eeuwenoude bouwkunst, het rijke en afwisselende culturele leven, de levenswijze en opvattingen, voelt hij zich verrukt 'weer eens werkelijk mooie dingen te zien, omringd te zijn door kwaliteit, een begrip in Zuid-Afrika vrijwel onbekend'.[194] Het ooit zo vervloekte New York heeft een soortgelijk effect op hem – de rijk voorziene, goed ingerichte winkels, de opgewekte New Yorkers: 'Het feit weer in N.Y. te leven is op zich zelf een genot.'[195] Van Parijs geniet hij iedere seconde, al was het maar om de Franse taal de hele dag door te kunnen horen en spreken.[196]

Hoe langer de reis duurt, hoe meer de Greshoffs weer naar Kaapstad gaan verlangen, of vooral: naar hun zonen. Vooral in 1956 verheugen Jan en Aty zich extra op het weerzien, want tijdens hun verblijf in Europa is Kees hertrouwd en is hun eerste kleinkind Katherine geboren. De baby oefent vooral op Aty een aantrekkingskracht uit.[197] Drie kleinzonen zullen de jaren erna volgen.[198]

Hoezeer ze tijdens hun reizen soms ook naar hun kinderen en de Grashof verlangen, elke terugkeer naar Kaapstad maakt Greshoff per definitie neerslachtig en vormt telkens weer een variatie op zijn eerste vertrek uit Europa in mei 1939: zou hij zijn vrienden ooit nog weerzien? Zou hij nogmaals de energie, het geld en de kracht kunnen opbrengen voor een nieuwe reis? De bloemen, bonbons en telegrammen die ze van vele vrienden bij wijze van afscheidsgroet in hun hut aantreffen, brengen hem direct in een emotionele stemming.[199] Op de boot of in het vliegtuig terug heeft Greshoff de eerste dagen het gevoel verdwaald te zijn en is het gespreksonderwerp tussen de echtelieden steevast of ze er toch niet beter aan hadden gedaan in Europa te blijven, of ze niet in Den Haag zouden moeten gaan wonen, of in Hoorn, of in Brugge, altijd weer met dezelfde conclusie: 'Wij zijn daarvan afgestapt om de jongelui.'[200]

Na de aankomst in Zuid-Afrika, de douaneformaliteiten en, opnieuw, een bewogen weerzien met Jan junior, Kees en hun vrouwen, blijken er altijd wel enkele moeilijkheden met de huurder en moet de Grashof in de oude staat worden teruggebracht. Schilders en klussers zorgen wekenlang voor

een huis vol onrust en het duurt vaak lang voor Greshoff, geplaagd door een aanhoudend heimwee, weer zijn ritme hervindt.[201]

Hij heeft het er allemaal voor over: de reizen zijn voor hem een psychische noodzaak. Zonder Europa kan hij niet leven.[202] Toch kosten ze hem telkens meer moed. Want hoezeer hij ook naar de verplaatsingen verlangt, hij is beducht voor het enorme effect dat deze op hem hebben. Het in Kaapstad bereikte evenwicht wordt er gigantisch door verstoord en de verblijven in Europa drukken hem met de neus op het feit dat hij in Zuid-Afrika lijdt onder een 'gebrek aan stimulantia'. Telkens als hij weer van Europa geproefd heeft, vraagt Greshoff zich voortdurend af hoe het hem ooit mogelijk was in Zuid-Afrika te leven en toch 'betrekkelijk gelukkig' te zijn.[203]

23

Verwerpen wie anders is (1950–1960)

'Hoe zulk een boek, in deze tijd, gedrukt en uitgegeven kan worden is mij een raadsel. Het had echter wonderwel in het Duitsland van Hitler gepast. Deze rassenhaat zou daar opgeld gedaan hebben.'[1] Het is januari 1960 als Greshoff *De nikkers* van Piet van Aken in *Het Vaderland* bespreekt. Greshoff windt er geen doekjes om: Van Aken heeft geen flauw benul van hoe het er in Afrika aan toe gaat en zijn roman is kleinerend tegenover Afrikanen.

Protagonist van Van Akens roman is Robert Meersman, districtsadministrateur in Belgisch-Congo, waar het voor de witte Belgische bestuursambtenaren steeds moeilijker is de bevolking tevreden te houden. De spanning tussen zwart en wit loopt op als de Congolezen besluiten hun werk neer te leggen, zo zat zijn ze de uitbuiting van de Belgen. De staking leidt tot een schietpartij, die eindigt in een slagveld met meer dan honderd doden en gewonden: 'Nikkervrouwen lagen kermend over de doden heen en zwaaiden met het bovenlichaam en sloegen met het hoofd op het lijk zonder op het bloed en de vliegen te letten.'[2] De machteloze Congolezen zijn zo kwaad dat zij de nacht daarop de gouverneur van de provincie en diens vrouw in hun auto aanvallen en hen martelen tot ze de auto met petroleum overgieten en in de brand steken. Meersman, een hard, pragmatisch figuur, arriveert nog net op tijd om zijn baas te kunnen redden, maar doet dat niet. In plaats daarvan kijkt hij toe hoe die in de vlammen omkomt.

De nikkers, dat eind 1959 verschijnt, is opvallend actueel. Terwijl vanaf halverwege de jaren vijftig een dekolonisatiegolf over Afrika spoelde, was het in Belgisch-Congo lange tijd betrekkelijk rustig, een opstand van de Congolezen leek op dat moment nog ver weg. In 1959–1960 kantelde de situatie. Het manuscript van Van Aken lag in het najaar van 1958 op het bureau van diens uitgever, begin januari 1959 stonden alle kranten vol met nieuws over de onverwachte rellen in Leopoldstad – alsof de Vlaamse schrijver een glazen bol had gehad.[3]

Een verboden manifestatie van de politieke partij Alliance des Bakongos (ABAKO) in Leopoldstad liep uit de hand toen een witte chauffeur het met

een van de demonstranten aan de stok kreeg. De jaren ervoor had de Belgische regering de Congolezen al iets meer vrijheid gegeven, onder meer onder druk van dekolonisatie in andere Afrikaanse landen. Maar de hervormingen verliepen moeizaam en de Congolezen waren het zat. Er brak paniek uit, iemand riep om onafhankelijkheid, en algauw schreeuwde iedereen mee. Op dat moment was er net een voetbalwedstrijd afgelopen en liep het stadion leeg, de voetbalsupporters lieten zich meeslepen door de demonstranten en een woedende massa eiste een zelfstandig Congo, sloeg aan het plunderen en binnen enkele uren had Leopoldstad op z'n kop gestaan. De onrust hield nog een dag of drie aan voordat het leger de stad onder controle kreeg, enkele tientallen Congolezen kwamen om, volgens ooggetuigen zelfs twee-, à driehonderd. Een week na de rellen kon koning Boudewijn weinig anders dan beloven Congo geleidelijk naar de onafhankelijkheid te voeren.[4] Rond de tijd dat Greshoffs recensie van *De nikkers* verschijnt, in januari 1960, zijn de Congolezen in onderhandeling met de Belgen over een datum voor de bestuursoverdracht. Tegen het licht van wat er op dat moment in Congo plaatsvindt, ziet Greshoff Van Akens roman 'waarin, tegen waarheid en waarschijnlijkheid in, de bantoes als beesten en de blanken ook als beesten worden afgeschilderd, [als] een slechte daad, vooral nù'.[5] Op 30 juni 1960 zal het doek voor het koloniale regime in Congo definitief vallen.

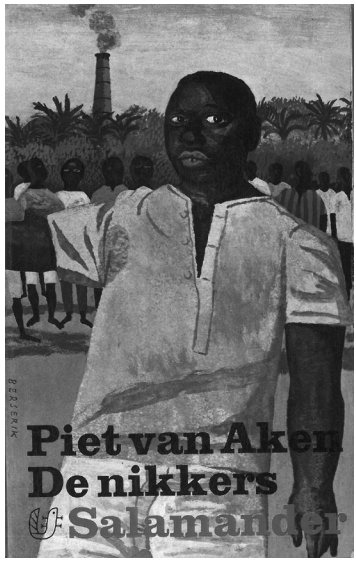

Omslag De Nikkers *(1960).*

Greshoff bekent in zijn recensie in *Het Vaderland* allereerst dat hij 'moest strijden tegen een weerzin, welke mij noopte het boek ongelezen in de prullenmand te werpen' en betoogt dat noch in Zuid-Afrika noch in de Verenigde Staten een witte ooit het onfatsoenlijke woord 'nikker' in de mond zou nemen.[6]

Dan volgt: 'Piet van Aken, die als rood bekend staat, kan het niet over zijn hart verkrijgen over zijn tijdgenoten, medemensen, ja medeburgers, die een andere huidkleur vertonen dan hij, anders dan met schimp en scheldwoorden te spreken.' Greshoff haalt er vervolgens enkele voorbeelden uit zijn persoonlijke leven bij. Hij vergelijkt Van Aken met de Surinaamse dr. Johan Einaar, doctor in de letteren en wijsbegeerte en Nederlands consul in New York. Greshoff zou deze zwarte 'bekwame en hoogstaande man voor geen vele tientallen Piet van Akens willen ruilen'. Vervolgens vermeldt hij dat de Zuid-Afrikaanse minister van Buitenlandse Zaken hem persoonlijk aan een lunch meedeelde dat er 'door communistische agenten in Zuid-Afrika meer gestookt [wordt] dan men elders schijnt te vermoeden. De personages van Van Aken spelen dapper in de kaart van die agenten.'[7]

Greshoffs bespreking van *De nikker* vormt een wonderlijke uitzondering: de meeste recensenten zijn positief over Van Akens boek. Ze noemen de roman onder meer 'een genadeloos requisitoir tegen kolonialisme en rassendiscriminatie' en 'een opmerkelijk, boeiend, knap geschreven boek, dat de aandacht verdient'. Het is 'het genre, dat men in één adem uitleest; het is filmisch' en 'van een subtiel benaderde hardheid en een eerlijke werkelijkheidsdrift'.[8] Minder positieve geluiden betreffen vooral het hoog 'Amerikaanse' gehalte van de roman: alles draait om de handeling en subtiliteit in de karakters en terminologie ontbreekt.[9]

Maar hoewel Gerard Knuvelder zich afvraagt in hoeverre Van Akens roman een realistisch beeld geeft van de Congolese verhoudingen – 'als het niet objectief is, kan het alleen maar verwarring stichten in een moeilijke Belgische situatie' – zijn alle recensenten het erover eens dat de Vlaming zijn verhaal bedoeld heeft als aanklacht tegen kolonialisme en rassendiscriminatie. Door met een aantal bloedige, gruwelijke scènes de koloniale situatie te schetsen, laat hij geen misverstand bestaan over het witte machtsmisbruik in Afrika. En door van zijn protagonist een onverholen cynische racist te maken, die zijn menselijkheid niet durft te tonen, komt Van Akens roman hard binnen.

Greshoffs recensie doet bij veel lezers de wenkbrauwen dan ook enkele millimeters stijgen, of hen, zoals in het geval van criticus A. Marja, in schaterlachen uitbarsten. Het lachen was Marja echter snel vergaan toen

hij doorkreeg dat Greshoff niet, zoals vroeger, op de satirische toer was, maar zijn recensie serieus bedoelde. De ergernis over wat de oude literator in *Het Vaderland* uitkraamt, is bij Marja zo enorm, dat hij hem in een lang stuk, getiteld 'Greshoffelijkheden', stevig kapittelt, zelfs ridiculiseert.[10] Hij vindt het onbegrijpelijk dat Greshoff, die nog nooit in Congo geweest is en zich dus allesbehalve een ingewijde mag noemen, de toestanden in Zuid-Afrika een-op-een vergelijkt met die in de Belgische kolonie. En is het niet onvoorstelbaar dat een criticus een schrijver vereenzelvigt met diens abjecte hoofdpersoon? Marja concludeert dat Greshoffs recensies niets meer te maken hebben met literatuurkritiek en sleept er diens idolatrie van de klassenmaatschappij bij, diens houding ten opzichte van de Zuid-Afrikaanse apartheidspolitiek en hij insinueert zelfs dat Greshoff 'het rijk van Hitler een beetje mee heeft helpen stichten!'[11]

Nu is Marja een uitgesproken polemicus, die het liefst voortdurend op oorlogspad gaat.[12] Zijn felle veroordeling van Greshoff lokt dan ook tegenreacties uit van recensenten die vinden dat Marja onnodig onder de gordel trapt met zijn vage insinuaties. Toch stellen ook zij dat Greshoff inderdaad een blunder begaan heeft, want 'wie *De nikkers*, alleen maar vluchtig doorbladert, zal aan de bedoelingen van Van Aken geen ogenblik twijfelen'.[13]

En dus blijft de vraag: een romanpersonage verwarren met de auteur – wat bezielt Jan Greshoff, die nota bene al vijftig jaar het vak van literair criticus beoefent?

Dat vraagt Greshoff zichzelf ook af. Toen hij het stuk van Marja onder ogen kreeg, was hij allereerst in de ontkenning geschoten: 'Ik ben ervan overtuigd dat v. A. *geen* negers in zijn omgeving *kènt*. Ik heb er *niets* van Afr. atmosfeer in ontdekt.'[14] Hij is vooral getroffen door de kwade reacties op zijn recensie, en doet verwoede pogingen te begrijpen waarom hij zo hard aangevallen wordt. Hij is van nature bij conflicten geneigd aan zichzelf te twijfelen en het zou hem zeer van zichzelf tegenvallen als hij het in dit geval mis heeft.

Als blijkt dat ook Dubois ervan overtuigd is dat Van Akens roman als aanklacht tegen het racistische kolonialisme gelezen moet worden, is Greshoff dan toch bereid aan te nemen dat hij zich vergist heeft. Dat stelt hem echter wel voor een nieuw raadsel: wat veroorzaakte zijn 'Nikkerflater', zoals hij zijn recensie nu noemt?[15] Van onzorgvuldigheid is geen sprake geweest, hij heeft het boek twee keer aandachtig gelezen en tijdens het lezen aantekeningen gemaakt.[16] Hij wil niets liever dan het boek nogmaals lezen, om tot een goed eindoordeel te komen. Dat is nog niet een-twee-drie gedaan, want hij verblijft op dat moment in New York en heeft het boek niet bij zich.

Op 6 maart 1960 heeft hij een exemplaar te pakken gekregen en *De nikkers* voor de derde maal van kaft tot kaft herlezen. 'Ik heb ongelijk,' noteert hij ruiterlijk in zijn dagboek. 'Het is niet gepast de "ik" van een roman met de schrijver te vereenzelvigen.'[17] Greshoff probeert zijn fout anderhalve maand na zijn recensie in *Het Vaderland* te herstellen met een rectificatie, waarin hij verklaart dat hij Van Aken verkeerd heeft begrepen en dat hij dat zeer betreurt: 'Ik herinner mij niet, dat in vele, vele jaren een boek mij, tegen mijn aard en wil in, zo "emotioneel" maakte als dit.'[18]

De oorzaak dat hij het onderscheid tussen schrijver en ik-figuur uit het oog verloor, zoekt hij in zijn afschuw van wat hij een slechte, weerzinwekkende roman blijft vinden. Het wereldbeeld dat uit *De nikkers* naar voren komt, is wat hem betreft eenzijdig, Van Aken is iemand die ongenuanceerd in 'kolonisatoren' en 'gekoloniseerden' denkt: 'Hij behoort tot de lieden die, verblind door hun matelooze zelfverheffing, nergens een ook maar eenigszins fatsoenlijk medemensch kunnen ontdekken.' Een vervalsing van de werkelijkheid, oordeelt Greshoff: 'deze roman is een onfrisch geval en heeft met de letterkunde niets van doen'.[19]

De zaak loopt na Greshoffs ruiterlijke erkenning dat hij fout zat met een sisser af. Maar tegen de toch al voortschrijdende reputatieschade helpt het niet. Hoe kon het dat Greshoff dermate emotioneel raakte dat hij zo'n literaire blunder beging? De oorzaak moet worden gezocht in zijn agitatie over de verschuivende verhoudingen in Nederland en in de wereld, en over zijn teleurstelling in het feit dat de oude west-Europese beschaving niet langer vanzelfsprekend is. Daarbovenop is zijn houding ten opzichte van Zuid-Afrika steeds meer onder druk komen te staan. Dat Van Akens roman zich in Congo afspeelt, een land waar Greshoff nog nooit is geweest, maakt daarbij geen verschil: uit verschillende dagboeknotities wordt duidelijk dat hij Afrika als één geheel beschouwt waar het de verhouding tussen wit en zwart betreft, al beseft hij dat 'men nog geen specialist in negeraangelegenheden' is als men vele jaren in Kaapstad woont.[20]

Historische verwantschap

De jaren nadat D.F. Malan en zijn Nasionale Party de verkiezingen van 1948 gewonnen hadden, was Greshoffs welwillendheid ten opzichte van Zuid-Afrika juist toegenomen. Dat gold ook voor die van zijn moederland: de officiële banden tussen Nederland en Zuid-Afrika werden na Malans overwinning in eerste instantie aangehaald. Net als andere westerse regeringen zag Nederland het mineraalrijke en strategisch gelegen Zuid-Afrika liever niet onder communistische invloed vallen en ook in het belang van emigra-

tie liet Nederland de goede betrekkingen met Zuid-Afrika het liefst zo veel mogelijk onaangetast.

Na een beleefdheidsbezoek van Malan aan Nederland in 1949 sloten de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse regeringen in 1951 een Cultureel Akkoord. Doel: culturele samenwerking en kruisbestuiving, onder meer door middel van wederzijdse studie en bezoeken.[21] Het jaar daarop werd de aankomst van Jan van Riebeeck in de Kaap driehonderd jaar eerder zowel daar als in Nederland uitgebreid herdacht. Greshoff had in het Van Riebeeck-comité plaatsgenomen, dat een deel van de feestelijkheden in Kaapstad organiseerde.[22] Vervolgens had premier Drees in oktober 1953 Zuid-Afrika bezocht, wat tot veel enthousiasme onder de Afrikaners leidde, het staatsbezoek van prins Bernhard kwam daar bovendien in september 1954 nog bij. Beide gasten waren in de grote Zuid-Afrikaanse steden verwelkomd door duizenden juichende toeschouwers en rood-wit-blauwe vlaggen. Zowel de Zuid-Afrikaanse als de Nederlandse kranten volgden beide bezoeken op de voet, vooral dat van de prins – zelfs als die tijdens een mijnbezoek zijn sok scheurt, maken verschillende bladen daar melding van.[23]

Volgens Greshoff, die handjes ging schudden, was ook de receptie voor Zijne Koninklijke Hoogheid in het Kaapse Vineyard Hotel goed verlopen.[24] Zowel door consul Slotemaker de Bruïne als door ambassadeur Van den Berg, die een vriendschappelijke verhouding met prins Bernhard opbouwde en hem en de Nederlandse regering gedurende zijn hele ambtstermijn voortdurend waarschuwde dat Nederland zich niet tegen de apartheid moest keren, werd Greshoff goed op de hoogte gehouden van het programma van de prins.[25]

In een van zijn tafelredes had Bernhard vastgesteld dat de taal, de Bijbel en de drang naar onafhankelijkheid – alle drie door de Nederlanders naar de Kaap gebracht – vitale bestanddelen van Zuid-Afrika waren geworden. Ook Drees en Malan legden verschillende malen nadruk op de historische en taalkundige banden tussen beide landen. De relaties waren in lange tijd niet zo goed geweest. Het idee van stamverwantschap leefde op.

Niet iedere Nederlander is echter zo enthousiast over de Afrikaners. Want laten de taal en de Bijbel, de gedeelde historische pijlers waar zo trots naar werd verwezen door prins en politici, nou ook net de instrumenten zijn waarmee Malans regering de segregatie tussen witte en zwarte Zuid-Afrikanen steeds sterker begint door te voeren.[26] Terwijl het gros van de Nederlanders zich nog niet druk maakt over apartheid, wordt de rassendiscriminatie in Greshoffs Nederlandse vriendenkring al vroeg opgemerkt. Toen Stols in Zuid-Afrika op bezoek was, liet hij zich weliswaar niet maatschappijkritisch

Jan van Riebeeckviering in Kaapstad, 1952. Links van Greshoff (midden, met vlinderdas) consul Nico Slotemaker de Bruïne, rechts van hem ambassadeur Jan van den Berg en, daarnaast (met zonnebril) Greshoffs nichtje Thea Toussaint van Hove. Uiterst links Aty Greshoff, uiterst rechts Thea's man Ed. en hun zoon Tom. (collectie familie Greshoff)

uit, maar had hij wel oog voor de situatie, want op 4 september 1948 noteerde hij in zijn agenda: 'Station: kruier haalt twee negers uit verkeerde coupé en geeft er één een klinkende klap in zijn gezicht.'[27] Stols' vrouw Greet had wel moeite met de politieke omstandigheden, zozeer zelfs dat ze haar man tijdens zijn reis had gewaarschuwd: 'Heeft meneer Malan wel eens van niet te stuiten democratische ontwikkelingen gehoord? Ga in de politiek vooral niet af op de bikkelharde en onwrikbare mening van Jan Greshoff, die voelt altijd veel voor dingen die niet logisch zijn, en dit is mensonwaardig.'[28]

Als Nederlandse vrienden en kennissen kritiek hebben op het racisme in Zuid-Afrika valt Greshoff hen inderdaad niet bij, integendeel. Toen hij een paar maanden na de verkiezingen van 1948 van Van Wyk Louw en Truida, die op dat moment in Nederland verbleven, had vernomen dat zijn schoonzus Nini Malan een nazi noemde, waren Aty en hij diep geschokt geweest over zulke verschrikkelijke 'fanatieke onwetendheid'.[29]

Greshoffs vergoelijkende houding blijkt nog het meest uit zijn reactie op het bezoek van zijn collega Nico Donkersloot, alias Anthonie Donker, die net voor de verkiezingen in 1948 in Zuid-Afrika gearriveerd was voor een kort bezoek van enkele weken. Hoewel Donker was uitgenodigd door de

Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging, had Greshoff zich enigszins over hem ontfermd.[30] Van zijn reis door de Unie maakte Donker, die kwam om lezingen over poëzie te geven, het verslag *De bliksem speelt om de doringboom*. Daarin is hij uiterst kritisch over de bordjes met 'Europeans only' die overal hangen, de Zuid-Afrikaanse luxe en rijkdom die slechts voor een klein deel van de bevolking beschikbaar is en de scheiding van de zwarte bedienden van hun eigen gezinnen, die vaak ver buiten de steden wonen. Hij was ervan geschrokken hoe vanzelfsprekend de meerderwaardigheidsgedachte onder witte Zuid-Afrikanen was en hij vond het opmerkelijk dat zij de zwarten 'enkel als personeel, en als massa, als naturellenprobleem' zien, niet als individuele personen.[31]

Greshoff had in zijn recensie van *De bliksem speelt om de doringboom* gevonden dat het reisverslag de lezer meer vertelde over Donker dan over Zuid-Afrika. Op basis van een handjevol ervaringen in zo'n korte tijd kun je geen conclusies trekken, oordeelde Greshoff: 'Hij vertoefde enkele weken in de Unie, ik vele jaren.'[32] De bezwaren die Greshoff tegen Donkers boek aandraagt, betreffen vooral pietluttigheden. Over Donkers observaties over de verhoudingen tussen wit en zwart: geen woord. Greshoffs recensie van Donkers boek komt hem op veel kritiek te staan. De hoofdredacteur meldt hem: 'De boze stukken inzake uw critiek op Donker druppelen nog na.'[33]

Het is niet dat Greshoff zich niet van de onrechtvaardigheid van het rassenonderscheid bewust is. Al in 1945, lang voordat de Nasionale Party de verkiezingen won en de apartheid officieel invoerde, sprak hij in zijn dagboek over onenigheid met Van Wyk Louw, die in die tijd een Zuid-Afrika voor zich zag met vier witte en vier zwarte zelfstandige staten, elk met eigen rechtbanken, verzekeringen, trams, treinen enzovoort, op voet van volkomen gelijkheid. 'Ook al maakt men de kleurlingentreinen wat slaap- en zitwagens betreft *gelijk* aan die voor de blanken,' had Greshoff gevonden 'dan blijft toch nog altijd bestaan: de afwijzing, door de blanken, van het samenreizen. En waarom in godsnaam?'[34]

Maar deze visie zette zich niet om in sociale betrokkenheid. Sociaal gevoel is Greshoff nu eenmaal vreemd als het problemen buiten zijn eigen kring betreft: 'Ik houd veel van enkele menschen die mij zeer na staan. Maar als ik beweerde dat het lot van mij volkomen onbekende particulieren mij ter harte ging, zou ik een huichelaar zijn.'[35] Bovendien is hij, door zijn empathie met het Afrikaner nationalisme, ervan overtuigd dat de Afrikaner regering miljoenen ponden uitgeeft om de levensomstandigheden van haar zwarte landgenoten te verbeteren: 'Je zoudt verbaasd staan als ik je aan de hand van de cijfers liet zien wàt deze administratie voor gezondheid, be-

huizing en onderwijs van naturellen al jaren lang *doet*,' schrijft hij Dubois.[36]

Was Greshoff, nota bene journalist, zo gemakkelijk voor de propaganda van de Zuid-Afrikaanse overheid gevallen? Want cijfers laten anders zien. Niet meer dan drie procent van de zwarte Zuid-Afrikaanse bevolking ging begin jaren veertig naar de basisschool en de kwaliteit van het onderwijs is slecht. Hoewel het percentage scholieren in de jaren erna was gegroeid, werd er per kind minder geld uitgegeven en daalde het niveau dus nog verder. Mogelijkheden om door te leren waren er amper. Het systeem was zo ontworpen dat het zwarte Zuid-Afrikanen voorbereidde op een marginale plek in de samenleving, een verbetering van hun maatschappelijke positie bleef uitgesloten en dus was veel en goed onderwijs niet nodig. De Zuid-Afrikaanse regering keek wel uit: zou zij zwarte landgenoten toegang tot hoger onderwijs geven, dan zou dat hun positie versterken en zou zij dus meewerken aan haar eigen ondergang. Terwijl witte Zuid-Afrikanen, vooral Afrikaners, er bovendien economisch enorm op vooruitgingen onder de apartheid, stagneerden de lonen van zwarte en gekleurde Zuid-Afrikanen en leefden de meesten in enorme armoede, iets waarvan het gros van hun witte landgenoten niet op de hoogte was, want die kwamen nooit in de *lokasies*.[37]

Dat Greshoff rond die tijd toch een grondige afkeer van Zuid-Afrika begint te ontwikkelen, heeft in eerste instantie niets te maken met het onrecht van wit ten opzichte van zwart. Zijn antipathie komt voort uit wat hij ziet als de onrechtvaardige houding van de Afrikaners ten opzichte van *hem*.

De stem van de Hollandse burgerman

De eerste barsten in Greshoffs vriendschappen met de Afrikaners ontstaan door strubbelingen binnen *Standpunte*. Een te drukke W.E.G. Louw heeft zich meer en meer tot een lakse redactiesecretaris ontpopt, waardoor Greshoff en de andere redactieleden hem voortdurend achter zijn broek moeten zitten. Als de ergernis bij Greshoff, die zich zeer actief voor het tijdschrift inzet, over Gladstones onbetrouwbare en baatzuchtige houding oploopt, zoekt hij een praktische oplossing en stelt hij hem voor een deel van de administratieve werkzaamheden aan Dirk Opperman over te doen, die inmiddels zijn werkzaamheden bij *Die Huisgenoot* heeft stopgezet en officieel tot de *Standpunte*-redactie is toegetreden. De suggestie schiet bij W.E.G. Louw in het verkeerde keelgat. In plaats van de praktische situatie onder ogen te zien schrijft hij Greshoff een giftige brief terug. Opperman, die aan Greshoffs kant staat, dreigt intussen uit de redactie te stappen, terwijl de verslechterende gezondheid van Mulder nog extra reden tot zorg geeft.[38] Uiteindelijk

wordt de boel bijgelegd, maar de redacteuren blijven ook daarna meer energie aan onderlinge kift dan aan het tijdschrift verspillen.[39] Greshoff, wiens belangstelling in *Standpunte* toch al verminderd was, valt het steeds zwaarder nog een vinger voor het blad uit te steken: 'Mijn Afrikaansche vrienden zijn meester in het scheppen van moeilijkheden en bezwaren.'[40]

De situatie wordt er noch voor *Standpunte* noch voor Greshoff beter op als N.P. van Wyk Louw in februari 1950 Zuid-Afrika voor Nederland inwisselt, om als hoogleraar aan de Gemeente Universiteit in Amsterdam aan de slag te gaan. Een klap, want de vriendschap met Van Wyk had Greshoff het leven in Zuid-Afrika 'eerst mogelijk, daarna mooi en rijk gemaakt'.[41] De leegte die het vertrek achterlaat, is enorm: 'Ik verlies nu niet alleen een van de beste vrienden, die ik ooit gehad heb, zij het tijdelijk; doch ook een van de belangrijkste "steunpunten" in Zuid-Afrika. Ik houd Dirk Opperman over. Ik ken hem minder lang en minder goed dan Wijk. En hoezeer ik ook op D.O. gesteld ben, Wijk vervangen kan hij niet.'[42] Na Van Wyk Louws vertrek gaat er geen dag voorbij dat Greshoff hem niet mist. Op 30 april moeten Aty en hij bovendien afscheid nemen van Truida, die zich met haar kinderen bij haar man zal voegen. Ook op haar zijn ze dol: 'Truida vereenigt lieftalligheid met een levendige, oorspronkelijke intelligentie. Een vrouw uit duizend.'[43]

Als Truida echter in mei in Amsterdam arriveert, blijkt haar man een verhouding begonnen te zijn met Sheila Cussons, een jonge, getrouwde Zuid-Afrikaanse dichteres die in Amsterdam woont. In plaats van spijt te betuigen kondigt Van Wyk Louw aan dat hij zijn hoogleraarschap wil opgeven en in Italië met Sheila een nieuw leven wil beginnen. Truida schrijft over de toestand naar Kaapstad, haar brief komt voor Jan en Aty als een donderslag bij heldere hemel. Greshoff is er kapot van, moet huilen en spreekt van 'een begrafenisgevoel', want: 'De Wijk waarin wij geloofd hebben, bestáát niet meer. In zijn plaats is gekomen een talentvol, maar overigens gewoon mannetje, dat boheemsch wil doen.'[44] Dirk en Marie Opperman komen langs om de gebeurtenis te bespreken, de Kaapse vriendenkring is diep terneergeslagen.[45]

De weken erna blijft het geval Wyk-Truida-Sheila Greshoff zeer bezighouden. Keer op keer concludeert hij in zijn dagboek dat hij de ware Van Wyk Louw nooit gekend heeft. De vriend, de 'vaste vaderlander', de zorgzame vader en voorbeeldige echtgenoot, de 'verdediger van de vaste vormen en de objectieve waarden': dit alles blijkt nu, aldus Greshoffs analyse, een schijngedaante geweest die Van Wyk Louw, slechts halfbewust, in het leven heeft geroepen om zijn ware aard te onderdrukken. Hij vindt dat zijn vriend zich als een vod heeft gedragen en vraagt zich af waarvan die in Italië

denkt te gaan leven en wie zijn kinderen zal onderhouden. Nog nooit heeft iemand op wie hij zo gesteld is hem zo teleurgesteld.

Greshoff besluit zijn vriend een brief te schrijven om hem te vertellen hoe hij over het drama denkt.[46] In de acht kantjes probeert hij zo duidelijk mogelijk, maar niet nodeloos hard te zijn. Van Wyk Louw moet begrijpen dat hij het hem niet kwalijk neemt dat hij plotseling onstuimig verliefd is geworden. Hoe hij op zijn gevoelens gereageerd heeft, is echter een ander verhaal: 'Ik schreef hem: mijn moraal kent maar één artikel, luidende doet wat gij wilt, zoolang gij daarmede *niemand* schade of leed berokkent. En hij kan bogen op een omvangrijk tableau de chasse: twee vrouwen, vier kinderen, een moeder, een overdreven verheerlijkt vaderland, een faam, een groep vrienden. "Als je een vent was, zou er maar één slachtoffer gevallen zijn: jezelf".'[47] Vooral Van Wyk Louws 'verraad' aan zijn land had Greshoff er flink ingewreven: 'Al het goede wat je, in de Broederbond, voor Z.Afrika had kúnnen doen, zinkt in het niet bij het kwaad wat je door je onverantwoordelijke optreden aan Zuid-Afrika berokkent.'[48]

Greshoff is opgelucht als de brief, die hem 'bloed en zweet' gekost had, de deur uit is. Hij had hem móéten schrijven, hij mocht 'W. niet in onzekerheid laten omtrent mijn oordeel over zijn houding'.[49] Zeven jaar later zal hij eraan toevoegen dat meespeelde dat hij het ongemakkelijk had gevonden dat er in de Kaapse vriendenkring wekenlang 'bitter geoordeeld werd over Wijk en veel over hem gepraat' zonder dat iemand met de overspelige in contact trad.[50]

Verwacht Greshoff werkelijk dat zijn vriend blij zal zijn met zijn ongevraagde oordeel? Nogal naïef, hij had inmiddels kunnen weten dat de Zuid-Afrikaanse omzichtigheid en Nederlandse directheid niet goed samengaan. Een woedende Van Wyk Louw besluit niet te reageren, hij is het meer dan zat 'dat ander mense in elke kamer van my hart kom intrek, by elke venster inloer; beskeidenheid en takt, meen ek, is by ons meer volop'.[51]

Greshoff rekent aanvankelijk ook niet op een antwoord, hij had zijn vriend zelfs geschreven dat het hem niet nodig leek terug te schrijven. Toch voelt hij zich door Van Wyk Louw 'behandeld zooals ik mijn schoenpoetser nog niet zou behandelen' als een reactie uitblijft.[52] Voor hem is dit hét bewijs dat de vriendschap blijkbaar al die tijd eenzijdig is geweest en die gedachte zit hem dwars. Maar spijt van zijn brief heeft hij niet, hij beschouwt het als een bewijs van 'werkelijke beschaving' wanneer harde woorden over en weer geen afbreuk doen aan een vriendschap, zolang men overtuigd is van wederzijdse goede trouw.

Als Dirk Opperman een jaar later een verzoeningspoging tussen Van

Wyk Louw en Greshoff onderneemt, reageert de eerste zeer afwijzend – hij is Greshoffs veroordeling nog niet vergeten en zet hem weg als een Nederlandse calvinist: 'Skel soos 'n viswyf. Wat ek in die brief gelees het, was niks van 'n goeie vriend in 'n krisis nie. Dit was die stem van die Hollandse burgerman.'[53]

IJzeren gordijn

Nu het contact met Van Wyk Louw is verbroken en dat met diens broer W.E.G. Louw een flinke deuk heeft opgelopen, is de enige die nog tot Greshoffs letterkundige 'inner sanctum' behoort, Dirk Opperman.[54] Greshoff vestigt al zijn hoop op 'de eenige man met wie ik wel eens van gedachten kan wisselen over wat mij na aan het hart ligt'.[55] De 26 jaar jongere Opperman, die aan het begin van zijn carrière staat, gaat echter gebukt onder het vele werk dat zijn lesopdracht aan de Universiteit van Kaapstad met zich meebrengt, terwijl hij bovendien ook nog zijn proefschrift schrijft.[56] Greshoff ziet hem zodoende veel minder dan hij zou willen.

Als Opperman een uitnodiging om bij de Greshoffs te komen dineren afwijst, omdat ook de jonge Etienne Leroux alias Stephen le Roux er zal zijn – 'hij meende door Stephen "lastig gevallen te worden"' – is Greshoff geschokt. Waarom staat de dichter-academicus zo angstig tegenover een Le Roux? Het is 'de verdomde plicht van de ouderen om zich door de jongeren te laten lastig vallen. Daar zìjn we voor.' Hoe intelligent en oprecht hij Opperman ook vindt, hij begrijpt niet dat die niet ontsnapt aan de neiging van vele Afrikaners 'om zijn overwicht te doen gelden. Op zijn vijf en dertigste jaar (hij ziet er véél ouder uit) beschikt hij over de bedaardheid, de ernst, de nadruk, de zekerheid en de eigenzinnigheid van een familiehoofd en voorganger (in niet-kerkelijke zin!).'[57] Het voorval is het begin van de verstoring van de relatie met Opperman, wiens 'kleinheid en ijdelheid' Greshoff nu steeds vaker opvalt. Als Oppermans *Periandros van Korinthe*, een drama in verzen, een groot succes wordt, zowel in boekuitgave als op het toneel, en Oppermans *Groot Verseboek*, een uitgebreide bloemlezing uit de Afrikaanse poëzie, bovendien herdruk op herdruk beleeft, ergert Greshoff zich nog meer aan de kinderlijke ijdelheid die zijn jonge vriend ontwikkelt nu hij beroemd is. Want: 'Wie gaat nu *iederen* avond de opvoering van zijn eigen stuk bijwonen. [...] Hij is dè man. En hij wéét het, helaas.'[58] In het gezelschap van zijn overgebleven Afrikaner vriend voelt Greshoff zich steeds minder op zijn gemak.

Als Opperman eind 1959 professor in Stellenbosch wordt, is hij ook deze omgang grotendeels kwijt en is er van Greshoffs Zuid-Afrikaanse literaire

Greshoff (achter) met Dirk Opperman.
(collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

vriendenkring niets meer over. Henk Mulder, die toch al ver weg woonde, is in 1949 overleden, hij was al lange tijd ziek. De Greshoffs zien Jacques en Hélène Malan weliswaar als ze op bezoek zijn in Europa, maar op hun Kaapse landgoed Kleinplasie in Worcester kunnen ze niet langer terecht. Van Wyk Louw weigert koppig het contact te herstellen. Gladstone Louw woont inmiddels ver weg in Grahamstad. Had Greshoff tot die tijd nog een regelmatige briefwisseling met Elisabeth Eybers, ook zij heeft hem opeens, zonder reden, laten vallen: hij hoort sinds enkele jaren geen woord meer. Hij beseft niet dat Eybers inmiddels 'walgt' (haar woorden tegenover een derde) van zijn snobisme.[59] Fred en Ria le Roux ziet hij van het groepje rondom de Dertigers nog wel regelmatig, maar veel respect heeft hij voor Fred nooit gehad: 'Fred le R is een nul' merkt hij op over diens werkzaamheden voor *Standpunte*.[60] Alleen de jaarlijkse logeerpartij bij Stephen en Renée le Roux in Koffiefontein is een verademing. Maar die kunnen het dagelijkse gebrek aan geestverwanten niet compenseren.

Greshoff ziet zijn Nederlandse vrienden, die vooral uit de diplomatie

en het bedrijfsleven komen, nog wel regelmatig, maar al die koffietafels, lunches, borrels, cocktailparty's, herendiners en avonddefilés vindt hij inmiddels 'afwisselend alleraangenaamst en stomvervelend'.[61] De Nederlandse kolonie zorgt voor een 'allergezelligst wereldsch bestaan', maar van zijn niet-literaire vrienden gaat geen enkele stimulerende prikkel uit, en hoewel Greshoff op bijna geen bijeenkomst ontbreekt en zich er ook wel vermaakt, vraagt hij zich steeds vaker af: 'Wat doe ik eigenlijk hier?!'[62] Terwijl hij juist 'zoo graag weer eens iets [zou] doen, iets maken, iets ànders dan stukjes voor Het Vaderland afleveren!'[63] Hij is nog steeds bezig met zijn autobiografie, die niet erg vlotten wil.

Het dagelijks gemis van warme vriendschappen is voor Greshoff de reden dat hij halverwege de jaren vijftig elke dag met steeds meer weerzin opstaat. Hoewel hij een comfortabel leven leidt, is hij door en door ontevreden met zijn bestaan in Kaapstad: 'Ik heb alles om gelukkig te zijn en ik ben het niet.'[64] Greshoff is halverwege de jaren vijftig – hij nadert de zeventig – in een sociaal vacuüm terechtgekomen. Hij constateert dat hij nog nooit in zijn gehele leven 'zoo verlaten geweest' is. Hij beseft dat hij er zelf voor gekozen heeft de Grashof te bouwen in plaats van zich in Europa te vestigen, 'maar ik heb mij desondanks nog nooit zoo leeg en miserabel gevoeld. Mijn belangstelling kwijnt weg. [...] Ik ben bezig heel langzaam als een nachtkaars uit te gaan.'[65]

Greshoff zoekt de schuld voor zijn verlatenheid niet bij zichzelf of in de praktische omstandigheden. Hij heeft zijns inziens immers altijd zijn best gedaan zich in de standpunten van zijn Afrikaner vrienden in te leven en de relaties goed te houden. Andersom hebben zij hem bij het eerste het beste misverstand als een baksteen laten vallen, zoals de broers Louw, of zijn zij, zoals Opperman, opgehouden de vriendschap te onderhouden. Bij alle Afrikaners is hij op een gegeven moment 'op een harde kern [gestuit], want tenslotte ben en blijf ik een *vreemdeling*, niet één van "hun eigen menschen"'.[66]

Hij spreekt van een 'ijzeren gordijn' tussen de Afrikaners en hemzelf en noemt het regelrechte xenofobie van hun kant.[67] De onbereikbaarheid van de Afrikaners verklaart hij uit het feit dat zij van oorsprong trekkers zijn, gewend om op een klein familieverband te vertrouwen. Ook denkt hij dat de Afrikaners, oorspronkelijk Europeanen, door 'vele honderden jaren samenwonen met wilden en, door vergelijking, een al te hooge dunk van zichzelf' hebben gekregen. Een eigenwaan die tenslotte nodig is als tegenwicht tegen de angst voor de zwarte massa, maar die als negatieve bijvangst een intieme vriendschap met hém in de weg staat. Het stoort hem dat Afrikaners Zuid-

Afrika altijd beter vinden dan welk land ook ter wereld: 'Het is eigenlijk een verdrietig schouwspel: dit volk, dat volgens Europeesche maatstaven, nog niet volledig beschaafd is, niet op het geestelijk peil van het Westen is, heeft zichzelf aangepraat dat het voor geen ander volk in cultuur en levenskunst onderdoet! [...] En in die holle eigenwaan leeft het ZA volk door en, doordat het zijn inferioriteit niet beseft, gevoelt het ook niet de behoefte zich op te werken tot Europeesch peil.'[68] In navolging hiervan begint hij in de jaren vijftig ook het ooit gewaardeerde nationalisme van de Afrikaners een dwaasheid te vinden.[69]

Greshoffs conclusie: 'Het is zeker niet de politiek, die ik niet bewonderen kan, die mij geleidelijk van ZA vervreemd heeft, die mij het verblijf aldaar zwaar maakt. Het is de warse bekrompenheid, eigengereidheid, zelfverblinding en vreemdelingenhaat, waar geen enkel nationalisme, waar ter wereld, ooit aan ontkomt.'[70]

Een nieuwe wereldorde

Intussen is het wel degelijk de politiek die Greshoff nauwgezet volgt en die hem regelmatig verlamt, maar dan die buiten Zuid-Afrika. Vooral de voortwoekerende Koude Oorlog houdt hem bezig. Nu zijn omgang met andere schrijvers is verdwenen, bestaat zijn leven in Kaapstad uit weinig meer dan lezen, zijn verplichte journalistieke bijdragen schrijven en feestjes van ambassadeurs en consuls aflopen. Er gaan dagen voorbij dat hij niemand anders ziet dan Aty en hun dagelijkse hulp. De eenzaamheid versterkt Greshoffs preoccupatie met het nieuws: bij gebrek aan afleiding zijn het vooral de wereldleiders die via de kranten als fantoomgasten de Grashof binnendringen en de sfeer verpesten. Greshoff weet wel dat zijn geschrijf over politiek –in zijn dagboeknotities, in brieven aan Pierre Dubois – dom is, niet alleen omdat hij er geen verstand van heeft, maar ook omdat hij zich laat leiden door het 'seniele idealiseeren van de eigen jeugd', waarin politiek nog niet zo overheersend was, maar hij kan het niet helpen.[71]

Toen de Koreaoorlog in 1950 was uitgebroken, had Greshoff dat als het begin van een zich uitbreidende olievlek gezien: hij was ervan overtuigd dat het slechts een kwestie van maanden was voor de Derde Wereldoorlog zou uitbreken. Velen deelden zijn overtuiging. In West-Europa was men massaal aan het hamsteren geslagen en bleef men de jaren erna doodsbang voor 'de Bom'. Nieuwe massavernietigingswapens als atoom- en waterstofbommen zouden van de Derde Wereldooorlog geen grondgevecht, maar een nucleaire strijd maken met niet te overziene gevolgen, dat hadden Nagasaki en vooral Hiroshima wel bewezen.[72] Greshoff is zo onder de indruk van de

ontwikkelingen dat hij tijdens de Koreacrisis maar weinig werkt.[73] Hoewel hij zich het liefst van de wereldgebeurtenissen zou afsluiten, abonneert hij zich toch op *Foreign Affairs* en leest hij, als het even kan, *Paris Match*.[74]

Als er in het najaar van 1956 nog een Suezcrisis en een opstand in Hongarije bijkomen, is voor Greshoff duidelijk dat het kwaad in deze 'rotwereld' wint; wat er gebeurt vindt hij erg genoeg om 'een beroerte van te krijgen'.[75] Hij noemt de Egyptische president Nasser, die het Suezkanaal opeist, hulp krijgt van de Russen en zijn poot stijf houdt tegenover Engeland en Frankrijk, een 'kleurlinghitler' en een 'verachtelijke straatrover', de Egyptenaren zijn 'met Levantijnen en Indiërs het verrotte uitschot van de menschheid'. En Engeland en Frankrijk, die onder druk van de VN hun troepen rond het kanaal moeten terugtrekken en hun invloed in het Midden-Oosten grotendeels zien verdwijnen, vindt hij 'hopeloos afgeleefd', hun bevolking 'door en door ziek'.[76]

Het verzet in Hongarije brengt hem geheel terug naar de dagen dat Hitler de München-akkoorden negeerde en Tsjecho-Slowakije innam. Had men Hitler destijds eerder tegengehouden, dan had de Holocaust wellicht voorkomen kunnen worden. Maar in plaats van tegen Stalin in actie te komen, kijkt het Westen, net als bij het 'verraad van München', knarsetandend toe terwijl de Russische tanks Boedapest binnenrijden en de opstand van de vrijheid eisende Hongaren neerslaan.

Hoewel Greshoff de Russische inval in Hongarije scherp veroordeelt, ergert hij zich misschien nog méér aan de verontwaardiging in het Westen, die hij ronduit hypocriet vindt. Het communisme heeft decennialang miljoenen mensen beroofd, onderdrukt, gemarteld, in kampen opgesloten en vermoord, terwijl het Westen zweeg. 'Dat alles, dertig jaar lang, met een stelselmatige wreedheid bedreven heeft nooit aanleiding gegeven tot het kleinste kiezeltje door een sovjetruit. Er zijn dingen gebeurd tienmaal zoo erg als in Hongarije zonder dat één Nederlander piepte. Maar nu ineens is men furieus.'[77]

Intussen broeit het ook in Amerika, Azië en verder in Afrika. Nadat landen als Indonesië, India en Pakistan hun onafhankelijkheid bevochten hebben, beginnen vanaf de tweede helft van de jaren vijftig in rap tempo Afrikaanse landen het einde van westers bestuur te eisen. Binnen een enkele generatie ontstaan bijna honderd nieuwe naties: alleen al in het jaar 1960 worden zeventien Afrikaanse landen onafhankelijk. Dat de Russen de onafhankelijkheidsstrijders aan wapens helpen, wakkert de angst van Europeanen nog eens extra aan. Naast de strijd tussen de zogenaamde Eerste en Tweede Wereld, komt er nu een Derde Wereld bij, die alle machtsverhoudingen op

z'n kop zet: zouden de Tweede en Derde Wereld het gezamenlijk van de Eerste winnen?

Greshoff vindt het een ellendige ontwikkeling dat Europa in wat voorheen vanzelfsprekend koloniaal gebied was aan territorium verliest, omdat hij overal waar de westerse mogendheden zich vrijwillig of gedwongen terugtrekken een onbeschrijfelijke verwarring constateert: de oorspronkelijke bewoners blijven achter met onderlinge twisten, misdaad, corruptie en armoede en zijn een ideale prooi voor Rusland. Wat hem betreft had de wereldorde moeten blijven zoals zij was, want 'het kolonialisme heeft vrijwel overal zegenrijk gewerkt.'[78]

Terwijl andere Afrikaanse landen zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig van hun kolonisatoren bevrijden, groeit in Zuid-Afrika de witte repressie. Met de komst van de in Amsterdam geboren Hendrik Verwoerd, die in 1950 als minister van Naturellenzaken is aangetreden en na de verkiezingen in 1958 premier is geworden, wordt het apartheidsbeleid uitgebreid door zwarten en kleurlingen nog meer rechten te ontnemen, onder meer door ze in 'thuislanden' onder te brengen of door ze vanuit de stad naar townships vlak bij de grote steden te verhuizen. Honderdduizenden mensen worden uit hun huizen gezet. Verwoerd zal als 'architect van de apartheid' de geschiedenis ingaan, zijn onmenselijke ideologie keer op keer verfijnend om zijn zwarte landgenoten, die een meerderheid vormen, zo veel mogelijk te onderdrukken.

Terwijl de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse regering hun onderlinge banden bekrachtigen, komt onder de Nederlandse bevolking het verzet tegen de apartheid mondjesmaat op gang. In 1955 publiceert de Nederlandse socialistische dominee J.J. Buskes na een bezoek aan Zuid-Afrika zijn protest onder de niet mis te verstane titel *Zuid-Afrika's apartheidsbeleid: onaanvaardbaar*. Als de Zuid-Afrikaanse regering in december 1956 156 vooraanstaande apartheidstegenstanders, onder wie Nelson Mandela, arresteert en er een proces volgt dat bijna vijf jaar duurt, wordt de internationale kritiek scherper.[79] Naar aanleiding van deze Treason Trials ontstaan er diverse protestinitiatieven in Amerika en Engeland; eind 1957 komt in navolging daarvan in Amsterdam het Comité Zuid-Afrika tot stand.

Maar als de Zuid-Afrikaanse regering in 1958 Koos Suurhoff, de sociaaldemocratische Nederlandse minister van Sociale Zaken, uitnodigt om de Unie te bezoeken en te zien welke emigratiemogelijkheden het land biedt, constateert hij na zijn rondreis dat hij ruimer over de apartheid is gaan denken: 'Ik meen te kunnen zeggen dat men met de leuze wij-zijn-tegen-apartheid nog geen oplossing brengt.'[80]

Zolang de Nederlandse regering het zich ten opzichte van de kiezers kan veroorloven, kiest zij voor een stilzwijgende solidariteit met Verwoerd. Het economisch gewin laat zich niet zomaar negeren. Ook is er een conflict met Indonesië over Nieuw-Guinea, het laatste stukje Azië dat Nederland graag voor haar koninkrijk wil behouden – een geschil in de Verenigde Naties waarbij Nederland opnieuw steun ondervindt van Zuid-Afrika. De gedeelde Europese traditie en het historische stamverwantschap maken het daarbovenop moeilijk voor Nederland om de Afrikaners in Zuid-Afrika compleet te laten vallen. Dat is echter een standpunt waar de Nederlanders hun regering niet lang meer mee weg laten komen.

Het paradijs op de vulkaan

Bij Greshoff begint het eind 1956, na terugkomst van een Europese reis, door te dringen dat er toch iets mis is met het Zuid-Afrikaanse beleid. Hoewel hij op dat moment nog steeds begrip kan opbrengen voor gematigde, idealistische Afrikaner nationalisten, begrijpt hij nu 'dat een kleine groep diehards een gecamoufleerde geweldstaat aan het opbouwen is'.[81]

Als hij de Treason Trials, 'de potsierlijke verschrikking van het monstermassaproces', volgt, kan hij er niet over uit dat Mandela en zijn kameraden terechtstaan 'voor meningen, zoo vanzelfsprekend enerzijds, zoo braaf en vriendelijk anderzijds, dat men hen veeleer een belooning voor burgerdeugd zou moeten toekennen. Al deze naturellenleiders prediken *samenwerking*, naastenliefde en waarschuwen ten sterkste tegen een zwart chauvinisme. [...] Wanneer men nu al menschen gaat vervolgen omdat zij op vreedzame wijze een geleidelijke opheffing van misstanden willen bevorderen, zijn wij heel ver van het begrip rechtstaat verwijderd en op de grens van een gevaarlijke waanzin aangeland.'[82]

Greshoffs groeiende afkeer wordt nog eens gevoed door teleurstelling, veroorzaakt door zijn vroegere geloof dat de Nasionale Party door idealen gedreven werd die ook de gekleurde bevolking ten goede zou komen. Zijn vertrouwen in de goede bedoelingen van de Afrikaner regering had hij 'min of meer op gezag van vertrouwde vrienden als Wijk, Dirk O, Fred le R e.a.' gebaseerd.[83] Nu voelt hij zich door hen bedrogen.

Greshoff komt tot de conclusie dat hij er beter aan doet zich doelbewust *niet* te verdiepen in de Zuid-Afrikaanse politiek, want als je dat wel doet, blijven er maar twee keuzes over: medeplichtig zijn aan dit onrechtvaardige systeem of je verzetten. Dat laatste vindt hij geen optie: hij zou er een groot deel van z'n energie aan kwijt zijn, energie die hij zoveel beter voor andere zaken kan gebruiken.

En hoe zit het met de voor de hand liggende derde optie: terug naar Nederland? Jan en Aty overwegen het vaak, maar willen niet zonder Jan junior en Kees vertrekken. De Zuid-Afrikaanse situatie is in februari 1957 echter 'zoo afschuwelijk', dat de dan 68-jarige Greshoff haar onmogelijk kan negeren: 'Ik denk er nog aan als ik er niet aan denk.'[84]

In opmaat na de verkiezingen van 1958 wordt de atmosfeer met de dag verstikkender. Greshoff heeft het gevoel dat Zuid-Afrika door haar regering 'in een steeds sneller tempo in de richting van de afgrond geduwd' wordt, het lijkt wel of 'zich een ware waanzin van de heeren heeft meester gemaakt'.[85] Inmiddels kent hij behalve S.P. le Roux, Stephens vader, niemand in het kabinet van dichtbij.[86] Verwoerd, die na de verkiezingen premier wordt, vindt hij een aan grootheidswaan lijdende psychopaat. Niet alleen verwerpt hij diens fanatieke rassenpolitiek, hij vindt de politicus bovendien 'aartsdom', omdat die de feiten negeert: die paar miljoen witten in het zuiden zullen het niet kunnen bolwerken tegen het ontwakend continent Afrika. Greshoff voorspelt in december 1958 dat nog vijftig jaar 'le grand maximum' is voordat het witte Zuid-Afrikaanse kaartenhuis ineenstort, en waarschijnlijk gebeurt het eerder.[87]

Aan Dubois schreef hij in mei 1957: 'Hier is de atmosfeer zwaar. Niemand kàn hier gelukkig zijn.'[88] In 1961 constateert hij dat de tegenzin weerzin is geworden.

Het is voor het eerst dat Greshoff zijn mineurstemming nu zelf in een duidelijk verband brengt met de politiek. De situatie in Zuid-Afrika bewerkstelligt dat 'de golflijn himmelhoch jauchzend zum Tode betrübt' minder hoog en laag wordt en zich omzet in een vrijwel permanente melancholie.[89] Greshoff vindt het een zegen dat Aty zich weinig van zijn onafgebroken neerslachtigheid aantrekt en altijd vriendelijk blijft, wat vast niet makkelijk voor haar is: 'Een zo eerlijk, natuurlijk, in ieder opzicht en door en door rechtschapen wezen ontmoet men maar zelden.'[90]

Heel precies probeert hij zijn somberheid in relatie tot Zuid-Afrika te ontleden. Ieder jaar pent hij meer dagboekpagina's vol over het land en haar toekomst, hij raakt vanaf de tweede helft van de jaren vijftig zelfs volledig gepreoccupeerd met het onderwerp. Er gaat zelden een week voorbij dat hij er niet over schrijft, want hij wil nu eenmaal 'zoo graag de geschiedenis van mijn verhouding tot Zuid Afrika nauwkeurig en beknopt te boek stellen' en tot een genuanceerd oordeel komen.[91] De verhouding vormt voor hem een ingewikkeld vraagstuk, dat in de loop der jaren aan tal van veranderingen blootstond. Gevoel en verstand spreken elkaar daarbij voortdurend tegen, waardoor uit de dagboeken een weinig eenduidige kijk op de zaak rijst.

Zo vindt Greshoff het racisme van de Afrikaners behoren tot 'de universele domheid, die doet verwerpen wie anders is', maar vergoelijkt hij tegelijkertijd regelmatig hun houding. De witte Zuid-Afrikanen zijn nu eenmaal in de minderheid en de 'oude haat, lijfelijke afschuw en angst' die zij tegenover hun zwarte landgenoten voelen is dus menselijk. Andersom heersen er volgens hem trouwens dezelfde vooroordelen 'in een nog primitievere en dus nog heviger mate'.[92]

Hoewel het voor Greshoff vaststaat dat het overgrote deel van de zwarte bevolking niet ontwikkeld genoeg is om hen 'zelfs de meest aanvankelijke politieke rechten' te kunnen toekennen, vindt hij het bezwaarlijk dat de Zuid-Afrikaanse regering 'alles doet om de menschelijke waardigheid van gezegde naturellen te fnuiken, om een niveauverschil en een zoo groot mogelijke afstand tusschen blank en zwart te handhaven'. Dat is doodzonde en onnodig, want de gekleurde en zwarte Zuid-Afrikanen vindt hij in het algemeen 'bijzonder vriendelijke, rustige, goedmoedige menschen, waar men alles van maken kan: goede, betrouwbare, eerlijke opgewekte medemensen of verbitterde, "gefrustreerde" vijanden'.[93]

Toch spreekt hij zichzelf weer tegen als hij opmerkt dat 'zij die Afrika werkelijk kènnen, weten dat de massa van de honderdduizend stammen die men samenvat onder de naam negers, bovenal aartslui, meestal zeer wreed en weinig geneigd zijn zich te ontwikkelen. Er zijn uitzonderingen te over, doch wat maken enkele duizenden bekwame, goedwillende, beschaafde enkelingen uit tegenover millioenen, die nog in de staat van wilden leven en zich daar bijzonder lekker in gevoelen.'[94]

Het komt er in elk geval op neer dat Greshoff naar eigen zeggen 'natuurlijk in beginsel tegen "apartheid" [is]. Maar ik ben niet dom en niet doldriftig genoeg om niet te begrijpen, dat er *op dit ogenblik* niet aan een gelijkstelling te denken valt.'[95] De principiële apartheid wijst hij af, de feitelijke apartheid aanvaardt hij. Greshoff blijft gedurende de verdere jaren vijftig en zestig zoeken naar een eerlijke, genuanceerde kijk op de zaak, die de complexiteit en realiteit van Zuid-Afrika rechtdoet.

Eigenlijk hangt Greshoff nog steeds het maurrassiaanse gedachtegoed uit de jaren twintig aan: sommige volken zijn in zijn ogen in een verder stadium dan andere en bovenaan de ladder staat de Europese beschaving. Voor hem is de tegenstelling zwart-wit dan ook geen juiste: 'Er is maar een normale maatstaf: beschaving.'[96] Het overgrote deel van Zuid-Afrika – wit én zwart – voldoet bij lange na niet aan Greshoffs Europese maatstaven. En daarom voelt hij zich per dag minder op zijn gemak in het land waar hij woont: 'Héél Zuid-Afrika ruikt nog naar de stal.'[97]

Greshoffs oplossing voor Zuid-Afrika zou zijn om 'redelijke ontwikkelingsgrenzen' in plaats van rassengrenzen te stellen: als men dan 'aan allen die daarboven uitstijgen een met zijn kennis en karakter overeenstemmende plaats in de samenleving verzekerde', zouden de Afrikaners niet zoveel ellende hoeven te creëren. Het kleurvraagstuk zou dan worden omgezet in een beschavingsvraagstuk. Zo'n criterium zou hij voor Nederland waarschijnlijk ook wel zien zitten.

Toch blijft de Zuid-Afrikaanse situatie wat hem betreft eindeloos gecompliceerder dan waar dan ook ter wereld. Want zelfs als de apartheidsregering tot bezinning zou komen en niet meer op ras maar op stand zou discrimineren, dan nog gelooft Greshoff niet dat er op den duur plaats zal zijn voor een witte samenleving in het puntje van het Afrikaanse continent. Op een gegeven moment zal er een afrekening moeten plaatsvinden in het 'paradijs op een vulkaan' dat het land is, want niet alleen de zwarte Zuid-Afrikanen, maar 'de ontelbare miljoenen "africans" [...], *héél* zwart Afrika' drukt op de witte bevolking in dat kleine zuidpuntje.[98] Geen ethische politiek kan daar nog iets aan doen, en 'de vraag apartheid of geen apartheid' is in dit licht eigenlijk van gering belang.[99]

Een staaltje beleefdheidsplicht

Als Greshoff wel degelijk een uitgesproken mening over de apartheid heeft, waarom uit hij die dan niet in het openbaar? Toen Hitler zich in Duitsland tegen de Joden keerde, had hij direct van zich laten horen. Ook nu staan er genoeg podia tot zijn beschikking.

De wereld laat wél van zich horen. Na een langzame start groeit de beweging tegen de apartheid inmiddels flink, ook in Nederland.[100] Vanaf eind jaren vijftig, en op veel grotere schaal vanaf de tweede helft van de jaren zestig, zorgt de televisie in het westen voor een groeiende belangstelling voor buitenlandse politiek en een ruimer blikveld.[101] Het leidt tot massale betrokkenheid bij wat er in andere continenten gebeurt. Diverse actiecomités ontstaan, de sitdowns en grootscheepse demonstraties die zij organiseren zorgen voor een sfeer van hartstochtelijk maatschappelijk idealisme. Men is tegen atoomwapens. Tegen kapitalistisch Amerika. Tegen de koloniale overheersing. En vooral: tegen de apartheid. De rassenscheiding in Zuid-Afrika neemt in geen enkel westers land zo'n prominente plaats in het debat in als in Nederland, waar men zich vanwege het stamverwantschapsidee plaatsvervangend schaamt.[102]

Maar hoezeer men in Zuid-Afrika de apartheid ook opschroeft en hoe hard de rest van de wereld daar ook moord en brand over schreeuwt, Gres-

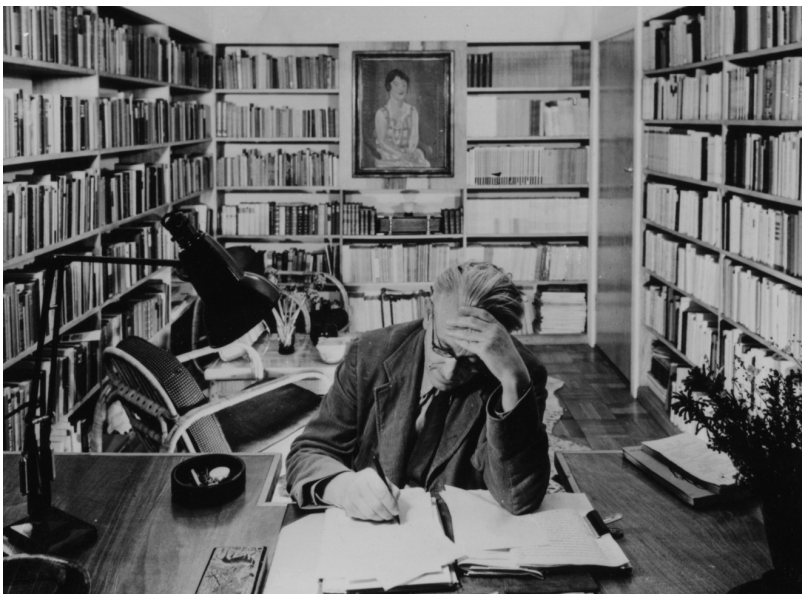

Greshoff in zijn werkkamer in de Grashof. Op de achtergrond Edgard Tytgats portret van Aty. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

hoff zwijgt. In zijn kronieken of artikelen in de Nederlandse media houdt hij zich nog net zo op de vlakte over de onrechtvaardige rassensegregatie als in zijn recensie van Donkers *De bliksem speelt om de doringboom*, een decennium eerder. Ook in de lezingen die hij in Nederland zo nu en dan over Zuid-Afrika geeft, beperkt hij zich slechts tot één onderwerp: cultuur en literatuur. Alsof de culturele relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika niet ook door de wederzijdse politiek wordt bepaald.

Dat hij zijn mondt houdt, lijkt de ooit zo goed van de tongriem gesneden Greshoff zelf ook niet lekker te zitten. Keer op keer, alsof hij zichzelf van de juistheid van zijn standpunt moet overtuigen, noteert hij in dagboeken en brieven zijn zienswijze en de daarbij behorende overtuiging die hij ook in zijn memoires zal opnemen: volgens de beleefdheidsnormen past het niet zich kritisch uit te laten over het land dat hem gastvrijheid verleent. 'Lezers die weten hoe het hoort, zullen het niet meer dan een staaltje van mijn beleefdheidsplicht achten dat ik mij niet inlaat met en uitlaat over de zeden, gebruiken en de politiek van de landen die mij steeds volkomen gastvrijheid schonken.' Deze zienswijze is hem nu eenmaal 'als jonkman op het hart gebonden'. Of hij de politieke, sociale en economische toestanden in het land

waar hij woont nu waardeert of veroordeelt: het blijft een 'aangelegenheid voor mijn binnenkamer'.[103]

Zwijgen uit beschaving: het klinkt nobel, maar is vooral ook opportunistisch. Had Greshoff immers wel hardop uiting aan zijn ideeën gegeven, dan zou hem dat ongetwijfeld op nog meer afstraffing zijn komen te staan, zowel van Nederlandse als van de wit-Zuid-Afrikaanse zijde. De eerste groep zou hem te conservatief en elitair, zelfs racistisch, hebben gevonden, de laatste te progressief-liberaal. Een groot deel van de Afrikaners reageerden fel en verontwaardigd op de groeiende apartheidskritiek van de Nederlanders: de gemiddelde Afrikaner kon niet begrijpen dat juist Nederland zich opeens als het braafste jongetje van de klas opstelde.[104] Verwoerd gooide olie op het vuur door te verkondigen dat Nederland Zuid-Afrika verloochend had.[105] Het lag voor de hand dat een blad als *Die Burger*, dat als spreekbuis voor de Nasionale Party fungeerde en in D.F. Malan zijn eerste hoofdredacteur had gehad, Greshoffs medewerking zou opzeggen zodra hij zich aan de kant van de Nederlandse kritiek zou scharen.

Zwijgen is niet alleen een kleinmoedige, maar ook een onhandige keuze voor iemand die gewend is zijn ergernissen op papier te slingeren. Het is een catch 22. Door in de openbaarheid zijn mond te houden en zich dus een uitlaatklep te ontzeggen, keert al Greshoffs wrevel naar binnen en smelt daar om in zwaarmoedigheid: 'Want verkropte ergernis is gevaarlijker dan ergernis waar je onmiddellijk uiting aan kunt geven.'[106]

Het maakt de karaktermoord die volgt des te sneuer. Want steeds minder mensen kunnen Greshoffs *Innere Emigration* waarderen. Wat doet deze man nog in Kaapstad? En: wél constant afgeven op Nederland, maar niet op Zuid-Afrika? Het onbegrip leidt tot weinig subtiele kritiek, die zo nu en dan het karakter heeft van een represaille. Sommige Nederlanders zijn zo kwaadwillig dat het simpele feit dat Greshoff in Zuid-Afrika woont, genoeg reden is om hem af te schrijven.[107]

Toen Greshoff in 1956 een negatief oordeel velde over de wijze van totstandkoming van het *Verzameld werk* van E. du Perron, kreeg hij het aan de stok met de weduwe Du Perron. Greshoff had gevonden dat de commissie die Du Perrons *Verzameld werk* samenstelde te lichtzinnig te werk was gegaan: 'Hier hebben wij nu een kenmerkend voorbeeld van de oudvaderlandse eigenwijsheid en eigengereidheid, welke Du Perron, meer dan iemand, verfoeide. Zijn "commissie" vergast er hem na zijn dood op. Zij die Du Perron goed gekend hebben en in vriendschap met hem verkeerden, moeten machteloos toekijken en verzuchten: "Bespaar ons de bescherming van de nabestaanden."'[108]

Elisabeth du Perron-de Roos vormde samen met Fred Batten en Hans Gomperts de commissie. Zij had niet begrepen wat Greshoff bezielde zo'n vijandig artikel te schrijven en kon er niet anders dan er een persoonlijke vete in zien. Vooral Greshoffs oproep om een 'Hoge Raad v.d. Letterkunde' in plaats van nabestaanden te laten beslissen over nagelaten manuscripten schoot haar in het verkeerde keelgat: 'Waar woont die hoge Raad eigenlijk, bij Malan of bij Chroetsjov?'[109]

Greshoffs vriend Dubois doet in zijn memoires nog zo'n typerend voorval uit de doeken, dit keer met betrekking tot A. Marja – dezelfde Marja die Greshoff hard aanviel op recensie van *De nikkers*. Marja belt Dubois op een dag op en vraagt of het klopt dat Greshoff bevriend is met Malan en regelmatig bij hem logeert. Dubois kan het slechts bevestigen: op hun reizen naar Europa verblijven Aty en Jan graag bij Jacques en Hélène in Italië. Maar Jacques Malan is niet Daniël François Malan, de voormalig premier van Zuid-Afrika, legt Dubois aan Marja uit. Sterker nog: Greshoffs vriend behoorde tot de communistische intelligentsia van Zuid-Afrika en had al eind jaren dertig gehoopt dat de Tweede Wereldoorlog op een wereldrevolutie zou uitlopen, die de zwarte Zuid-Afrikanen zou bevrijden. Juist vanwege ernstige meningsverschillen met de rest van hun nationaalgezinde familie en omdat ze zich steeds minder thuis voelden in het repressieve Zuid-Afrika zijn Jacques en Hélène begin jaren vijftig naar Italië geëmigreerd.[110] Dubois' uitleg baat niet en Marja begint waar hij maar kan te verkondigen dat Greshoff nauwe banden onderhoudt met het apartheidsregime.[111]

Greshoff wordt door voormalige vrienden en kennissen afgevallen, 'omdat hij niet meer precies paste in hun sacrosancte, progressieve straatje'.[112] Over Marja's lastercampagne is Greshoff slechts verbaasd, maar Bep du Perrons aantijging laat hem achter met een bittere nasmaak. Hoewel hij Bep tot het soort vrouwen rekent waar hij niet mee accordeert – 'Het Virginia-Woolftype' – heeft hij altijd veel waardering voor haar gehad en hecht hij aan hun vriendschap vanwege de nagedachtenis aan Eddy.[113]

Het hardst wordt Greshoff geraakt door historicus Jan Romein, die voor de oorlog aan Greshoffs *Groot Nederland* meewerkte. Als Romein in *De Bezetting* van Lou de Jong over het ontstaan van het Comité van Waakzaamheid vertelt, vermoedt hij dat Greshoff zijn betrokkenheid bij het Comité 'wel vergeten zal zijn sinds hij de politiek van Verwoerd aanhangt'.[114] Juist omdat Greshoff Romein hoog heeft zitten en in hem een geestverwant ziet, bezorgt diens verdachtmaking hem ergernis en verdriet. Hoe kan een 'ernstig en eerlijk geschiedschrijver' nu zomaar zoiets poneren zonder dat te staven? 'Voor Romeins bewering bestaat niet één enkel bewijs.' Maar wat hij

tegen de beschuldiging kan doen, weet hij niet. De Jong ter verantwoording roepen? Die zal zich op de autoriteit van Romein beroepen. Hij voelt zich machteloos tegenover de kwaadsprekerij, maar besluit het te laten voor wat het is, want het 'is vernederend op zulke onkeurige en onbewijsbare achterklap in te gaan'.[115]

Eénmaal, in 1958, uit Greshoff zich wel over de politieke situatie in Zuid-Afrika en dat komt hem net als zijn zwijgen duur te staan. Zijn klacht betreft niet eens de stelselmatige racistische onderdrukking, maar de bemoeiingen van de Zuid-Afrikaanse regering met de persvrijheid, die zowel zwart als wit treft. Boeken en films worden streng gecontroleerd op obsceniteit en godslasterlijkheid voor ze gedrukt mogen worden en Greshoff kan moeilijk uit de voeten met deze paternalistische censuur. In *Het Boek van Nu*, een Nederlands literair maandblad, schrijft hij er een artikel over.[116] Een storm aan reacties uit Zuid-Afrika volgt. De letterkundige P.C. Schoonees publiceert bijvoorbeeld een open brief in *Die Burger*, waarin hij stelt dat Greshoff 'Suid-Afrika se goeie naam beswadder het', en dat nog wel in Nederland. De brievenschrijver vindt het vooral laf dat Greshoff zich, 'as sogenaamde voorligter', in een Nederlands blad uitlaat: 'As hy sulke onjuiste bewerings in 'n Suid-Afrikaanse blad sou maak, sou iedereen meteens weet dat hy kaf praat.'[117]

Na een polemiek die een aantal weken aanhoudt, gaat de storm liggen, maar Greshoff is flink van de reacties geschrokken. Zijn artikel 'had niets hoegenaamd met mijn genegenheid voor ZAfr te maken!', hij had het belangrijk gevonden zich uit te spreken tegen censuur, waar eenieder in zijn opvatting tegen zou moeten zijn.[118] Als hij een aantal jaren later *Return of the Native*, een roman van Thomas Hardy uit 1878, wil invoeren en de Zuid-Afrikaanse censuur dat verbiedt, is hij verbijsterd, maar houdt hij zijn mond.[119] Het sop is wat hem betreft de kool niet waard.

Greshoff, 'een in zichzelf opgesloten door en door Nederlandse Nederlander', is ver verwijderd geraakt van zijn geboorteland zonder in Zuid-Afrika maar 'het kleinste worteltje geschoten' te hebben.[120] Dagelijks voedt de vereenzaming en de onrust in de wereld het mengsel van blikvernauwing, gekrenktheid, depressie en angst dat in hem borrelt.

Om van te rillen

Als op 21 maart 1960 in Sharpeville, een township bij Johannesburg, tientallen ongewapende demonstranten de dood vinden door politiekogels, is Greshoff nog op een van zijn reizen in Europa. De Sharpeville-demonstratie richt zich tegen de pasjeswetten, die van elke niet-witte Zuid-Afrikaan

eisen dat zij altijd een identiteitsbewijs bij zich dragen. Na 'het bloedbad van Sharpeville' breken overal in Zuid-Afrika betogingen en stakingen uit. Albert Luthuli, leider van de antiapartheidspartij ANC, verbrandt zijn pas en roept mensen op om niet naar hun werk te gaan, waar het merendeel gehoor aan geeft. In Kaapstad demonstreren op 30 maart dertigduizend zwarte Zuid-Afrikanen vanuit de townships naar het centrum onder leiding van de 23-jarige student Philip Kgosana, die regionaal secretaris is van PAC, een van het ANC afgesplitste politieke partij.[121] De mars leidt tot een dag die Kaapstad nooit is vergeten.

Greshoff is erg onder de indruk van wat hij er in Europa over hoort. Het maakt hem zenuwachtig: wat voor land zal hij bij zijn terugkeer aantreffen? Als hij een jaar later, in april 1961, weer in Kaapstad is, raakt hij nog meer geïmponeerd door de verslagen van ooggetuigen, want hij kan de gebeurtenissen vervolgens precies aan Dubois navertellen. 'Zij kwamen in ordelijke rijen uit de locaties gemarcheerd. Doodrustig, zwijgend en daardoor juist indrukwekkend. Er werd geen pui beschadigd, geen struik vertrapt.' Toch waren de witte Zuid-Afrikanen compleet in paniek geraakt. Zodra hun zwarte landgenoten het centrum betraden, sloten zij hun winkels en haalden ze hun kinderen van school. Een helikopter cirkelde boven Kaapstad, de telefoonlijnen waren overbelast. Greshoff vervolgt: 'Op de Parade, het enorme groote plein in het Centrum van de stad, beklom de leider, een zeer jonge man wiens naam ik niet meer weet, een spreekgestoelte en zei dat men zich niet door de stad mocht verspreiden, dat hij naar het Parlement zou gaan en min. Erasmus, voor Naturellenzaken, te spreken vragen. Hij wandelde naar het Parlement, waar een secretaris van de minister hem mededeelde dat de minister hem de volgende dag gaarne te woord zou staan. Hij keerde terug naar de Parade, vertelde dat zijn menschen, en vol vertrouwen keerden de dertigduizend weer even rustig naar hun woonplaatsen terug.'[122]

Maar in plaats dat de Afrikaner regering water bij de wijn deed, had zij de noodtoestand uitgeroepen, in Kaapstad én in de rest van het land. Vervolgens was zij een heksenjacht begonnen, waarvan ook Kgosana het slachtoffer werd. Zoals Greshoff vastlegt: 'De volgende dag op het aangegeven uur begaf de jonge leider zich naar het Parlement voor het beloofde onderhoud met min. Erasmus. Daar aangekomen werd hij gearresteerd en gevankelijk weggevoerd. Zulke dingen, beste Pierre, worden door onze zwarte broeders *nooit* vergeten, *nooit* vergeven. De geestesgesteldheid van een regeering, welke aldus handelt, is om van te rillen.'[123]

In de weken na Sharpeville waren meer dan achttienduizend mensen gearresteerd. Er was een avondklok voor zwarte Afrikanen gekomen, mili-

tairen met machinepistolen omsingelden de 'zwarte' Kaapse wijken Langa en Njanga. ANC en PAC werden vanaf 8 april 1960 verboden. De gehate persoonsbewijzen, die de bewegingsvrijheid enorm inperken, bleven voor zwarte Zuid-Afrikanen verplicht. Het laatste restje vertrouwen op een betere toekomst onder de Nasionale Party verdween bij hen daarmee voorgoed. De wereld had geschokt gereageerd en de harde houding van de apartheidspolitie veroordeeld. De internationale antiapartheidsbeweging groeide exponentieel na de mensenrechtenschending in Sharpeville en de nasleep daarvan.[124]

Verwoerd en de zijnen trokken zich er weinig van aan. In plaats daarvan vergrootte de Zuid-Afrikaanse premier de afstand tot de internationale gemeenschap door uit het Britse Gemenebest te treden. De intensivering van de politieke repressie zou de jaren erna gelijk oplopen met de internationale kritiek. Zuid-Afrika was op drift geraakt.

Greshoff, weer in Kaapstad, raakt al net zo afgezonderd. De snelle ontwikkelingen in Zuid-Afrika hebben namelijk hun effect op de economie: de prijzen kelderen. Als Greshoff nu zijn huis, nog maar twaalf jaar geleden gebouwd, zou verkopen, zou hij er minder voor krijgen dan wat hij ervoor betaald heeft. Dat kan hij zich niet veroorloven.[125] Bovendien zouden bij remigratie de inkomsten uit Zuid-Afrika, onder meer Aty's vaste rubriek in *Sarie Marais*, wegvallen.

Greshoff zit voor de rest van zijn leven in Zuid-Afrika vast – 'Gekerkerd op het barre Duivelseiland dat Jan Greshoff heet.'[126] Het gevoel van isolatie is compleet.

24

Terugkijken op een rotsig landschap (1961–1971)

'Deze poëzie *kàn* geen standhouden alleen reeds omdat ik niets te vertellen [heb] en ik heb niets te vertellen omdat ik niets beleefd heb. Natuurlijk is poëzie vorm. Maar het begrip vorm veronderstelt "iets" dat zich tot vormen leent. Het is niet mogelijk vorm aan het niets te geven,' noteerde Greshoff in zijn dagboek in de tweede helft van de jaren vijftig, in een sombere, doch nuchtere bui.[1]

'Wat ik zeg, kan een ieder die mijn bestaan gevolgd heeft, dus bijvoorbeeld A., van a-z nagaan,' vervolgde hij dezelfde aantekening. Aan zijn jeugd had hij geen trauma's overgehouden. De niet al te beste verstandhouding met zijn moeder was vervelend, maar meer ook niet. Buitensporigheden had hij nooit begaan. Hij dronk in zijn jonge jeugd graag een glas, soms wellicht een te veel, maar aan verslavingen had hij zich nooit overgegeven. Van slippertjes was al evenmin sprake: de enige vrouw die hij ooit beminde, is Aty. Huwelijksbedrog en ontrouw zijn hem te vulgair. Hij was nooit ernstig ziek noch had hij ooit honger, armoede of ontbering gekend, al had hij het zijn leven lang betreurd 'niet werkelijk rijk te zijn geboren'. Bij rampen was hij nooit écht betrokken, oorlog en opstand kende hij alleen als toeschouwer. 'Niemand heeft mij gedwarsboomd. Ik heb nooit "in de knoop" gezeten, noch mij uit een godsdienstige familieoverlevering moeten losscheuren.' Een leven over rozen, kortom, waarbij Greshoff twee zaken 'standvastig en zonder schokken of inwisselingen diep en ernstig lief gehad' had: de literatuur en enkele goede vrienden.[2]

'Mijn deel was en blijft dus zeker nog een beschaafde middelmatigheid,' concludeerde Greshoff in de notitie. 'Ik maak dat woord letterlijk toepasselijk: een matig man van het (juiste?) midden. Werkelijk, dáár maakt men geen dichter uit!'[3]

De angst voor het iets en het niets

Aanleiding tot de sombere overpeinzing in zijn dagboek was een herdruk van Greshoffs verzamelde gedichten geweest, de zevende. Tijdens het ver-

beteren van de drukproeven had de onzekerheid hem weer eens geplaagd: hij kon niet anders vaststellen dan dat zijn oeuvre weinig voorstelde. Bijna had hij de herdruk afgeblazen, maar, vond hij, is het niet belachelijk een zevende druk te weigeren, nadat je er eerst zes had laten verschijnen?

De dagboeknotitie is geen uitzondering: gedurende de tweede helft van de jaren vijftig en de hele jaren zestig, is Greshoff voortdurend aan het terugblikken op zijn leven en probeert hij vast te stellen wat het heeft voorgesteld. Op rationele momenten constateert hij dat het dwaas is zich zorgen te maken om zijn literaire nalatenschap, want 'iedere Nederlandsche pulkpoeet of prozaïst' heeft maar twee kansen: gelezen worden als studiemateriaal door 'kandidaten voor de hoofdacte' of de vergetelheid. Wie zijn naam in een van de literaire handboeken weet te krijgen, heeft het al ver geschopt.[4] Dan weer vindt hij dat hij zijn leven lang voor de literatuur geleefd heeft, en dus voor niets: 'minor poets en journalistieke essayisten [hebben] tenslotte als de afrekening gemaakt wordt, geen reden van bestaan'.[5]

Zijn oude poëzie kan Greshoff zodanig niet meer luchten of zien, dat als hij een regel of strofe van zijn hand leest, hij niet begrijpt dat die van hem is: 'Er bestaat geen enkele band meer tusschen mij-nu en mij-toen.'[6] In nieuwe gedichten probeert hij het over een compleet andere boeg te gooien: niet langer dat anekdotische, moraliserende en humoristische, geen 'vondsten of vormspelen' meer, maar een onpersoonlijke, kalere poëzie. De grondtoon wordt gevormd door zijn afschuw van de gebeurtenissen in Zuid-Afrika en elders. Dat resulteert in *De laatste dingen* (1958) en *Wachten op Charon* (1964) met gedichten die bol staan van de eenzaamheid en het nihilisme, de toenemende onthechting van de wereld, en ook de dood komt om de hoek kijken.

In *De laatste dingen* verschuift de spanning tussen de dichter en het bestaan, de maatschappij, langzaam naar die tussen de dichter en het niet-bestaan, het niet-zijn, met regels als 'Slaapt zacht, kind grijsaard, in de overbroze wieg van uw verleden' en titels als 'Finale', 'Man alleen en oud' en 'Gedaanteverwisseling'.[7] Dubois levert een inleidend portret bij de bundel, waarin hij 'angst' een van Greshoffs meest essentiële karakteristieken noemt, en dus het sleutelwoord tot diens poëzie. Daarmee valt bijvoorbeeld Greshoffs veranderlijkheid te verklaren, die in Dubois' ogen geen wispelturigheid is, maar de spanning tussen hem en de werkelijkheid, die zich uit in een voortdurende emotionele, interne dialoog: enerzijds schuwt de dichter het extravagante, het uitzonderlijke, wil hij zich te graag naar de wereld schikken (een burgerlijke angst), anderzijds hoont hij het burgerdom, uit angst te worden ingelijfd.[8]

De zeventigjarige Greshoff is blij met het voorwoord, omdat hij zich erin

herkent, en omdat vrijwel niemand eerder die 'grimas' in zijn poëzie heeft benoemd. 'Merkwaardig genoeg ben ik in het dagelijksch bestaan in het geheel niet bang voor pijn of zwaar. Wat jij bedoelt en wat mij van mijn kinderjaren af gekweld heeft is de angst, welke voortspruit uit het dag en nacht overal aanwezige WAAROM? [...] Mijn oude intermittente angst heeft zich geconsolideerd tot een stabiele afkeer van een bestaan op aarde dat uiteraard onzeker, wreed, onsmakelijk en belachelijk moet zijn. Dit is duidelijk in De Laatste Dingen, hoop ik.'[9]

In *Wachten op Charon* staat het naderende sterven nog centraler. De titel verwijst niet voor niets naar de mythologische Charon, de veerman die zijn passagiers over de Styx naar het dodenrijk vaart. Greshoff was al in 1946 begonnen aan het gedicht 'Hein en ik'.[10] De jaren erna zijn hij en Hein naar elkaar toegegroeid. Soms verlangt Greshoff naar zijn gezelschap, soms vreest hij het. Hij ziet de zinloosheid van het leven meer dan ooit in, is moe en verlangt naar de eenzaamheid, maar is tegelijkertijd bang voor het naderende einde, omdat hij zo verknocht is aan de aarde en er, ondanks zijn onvrede over waar de wereld heen gaat, toch nog veel is waarvan hij geniet, vooral van het samenzijn met zijn vrouw. De morele verontwaardiging over het leven slaat om in existentiële ontzetting over de dood, die geen illusie heel laat.[11] In een hiernamaals gelooft Greshoff niet, wat er wacht is: niets. Veelzeggend na Greshoffs *Ikaros bekeerd* (1937) is nu het gedicht 'Ikaros' thuiskomst'. 'Nadat de leegheid van de hemel was ervaren en de dichter zich gekeerd heeft naar de aarde, wordt ook de laatste als schijn ervaren: de enige realiteit is de dood,' analyseert Kees Fens.[12]

Greshoff laat rijm, pointe, en leestekens in *Wachten op Charon*, dat zijn laatste dichtbundel zal zijn, zelfs helemaal gaan. Niet uit modernistische aanvechting, maar omdat het niet anders kán: 'Waar het mij nu om te doen is? Uitdrukking te geven aan het stroomende. Ik hoop bereikt te hebben dat de lezer [...] wordt medegevoerd door een stroom, die zich onder de woorden door beweegt. Het woord en de zin verliezen veel van hun belang. Het probleem is: is die stroom er?'[13]

Die stroom is in ieder geval niet sterk genoeg om elke lezer mee te voeren: de recensies van de bundel zijn gematigd positief. Hans Andreus constateert dat de openhartige, 'naakte' gedichten in *Wachten op Charon* nogal vlak zijn, weinig doordringend, omdat Greshoff te veel grote woorden – 'wanhoop, weerzin, godverdomme, walgend' – achter elkaar gebruikt, al is dat waarschijnlijk met opzet, om zichzelf niet te verloochenen. Meer afstand en humor hadden de gedichten goed gedaan. Desondanks waardeert Andreus deze poëzie eindeloos meer dan Greshoffs vroegere gedichten:

'Een man die in alle integriteit vecht met de dood en de moed heeft om het niets waarin hij gelooft niet op te vullen met een soort theoretische watten, is mij sympathieker dan de omgekeerde burgerman die vroeger zo geestig en zo "gewoon" uit de hoek kon komen.'[14] Ook anderen – Johan van der Woude, zijn vriend Ab Visser – zien heroïek in de manier waarop Greshoff de eenzaamheid in zichzelf heeft opgezocht.[15]

Hoewel Greshoff een voor hem nieuwe vorm toepast en nieuwe thema's aansnijdt, is het niet genoeg om een nieuw publiek voor zich te winnen: de experimenten van de Vijftigers gaan veel verder en bovendien stellen zij het leven centraal, wat een stuk aantrekkelijker is dan gedichten vol preoccupatie met het sterven. Men zal Greshoff blijven associëren met de rijmende, metrisch gebonden interbellumpoëzie.[16]
Ondanks zijn afkeer van zijn vroegere werk zal Greshoff in 1967 toch opnieuw zijn *Verzamelde gedichten* laten uitkomen, de tiende druk, aangevuld door *De laatste dingen* en *Wachten op Charon*. De bundel zal het jaar erop een elfde druk beleven.

Op leeuwenjacht

Keer op keer kijkt Greshoff in de jaren zestig dus terug 'op een rotsig landschap dat weinige en niet smakelijke vruchten opleverde'.[17] De zwaarmoedigheid waar hij na zijn vijftigste steeds meer aan was gaan lijden, 'spruit voort uit het onderbewuste besef, dat een bestaan als het mijne, zonder dalen en dus zonder bergen, een verloren bestaan is. En zoo ben ik geleidelijk tot de slotsom gekomen dat mijn geluk mijn ongeluk geworden is.'[18] Een verknoeid leven door te weinig tegenspoed, Reve verwoordde het principe krachtiger in een van zijn gedichten: 'Het lijkt waarachtig wel of hij gelukkig is./ Wat fijn, wat heerlijk voor die jongen, / maar wat rampzalig voor de literatuur.'[19] En trouwens: zo gelukkig was Greshoff vaak niet eens, gezien zijn donkere buien. Maar het gebrek aan werkelijke trauma's in zijn leven is een feit.

Greshoff was de oorzaak van zijn – door hemzelf vastgestelde – mislukte dichterschap gaan zoeken in een te vredelievend burgerlijk bestaan met te weinig rimpelingen. Van Wyk Louws affaire met Sheila Cussons en diens voornemen gezin en baan in te ruilen voor een vrij bestaan in Italië, had hij weliswaar hard veroordeeld, maar was toch ook aanleiding voor aanhoudende introspectie geweest.[20] Zijn vriend had gedaan wat hij nooit had gedurfd: pogen los te breken uit het verburgerlijkte, vermaatschappelijkte leven met al zijn verplichtingen. Greshoff had teruggedacht aan een vakantie lang geleden, waarin hij met Aty de Van Schendels in Italië bezocht en Aty in ver-

band met de kinderen eerder naar huis moest. Greshoff was langer en het liefst voorgóéd achtergebleven: 'de terugkeer [heeft] mij een bovenmenschelijke zelfoverwinning gekost.' Ook daarna had hij nog tientallen keren de aanvechting gehad om alle verantwoordelijkheid, ook zijn huwelijk, te ontlopen en in Italië of in een kamertje in New York onder een andere naam afgezonderd verder te leven. Hij had zich '*nooit* kunnen bevrijden van de romantische en dus kinderachtige droom van het Eenzaam Eiland, de Vrijwillige Kluizenaar, de Tuin der Droomen.'[21]

Toen Greshoffs moeder enkele maanden na de breuk met Van Wyk Louw was overleden, was hij zich direct weer bewust geweest van de bron van zijn verkeerde levensbeslissingen. Had moeder Ko hem met minder strenge hand opgevoed, dan werd hij nu wellicht niet geplaagd door het 'onbeschrijfelijk gemis dat ik *niets* heb om voldaan over te zijn, niets om met eenig behagen op terug te zien'.[22] Het hele bourgeoisiepakket aan deugdzame en morele opvattingen, regels, en verantwoordelijkheden was hem immers door háár met de paplepel ingegoten. Hij had een bohème schrijver moeten worden, maar werd een burgerman in het gelid. Had hij er verkeerd aan gedaan zich te onderwerpen 'aan een volkomen onmenschelijk bedenksel, dat men plicht gedoopt heeft'? Juist hij, die zich in zijn werk tegen alle beginselen had gekeerd, was voor moraal en plicht gezwicht: 'Ik die altijd en van ganscher harte iedere orde en ieder verband vervloekt en bestreden heb, hield mij strikt aan de regelen; Wijk die de orde, de natie, het gezin verheerlijkte, verbreekt alle regelen. Wie heeft juist gehandeld?'[23]

Dat het hem nooit gelukt was dit voor hem zo essentiële thema van vrijheidsdrang versus huiselijk geluk in een roman te verwerken, was Greshoff eveneens blijven frustreren. Hij had eind jaren vijftig nog wel een aantal prozaboeken gepubliceerd, maar die bestonden vooral uit bundelingen van eerder geschreven journalistiek en aforistisch werk. In plaats van nog een romanpoging te wagen, stuurt hij Ab Visser in 1962 knipsels uit een Amerikaanse krant, met toelichting, in de hoop dat ze zijn verbeelding in werking zullen zetten. Zelf bezit hij de dramatische vaardigheid niet om zo'n idee in een goed verhaal om te zetten, is zijn overtuiging. 'Als ik ½ van jouw talent had zou ik er iets van maken.' De knipsels gaan over een gelukkig getrouwde man en vader, rijk, want eigenaar van een groot concern, die alles heeft. Toch ervaart de Amerikaan een steeds dwingender verlangen naar de jeugd en naar vrijheid. Als hij op een dag met zijn kinderen naar het circus gaat en een clown ziet, laat hij zijn gezin en werk in de steek, sluit zich aan bij een circus en heeft de tijd van zijn leven. Maar de dagelijkse werkelijkheid van het harde circusleven blijkt niet de vrijheid te bieden die de man

verwachtte. 'Hoe meer hij zijn schuldbesef terugdringt, hoe sterker wordt de springveer,' interpreteert Greshoff. En dus keert de man, als het circus in een naburige stad speelt, met de staart tussen de benen terug naar zijn stad, zijn huis, zijn gezin en zijn fabrieken. Een bittere afgang. 'Denk je daar eens even in, Ab, een clown was ongelukkig in de maatschappij en hij bleef ten slotte even ongelukkig *daarbuiten* (in het circus). Vrijheid is een fictie en jeugd is onherhaalbaar.'[24]

Nu het schrijven voor Greshoff 'een goed deel van zijn bekoring' verloren heeft, concludeert hij dat het belangrijker is wie hij is geweest dan wat hij heeft geschreven. Zijn 'verborgen levensdoel' was immers altijd zijn *leven* tot een kunstwerk te maken, noteert hij in zijn dagboek. 'Ik wilde een beeldhouwer zijn, die zijn leven lang ijverig werkte aan één Beeld: zichzelf.'[25] Verborgen was dat doel inderdaad, want hoewel Greshoff in zijn jonge jaren weleens het woord 'levenskunst' heeft laten vallen en hij altijd naar een levenshouding gezocht heeft, had die zoektocht vaak meer betrekking op zijn relatie tot de maatschappij en de mensen om hem heen dan op zijn eigen karakter.

Een verrassende uitspraak dus, maar Greshoff klampt zich eraan vast: als zijn dichterschap de tand des tijds niet zou doorstaan, is 'het beeld' dan in ieder geval gelukt? Heeft hij niet zijn verantwoordelijkheid als mens genomen door vele anderen te helpen hun literaire carrière van de grond te krijgen of te bestendigen, soms ten koste van zijn eigen literaire werk? Langzaam maar zeker is Greshoff zich gaan vastklampen aan het idee dat hij in ieder geval als 'cultureel ambassadeur' iets heeft kunnen betekenen. Niet langer gaat het hem 'alléén om waardeering voor poëzie, maar om de beteekenis van een menschenleven voor de ontwikkeling van de Nederl. litt. in alle opzichten'.[26]

Deze constatering zorgt ervoor dat Greshoff op erkenning vanuit Den Haag is gaan hopen. Volgens hem is hij niet zelf op dit idee gekomen, maar had 'vadertje Bolkestein' dat in hem geplant. Die had hem bij zijn vertrek uit New York geschreven dat de regering zeer waardeerde wat hij in de oorlog voor het vaderland had gedaan, en dat hij daarvoor 'op de gebruikelijke wijze' erkend zou worden.[27] Greshoff was in 1938 tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau aangesteld, dus de volgende blijk van waardering zou een benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw zijn.[28] Bolkesteins belofte had Greshoff niet anders kunnen zien dan als 'een dubbele toezegging van de leeuw'.[29]

Het wordt wat Greshoff betreft tijd ook. De erkenning uit eigen land bleef achter bij die in het buitenland. België had hem al in 1931 de 'ridder

der Kroonorde' toegekend, in 1947 was hij er bevorderd tot 'officier der Kroonorde'. Frankrijk had hem tot 'Officier de l'Instruction Publique' benoemd voor al wat hij voor de Franse taal en literatuur gedaan had.[30]

Toch was Bolkestein na de oorlog niet erg druk met de onderscheiding geweest. Leopold Ries had het destijds op zich genomen om nog eens uitvoerig met de dan inmiddels ex-minister over het 'het ondier, dat jij op je verlanglijstje hebt gezet' te spreken. Bolkestein had beloofd er werk van te maken, maar als hij al iets had ondernomen, leidde dat tot niets.[31]

Gelukkig had Greshoff nog andere vrienden in regeringskringen, onder wie de Nederlandse consul in Kaapstad, zijn voormalige baas bij het Nederlands Informatie Bureau. Slotemaker de Bruïne zette in het najaar van 1953 alles in het werk om Greshoff de Leeuw te bezorgen. In een officiële motivatie, bedoeld voor de Nederlandse regering, had hij Greshoffs algemene betekenis voor de Nederlandse letterkunde als schrijver, dichter, criticus en journalist als voldoende bekend verondersteld en vestigde hij de aandacht op diens werk om de Nederlandse cultuur en literatuur in Zuid-Afrika te promoten, onder meer door zijn betrokkenheid bij *Standpunte* en bij de Nederlandse Club, alsook door zijn gastvrijheid: 'Zijn huis te Kaapstad staat steeds open voor studenten en andere bezoekers uit Nederland, die hij met raad en daad dient; [...] Ik meen, dat de Heer Greshoff zonder twijfel een van de belangrijkste der in het buitenland wonende Nederlandse schrijvers is, die voor de bekendheid van onze litteratuur constructief werkzaam is.'[32] Ook had Slotemaker de Bruïne gewezen op wat Greshoff tijdens de oorlog voor zowel het NIB als de Nederlandse literatuur had gedaan. Daar had hij zelf immers met zijn neus bovenop gezeten. Het had niet mogen baten: in 1954 vernam Greshoff van Slotemaker de Bruïne 'dat men met de Leeuw steeds zuiniger wordt'.[33]

Een jaar later had ambassadeur Jan van den Berg Greshoff in een lange brief verzocht precies zijn verdiensten voor het vaderland uit de doeken te doen. Het was vrij gebruikelijk dat degene die het lintje zou krijgen zelf de motivatie daarvoor aandroeg.[34] Greshoff voldeed aan het verzoek en vestigde vooral de aandacht op wat hij tijdens de oorlog voor de Nederlandse beschaving had gedaan, al had hij tijdens zijn twaalf jaar in België ook al 'het Nederlandse geestesleven in den vreemde' gepropageerd.[35] Met Greshoffs munitie probeerden Slotemaker de Bruïne en Van den Berg het nog eens, maar weer was het niet voldoende om Greshoffs 'zoölogische ambities' te bevredigen.[36]

Greshoff was echter nog niet door zijn contacten heen. In 1955 sprak Regnier van Swinderen, die op het punt stond als gezant naar Cuba te ver-

trekken, lang met Henk Reinink, diens collega op het Ministerie van OKW. Samen waren ze tot de conclusie gekomen dat BZ initiatief moest nemen om Greshoff zijn onderscheiding te bezorgen. 'We zullen dit dus begin 1956 uitvoerig bespreken om te zien hoe we dit zullen aanpakken.'[37] Reinink had Greshoff al eerder geschreven dat het ministerie blij met hem was: 'Wij noemen hier je naam nog al eens in verband met het werk dat je op cultureel gebied voor Nederland in Zuid-Afrika verricht en waarvan ik hoop dat je het nog lang zult kunnen doen.'[38]

Juist omdat men hem het 'roofdier' keer op keer weigerde, was het verlangen naar de onderscheiding inmiddels een obsessieve erekwestie voor Greshoff geworden. Hoewel hij diep doordrongen was van 'de waardeloosheid van alle onderscheidingen en van de willekeur waarmede ze uitgedeeld worden', belette hem dat niet om de ridderorde 'kinderlijk en oprecht' te begeren: onmaatschappelijkheid en maatschappelijke ijdelheid konden wat hem betreft prima samengaan.[39] Daarnaast vergoelijkte Greshoff zijn verlangen naar de regeringsonderscheiding met het onmiskenbare nut dat zo'n ding had als je in het buitenland woonde. Het zou veel prestige bij de Nederlanders in Zuid-Afrika geven, die volgens Greshoff geen flauw begrip hadden van wat hij deed – 'schrijven, wat is schrijven?' – en het hielp ook als je iets nodig had op het consulaat, 'waar men heel wat bedenkelijke sinjeurs te zien krijgt': kwam je daar met je lintje opgespeld, dan wist de betrokken ambtenaar tenminste onmiddellijk dat hij niet met de eerste de beste van doen heeft.[40]

Greshoff voelde zich beetgenomen, omdat men hem iets beloofd had en het vervolgens niet nakwam: 'Het werk wat ik gedurende de oorlog gedaan heb (wat daar de waarde van wezen moge) deed [ik] uit en voor mezelf en zeer bepaald *niet* met het oog eenige belooning van welke aard ook. Maar àls men mij dan ten slotte, geheel ongevraagd, den belooning in het vooruitzicht stelt, gevoel ik mij te kort gedaan wanneer die uitblijft.' Men had hem na de oorlog 'tot walgens toe van het hoofd gezanikt' over zijn culturele verdiensten gedurende de oorlog en hem 'op een hinderlijke wijze vervolgd met de naam van ambassadeur onzer letteren. Maar van de in het vooruitzicht gestelde erkenning van de zoo luid geprezen verdiensten' merkte hij vervolgens niets.[41]

En dat terwijl anderen ondertussen wél onderscheiden werden. Jany Roland Holst bijvoorbeeld, die in 1946 Ridder in de Orde van Oranje-Nassau was geworden, in 1958 de Nederlandse Leeuw had gekregen en tien jaar later zelfs bevorderd zou worden tot Commandeur: 'het *niet* krijgen van iets wat een ander wel krijgt, welke waarde men ook aan dat gekregene moge hechten, [is] iets dat mijn gevoel van eigenwaarde kwetst.'[42]

Terwijl zijn vrienden door lobbyden, bleef Greshoff hoop houden. Hij stelde een reis naar Europa zelfs uit tot na zijn zeventigste verjaardag in december 1958, omdat ambassadeur Jan van den Berg 'doende [is] mij op die dag de Leeuw te bezorgen'.[43] Maar op 15 december 1958 ontving Greshoff slechts een verjaardagstelegram van de staatssecretaris van het Ministerie van OKW, waarin die 'de veelzijdige literator de bevorderaar van het schone boek en de drager van Nederlands cultuur in de verstrooiing' nog vele goede jaren toewenste.[44] Ambassadeur Van den Berg had op dezelfde dag tijdens de voor Greshoff georganiseerde receptie in Kaapstad een toespraak gehouden. Ook daar: geen Leeuw.

Toen Greshoff later die maand alsnog naar Nederland reisde, werd er, omdat niemand eraan gedacht had iets te organiseren, snel een aan Greshoffs oeuvre gewijde tentoonstelling in het Amsterdamse Historisch Museum De Waag in elkaar gezet. Vanaf de eerste rij van een toch nog volle zaal luisterden Jan en Aty naar de openingstoespraak van D.A.M. Binnendijk.[45] Maar het was de ambassadeur van België die hem dat jaar de koninklijke onderscheiding tot Commandeur in de Orde van Leopold II opspeldde vanwege zijn werk voor het buurland. Vanuit de Nederlandse overheid verder boe noch bah.

Greshoff zoekt begin jaren zestig een verklaring voor zijn begeerte naar de onderscheiding en komt uit bij zijn verhouding tot zijn oom en voogd

Een volle zaal bij de opening van de Greshoff-tentoonstelling ter ere van zijn zeventigste verjaardag. D.A.M. Binnendijk houdt een toespraak, Jan en Aty Greshoff zitten op de eerste rij. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

Andries de Bloeme. Hoewel de beste man allang dood is, wil hij tegenover hem nog steeds bewijzen dat hij iets voorstelt, literair misschien niet al te veel, maar in de maatschappij wel degelijk. Hij heeft zich in zijn familie altijd het stiefkind gevoeld, niet in de laatste plaats doordat hij, in vergelijking met zijn nichten en neef De Bloeme, nooit rijk is geworden.[46] Hij schrijft Ries erover, die gelooft dat de gedachtegang van zijn vriend juist is, al is het 'maar de vraag hoeveel % de dooie de Bloeme en hoeveel de huis- of tuinijdelheid tot opgemeld verlangen heeft bijgedragen'.[47]

Frappant genoeg laat de naar een onderscheiding snakkende Greshoff intussen andere blijken van erkenning aan zich voorbijgaan. Als Henk Reinink, inmiddels secretaris-generaal van OKW, hem vierduizend gulden aanbiedt om zijn autobiografie te schrijven, bedankt hij.[48] Hij neemt nu eenmaal in beginsel geen opdrachten aan.[49] Twee jaar later krijgt hij van het Willem Kloos-Fonds hetzelfde voorstel, maar opnieuw zegt hij nee. En als hem in 1960 de Constantijn Huygens-prijs aangeboden wordt, weigert hij die, met een 'bloedend hart', maar zonder een seconde na te denken. Hij zou niets liever willen dan de aan de prijs verbonden 2500 gulden in zijn portemonnee stoppen, maar hij zou zichzelf niet meer in de spiegel durven aankijken als hij die accepteerde.[50] Overheidsinmenging in de literatuur vindt hij acceptabel als een uitgave anders niet tot stand kan komen en om oude of zieke kunstenaars zonder inkomsten het leven wat te vergemakkelijken, maar van prijzen ziet hij het nut niet in, ze zijn voor hem geen blijk van erkenning. 'Zeg nu eens heel eerlijk, Pierre,' schrijft hij Dubois, die een van de juryleden was geweest, 'voor wie of voor wat had je mij aangezien als ik Henk's en jouw aanboden aanvaard had? Voor een zoogenaamde flapdrol.'[51]

Op zijn tachtigste verjaardag ontvangt Greshoff geen felicitatietelegram, maar een brief van het Ministerie van OKW, die vijf dagen na zijn verjaardag arriveert: 'Bij deze gelegenheid wil ik niet nalaten uw grote betekenis, vooral als dichter en criticus, voor de Nederlandse letterkunde te memoreren.'[52] Karige woorden en opnieuw: geen benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. En die zal ook nooit komen.

Waarom toch niet? Ook ambassadeur Van den Berg is zich altijd blijven afvragen waarom men Greshoff de onderscheiding niet gunde: 'Wat heeft men toch tegen hem? Valt zijn "non-conformisme" niet (meer) in de smaak? Heeft hij iemand hogerop, die zich aan de letterkunde heeft bezondigd, met zijn critiek voor het hoofd gestoten? Vindt men dat hij een type is, dat het "progressieve" Nederland veracht en het de rug heeft toegekeerd om zich te koesteren in de zon van het land der apartheid en als belastingontduiker onbekommerd te genieten van zijn opgepotte centen in aanbidding van het

Gouden Kalf in het rijk van de Koning der Dieren? Die laatste veronderstelling heb ik heus al eens horen uiten.'[53]

Het is een zachte troost voor Greshoff dat Louis Gillet – een Vlaming, alweer komt de belangstelling niet uit eigen land – in de jaren zestig aan een dissertatie over zijn poëzie werkt. Greshoff voorziet hem van een 'massa gegevens'.[54] Helaas lijdt de jonge academicus aan een voortdurend tijdgebrek en Greshoff zal de voltooiing van diens proefschrift niet meer meemaken.

Greshoff moet het al met al doen met de troostende woorden van Jacques Bloem, die de begeerde onderscheiding overigens wel ontving: 'Wat kan het jou schelen Jan, je hebt meer dan genoeg leeuwen in Afrika.'[55]

Afscheid van Europa

De laatste keer dat Greshoff Europa bezoekt, is van eind 1963 tot en met halverwege 1965. Net als tijdens voorafgaande Europese reizen gaan Aty en hij naar Nederland, België, Frankrijk, Italië en Oostenrijk.

Het is een reis vol melancholie over het oude Europa. Vooral in Wenen ziet Greshoff slechts de pracht van het ooit schatrijke, nu geheel verarmde Alpenland. De overblijfselen in het centrum van wat ooit een 'groot, rijkgeschakeerd land, met een wereldberoemde hofhouding' was, zorgen voor een voortdurende vergelijking tussen toen en nu, die steevast voordelig uitpakt voor het verleden: 'Al die barokpaleizen, en ook latere werken als Opera en Burgtheater zijn met gouden overversierdheid gemaakt voor een aristocratie die er kwam in avondtoiletten, in rok-met-ridderorde, in galauniformen. Nu zitten er brave lieden in truien en sportjasjes, die vloeken met de pracht en praal van de schouwburg welke zij bezoeken.'[56]

Soms wint echter het heden bij het wegen van overeenkomsten en verschillen: als hij in Nederland zijn oudste vrienden terugziet, vindt hij dat hij niet klagen mag over zijn eigen toestand. Jacques Bloem brengt als hij zich inspant niet meer dan 'onverstaanbare ruischgeluiden voort', terwijl Jany Roland Holst juist tijdens Greshoffs verblijf in Nederland moet worden opgenomen in de Valeriuskliniek, omdat hij in een diepe depressie zit en van de artsen niet alleen mag zijn.[57] Niet dat Greshoff geen kwaaltjes heeft, maar nu, onder vrienden, is daar weinig van te merken: de opgewektheid en de humor keren terug.[58] Bert Voeten noemde hem toen hij hem in 1961 zag 'ineens een grijsaard geworden, zo iemand die kraakt waar hij gaat, het gezicht vergeeld en verkreukeld als een Dode Zee-rol, handen waar je bijna doorheen kunt kijken. Maar de geest was nog helder en levendig.'[59] Een aantal rekeningen laat echter zien dat het laatste Europese verblijf niet alleen heeft bestaan uit plezier en dat er niet alleen maar vrienden en werk-

contacten bezocht zijn: 'Apotheek Dr. H.W. Schutte f 65,40, Apotheek Offerhaus f 35,80, Dr. A.A. Pit f 25,-, B.S. Polak, arts f 28,-.'[60]

In mei 1965 zit de reis erop. Het afscheid valt Greshoff dit keer zwaarder dan ooit, zich ervan bewust dat het nu waarschijnlijk écht zijn laatste keer in Europa is geweest, dat hij zijn vrienden niet meer terug zal zien. Aan Dubois schrijft hij op de terugweg ter hoogte van Tenerife: 'Wij behoren nu eenmaal tot het assortiment waar de lijken uit gekozen worden. Dat afscheid nemen, dat ik maar liefst zo vlug en schijnbaar nuchter doe, heeft Aty en mij heel wat dikke tranen gekost.'[61]

Terug in Kaapstad is het hetzelfde als altijd: Greshoff heeft een hekel aan wat hij doet (stukjes schrijven), kan niet doen wat hij het liefste wil (reizen), heeft geen inkomenszekerheid en leeft met het idee dat hij van alles tekortkomt (geld, erkenning) en het knagende schuldgevoel dat hij zijn leven heeft vergooid. Waar vindt zo iemand geluk?

Greshoff zoekt het in fantaseren. Van de weersomstuit herkauwt hij voortdurend de herinneringen aan de vrienden die ooit zijn leven bepaalden en maakt hij rangorden in wie voor hem het belangrijkst of dierbaarst zijn geweest. Piet van Eyck, Jacques Bloem, Adriaan Roland Holst, Albert Besnard, Menno ter Braak, Eddy du Perron, Leopold Ries, Marnix Gijsen: ze komen stuk voor stuk, in wisselende volgorden en aangevuld met andere namen, steeds in zijn dagboeken voorbij. 'Deze menschen en nog enkele meer vormen mijn wereld. Met hen bevolk ik mijn gedachteleven.'[62] Wie zou hij het liefst in Kaapstad in zijn nabijheid willen hebben? Wat was er van hem geworden als hij tóch de diplomatieke dienst of de handel als loopbaan had gekozen? Met welke vrouwen kan hij zich, naast Aty, een geslaagd huwelijk voorstellen?[63] 'Ook dit phantaseren is een vorm van kinderachtigheid!'[64]

Zoekt hij zijn heil niet in vriendschappen uit het verleden, dan pakt hij papieren vrienden erbij. Hij verlangt er sterk naar een aantal boeken te lezen of te herlezen, 'voor het te laat is', al weegt hij de tijd die het hem zal kosten zorgvuldig af tegenover het rendement: 'Is het niet krankjorum om te sterven zonder Manzoni's *De verloofden* gelezen te hebben? Maar ik lees niet vlug en heb nooit vlug gelezen. Dat zou mij dus een maand kosten.'[65]

Vooral het herlezen van klassieken vormt een tegengif tegen de Nederlandse boeken die hij voor *Het Vaderland* moet doorwerken: Chateaubriand, Wallace Stevens, Edith Wharton, *Middlemarch*, de hele Proust, de 'onuitputtelijke' Saint-Simon, Zweigs *Die Welt von Gestern*, Gobineaus *Les Pléiades* en natuurlijk Larbauds *A.O. Barnabooth* voor de vijfentwintigste keer, Greshoffs lijfboek dat hij altijd, ook als hij op reis is, bij de hand heeft.[66] Al deze boeken vormen voor hem zijn 'wereld van gisteren' en hij moet telkens aan

Stefan Zweig denken, die ook niet kon leven in een maatschappij die hem volkomen vreemd, zelfs vijandig voorkwam en die weigerde nieuwe verbindingen aan te knopen 'met het heden en het hedendaagsche'.[67]

Het terugblikken dient niet alleen om zijn gemoed te verzachten. Greshoff werkt nog steeds aan zijn autobiografie, wat om een verplichte confrontatie met het verleden vraagt. In januari 1940 had Roland Holst aan Greshoff gevraagd: 'Hoe staat het eigenlijk met je plan je mémoires te schrijven?'[68] Pas 25 jaar later, in het jaar van zijn laatste bezoek aan Europa, ligt er een manuscript. Zijn autobiografie heeft diverse veelzeggende werktitels gehad, van *De slechte leerling* tot *Klok zonder wijzers*.[69] Ook de uiteindelijke titel en ondertitel – *Afscheid van Europa; Leven tegen het leven* – spreken boekdelen.

Greshoffs moeite om zijn autobiografie te voltooien had deels te maken met het zoeken naar de juiste vorm: eerst wilde hij zijn leven chronologisch beschrijven, vervolgens probeerde hij het in de vorm van een verzameling brieven aan vrienden, daarna dacht hij aan vier hoofdstukken die elk de naam van een woning zouden dragen.[70] In april 1952 was hij 'zóóver dat het bezwaarlijk verder mis kan loopen', en toch was hij vervolgens weer vastgelopen[71] Pas toen hij *Fils de Réjane*, de gedenkschriften van Jacques Porel, onder ogen kreeg, besloot hij à la Porel dat de vorm een vermenging van verleden en heden moest zijn, zodat hij ook iets kon zeggen over de huidige maatschappij.

Greshoff sprak in 1952 over zijn autobiografie als het eerste boek dat hij 'in zijn geheel en als geheel schrijf[t] en dat *niet* bestaat uit aan elkaar geplakte en samengeflanste stukken en brokken. Vooral dáárom zou het voor mij een zoo groote voldoening zijn indien ik het er netjes afbracht.'[72] Nu het eindresultaat er in 1965 ligt, ontbreekt de eenheid die hij hoopte tot stand te brengen en herkennen we toch weer stukken die hij in eerdere boeken en krantenartikelen gebruikt heeft.

Tal van vrienden en kennissen, bekende figuren, anekdotes en denkbeelden passeren de revue, maar over zijn belangrijkste vriendschappen– als die met Bloem, Ter Braak, Du Perron en Ries – lezen we nauwelijks iets. Sommige vrienden kwamen al voorbij in de essayistische bundels *Volière* (1956) en *Menagerie* (1958) en Greshoff zal zichzelf niet hebben willen herhalen, maar toch. Ook wie hoopt dat Aty eindelijk beter uit de verf komt, wordt teleurgesteld, want over zijn privéleven komen we zo goed als niets te weten: Greshoff vindt de verhouding tot zijn vrouw en zoons geen onderwerp om over te schrijven. Hij zou ook niet weten hoe, want 'het allerdiepste en het allerhoogste' in zijn binnenste is voor hem niet toegankelijk om in woor-

den om te zetten: 'Ik kàn niet praten over de dingen die mij diep aangaan.'[73]

En de vraag die hij zichzelf in zijn dagboeken voortdurend stelt, namelijk wat zijn leven eigenlijk heeft voorgesteld? Een vraag bij uitstek geschikt voor een literair testament, zou je zeggen. Maar Greshoff laat hem liggen. In *Afscheid van Europa* legt hij niet zozeer zichzelf, maar vooral zijn tijd onder de loep, het verval sinds de Eerste Wereldoorlog daarbij centraal stellend: 'De weinige "Fils des Rois" hebben het, hoe dapper ook, af moeten leggen tegen de legerscharen van Jan Rap. Er is een heerlijke wereld ten onder gegaan.'[74]

De autobiografie – Greshoff noemt het inmiddels overigens 'geen èchte autobiogr.' meer, en terecht – is in 1965 af, de balans is opgemaakt.[75] Maar zelfs een soepele publicatie van dit sluitstuk is Greshoff niet gegund. Alexander Stols was in november 1951 als typografisch adviseur van de Unesco naar Ecuador geëmigreerd en had zijn uitgeverij in handen van zaakwaarnemer Jan-Peter Barth gesteld.[76] Enkele jaren later had Stols zijn uitgeverij aan Barth verkocht. Maar Barth was veel ziek, verwaarloosde nogal eens de banden met zijn auteurs en de kleine uitgeverij had het financieel zo moeilijk dat faillissement dreigde. Net in het jaar dat Greshoff *Afscheid van Europa* afrondt, wordt A.A.M. Stols/J.P. Barth geliquideerd en worden de auteurs en hun backlist aan verschillende uitgevers overgedaan. Het oeuvre van Greshoff gaat naar uitgeverij Nijgh & Van Ditmar, waar Pierre Dubois adviseur is.[77] De uitgeverij vindt het manuscript van Greshoffs autobiografie te omvangrijk en vraagt Dubois het schrapwerk op zich te nemen, die dat graag doet, maar er eigenlijk te druk voor is.[78]

Als het boek in 1969 eindelijk verschijnt, zijn de recensies gemengd en zelfs eigenlijk nog te lovend, want al met al is *Afscheid van Europa* een van de hak op de tak springend, onsamenhangend en willekeurig aandoend geheel. Alfred Kossmann betreurt het dat Greshoff is blijven geloven in de tegenstelling tussen 'het grauwe vulgus en de enkele fijne individuen', 'niet uit morele overwegingen, maar omdat het koppige vasthouden aan de elite-gedachte blijkbaar weinig inspirerend is geweest. Het heeft bij voorbeeld zijn stijl verpest.' De vroegere paradox en zwier hebben plaatsgemaakt voor 'een deftig maniërisme' en 'nietszeggende plechtigheden'.[79]

Dubois denkt vergoelijkend dat Greshoff als autobiograaf ongeschikt is, 'omdat hij weinig belang stelde in zichzelf en een geringe mate van zelfvertrouwen bezat. Enkel oppervlakkige waarneming kon hem verdenken van ijdelheid, in werkelijkheid waren blijken van waardering, zoals onderscheidingen, niet meer dan uiterlijke steunpunten van een gering geloof in eigen bijzondere kwaliteiten.'[80]

Afscheid van de journalistiek

In Zuid-Afrika was er geen revolutie uitgebroken, zoals aanvankelijk na het bloedbad van Sharpeville verwacht werd, en ook economisch was het het land na de korte inzinking weer voor de wind gegaan doordat het westen in de loop van de jaren zestig de handelsbetrekkingen met Zuid-Afrika juist weer versterkte.[81] 'Uit alle werelddeelen vloeit kapitaal voor nieuwe ondernemingen toe,' constateerde Greshoff in 1963.[82]

Rondscharrelend in de Grashof, de tijd aan zichzelf en slechts een handjevol opdrachtgevers om zo nu en dan tevreden te stellen, redden Aty en Jan het dan ook prima. Elke dag om half zeven gaat de wekker, in de winter anderhalf uur later. Terwijl Greshoff zich in zijn werkkamer terugtrekt om 'voor *Het Vaderland* te ploeteren', brieven te beantwoorden of andere zaken af te handelen, doet Aty intussen het huishouden met behulp van hun Xhosa-hulp Jessie. Alleen als het echt moet, onderbreekt Greshoff deze dagelijkse routine van 'lezen-schrijven schrijven-lezen'. Dan moet hij 'iets' doen, de stad in, mensen zien, naar een film of een restaurant.[83]

Rond zessen is het tijd voor zijn eerste pijp, soms komen nicht en neef Toussaint van Hove even aan, soms Jan of Kees. Ze genieten van het zachte klimaat en de heerlijke tuin en drinken wat buiten. Af en toe neemt Kees zijn nieuwe vrouw Beulah en hun vier kleinkinderen mee.[84] Dat zorgt zowel voor vreugde als voor onhandigheid. Hoewel Greshoff altijd welwillend en beleefd tegen hen probeert te zijn, weet hij nooit goed wat hij tegen hen zeggen moet, want 'ten eerste kan ik mij werkelijk heel moeilijk in hun wereld indenken, ten tweede verdenk ik oude heeren die zoo opgewekt met het jonge goedje omspringen van pertinent gagaïsme'.[85] Het ongemak, dat deels voortkomt uit de gebrekkige kennis van de Engelse taal – Beulah is Engelstalig –, voelen de kinderen ook. De oudste kleindochter Katherine zal zich blijven herinneren dat de bezoekjes aan 'ouma' en 'oupa' altijd hetzelfde gingen: na een glas appelsap en een koekje werden haar broertjes en zij naar buiten gestuurd, terwijl de volwassenen binnen bleven praten. Op twee puzzels na hebben Jan en Aty geen enkel kinderspeelgoed in huis. Dat ze weinig moeite doen in het contact met hun kleinkinderen is zelfs voor die tijd uitzonderlijk: Kathy heeft vriendinnetjes voor wie oma's en opa's wel van alles doen en ook haar oma van moederskant is erg lief voor de vier.[86]

Wie zijn dagelijkse weeklachten leest, zou gemakkelijk vergeten wat een goedmoedig bestaan Jan en Aty eigenlijk leiden. Toch blijft Greshoff zijn dagboeken met de zwarte kant van zijn lichte bestaan volpennen. Het gaat met hem nu eenmaal als op de beurs, 'bij de minste strubbeling in de wereld

kelder ik'.[87] De depressies blijven terugkomen en de donkerte in zijn hoofd moet er op een of andere manier uit.

Het zou dan ook niet meer goed komen tussen Greshoff en de wereld, sterker nog, de preoccupatie met wat er mis is, wordt alleen maar groter. Driftig windt hij zich op over de Zuid-Afrikaanse regering, de Nederlandse regering, de Nederlanders in Zuid-Afrika, kortom: over alles en iedereen. Over de Amerikanen onder 'die zelfingenomen bolle' Kennedy: 'Een volk dat zich door een jonge jongen laat regeeren moet zich niet verbazen dat zijn regeering van flater in flater vervalt. De V.S. maken de indruk van een zéér uitgestrekt "Madurodam".'[88] Over de volksrepubliek China onder Mao Zedong en wat Greshoff *le péril jaune* noemt, het gele gevaar: 'Binnen afzienbaren tijd, wat betekenen honderd jaren in de wereldgeschiedenis, zet die door niets en niemand te stuiten rol in beweging en rolt over Rusland, het nabije oosten, over geheel Europa tot de kusten van de Noordzee. En men verwacht hoop ik niet dat gefanatiseerde martelende Chineezen zich iets hoegenaamd zullen aantrekken van onze trots en heerlijkheid (ééns nog niet zoolang geleden): de West-Europeesche beschaving.'[89] Over de literatuur, vooral die in Nederland: 'Welk een land waar een schrijver als Flaes onverkoopbaar is, terwijl men Jan Cremer letterlijk met geslachtsdeelen en al opvreet!'[90]

Waar ook ter wereld: de domheid en oppervlakkigheid regeren, vindt Greshoff. De eenzaamheid en frustratie schemert door zijn aantekeningen heen, en omdat hij door insomnia vaak 's nachts schrijft, zijn zijn woorden waarschijnlijk nóg donkerder. Al is het ook juist de ochtendkrant die vaak voor de gebruikelijke ergernis zorgt. 'Daar was eerst een verslag van het verblijf en optreden van eenige niet uitziende herrieschoppers die zich the Beatles noemen. Dit dieptepunt van alle beschaving gaf Nederland gelegenheid te toonen hoe krankzinnig hysterisch een overgroot deel van het Nederlandsche volk is.'[91] Greshoff was er de gehele dag 'onherstelbaar verdrietig' van geweest dat de Nederlanders – de Beatles-fans dan – zulke wilden zijn.

Zelfs Aty moet het ontgelden. Regelmatig prijst Greshoff in zijn dagboek haar onvoorstelbare liefde, gelijkmoedigheid en geduld, ze is als een engel voor hem en zonder haar was hij er 'allang uitgestapt'.[92] Maar na vijftig jaar huwelijk, waarin volgens beiden zelden gekibbeld, laat staan geruzied werd, heeft Greshoff nu toch iets gevonden wat hem mateloos ergert, sterker nog: verdriet doet. Aty heeft namelijk, sinds ze zich in Kaapstad gevestigd hebben, langzaam de gewoonte aangenomen te drinken. Eerst een sherry of twee per dag, en toen ze ontdekte dat ze daar dik van werd, *pink gin*. Er gaat

zelden een dag voorbij dat ze niet een glas voorafgaand aan het eten neemt. Ook op dinertjes lust ze er graag een en dat vindt Greshoff nog het ergst, want hoewel Aty tamelijk goed tegen sterkedrank kan en zelden meer dan twee glazen nuttigt, merkt hij toch de invloed van de alcohol: ze wordt net als de rest van het gezelschap iets vrolijker en spraakzamer. Daardoor is het voor hem moeilijk zich op een feestje of etentje te ontspannen. Het is hem een raadsel 'waarom iemand die zielsveel van mij houdt, die welhaast een halve eeuw mijn vrouw was, die altijd klaar stond om mij te helpen, te troosten, te verzorgen, te verplegen, waarom iemand die bereid is alles voor mij te doen en te offeren, zoo verblind is, dat zij niet bemerkt hoeveel verdriet zij mij doet, door bij zoogenaamde feestelijke gelegenheden, bepaald te veel te drinken dan goed is, en meer zij door er altijd op te pochen in de afschuwelijke trant van "wij-lusten-'m-wel".'[93] Met Aty's drankinname heeft Greshoff er alweer een ergernis bij.

Een parade aan kwaaltjes en kwalen trekt intussen voorbij. In 1959, tijdens een verblijf in Parijs, brak hij twee rugwervels als gevolg van botontkalking en lag hij een maand plat met veel pijn, waarna hij nog lange tijd met een korset moest lopen. De ontkalking van zijn botten blijft de jaren erna voor steeds hevigere pijnaanvallen zorgen. Hij heeft concentratieproblemen bij het lezen. Vaak is hij te moe om in slaap te vallen. En hij heeft last van een '*niet* alcoholische' tremor, die 'verdomd oud' staat en vooral opspeelt als hij het huis uit gaat en 's nachts, zodat hij door het 'nerveus schudden van het hoofd en het onbeheerschbaar bewegen van de beenen' niet kan slapen.[94]

De slapeloosheid heeft één voordeel: soms is Aty eveneens wakker en dan is er ruimte voor 'plaisir d'amour', Greshoffs eufemistische term voor seks. Daar is hij nooit te moe voor en wordt hij nooit moe van, eerder opgewekt en ijverig, en het geeft hem 'vaak levenslust en het verlangen te werken'.[95] Zelfs als hij depressief is, last heeft van afschuwelijke rugpijnen of versuft is van de verdovende middelen, leidt de *appétit sexuel* er niet onder en halen ze nog een gemiddelde van driemaal per maand – wat Greshoff enige zorgen baart, want tot ongeveer hun zestigste sloegen ze naar eigen zeggen 'niet één dag over'. Greshoff maakt zich zorgen dat hij zijn libido ooit verliest, want als dat gebeurt, zal hij waarschijnlijk zijn gevoel van bestaansrecht voorgoed verliezen ('het zijn de Plaisirs d'Amour die het leven tot werkelijk leven maken'), en wellicht ook Aty. Het feit dat ze al bijna zestig jaar zonder grote conflicten leven, kan in zijn ogen namelijk aan niets anders liggen dan 'aan ons *beider* onverzwakte welbehagen of juist aan de seksueele zijde van onze innige genegenheid', dus wat als die wegvalt? Greshoff zegt zelfs dat

hoezeer hij het ook met zijn zoons kan vinden, 'gesteld dat wij voor de tragische keuze kwamen te staan: je kinderen of elkaar, zouden A. en ik, hoe ook verslagen, zeggen: elkander.'[96]

Hoezeer hij ook geniet van het liefdesspel, het helpt niet tegen alle andere ongemakken. Daarvoor neemt Greshoff zijn toevlucht tot het ene na het andere lapmiddel, vooral om te slapen of als hij lusteloos is – 'Goddank voor de hulpmiddeltjes!'[97] Of die inderdaad zo behulpzaam zijn, is nog maar de vraag. De barbituraten, de slaapmiddelen uit die tijd, hebben een sterk sederend effect en werken vaak de volgende dag nog door. Ook de amfetaminepreparaten helpen hem waarschijnlijk van de regen in de drup: die peppen hem op korte termijn op – en stimuleren wellicht de seksuele aandrift –, maar ze versterkten waarschijnlijk zijn depressies op de lange termijn. In zijn dagboeken noteert Greshoff wat hij zoal slikt en geïnjecteerd krijgt, door de jaren heen onder meer: thyroïdetabletten, broomchloormengsels, bilron, een ijzerpreparaat, Perdilatal, Dexedrine, Myanecin, Carbitral en Nembutal, Librium, Miltown, flinke doses PTT, Gevral-tabletten, 'de nieuwe pil van Max "Dormwell" (Engelsch preparaat') en verder 'inspuitingen van hormoontjes, een dieet, en kalk, kalk, kalk, kalk'.[98]

De mix van pillen en injecties maakt Greshoff vooral labieler en labieler. Greshoff beseft zelf maar al te goed dat hij een chemisch wrak is, maar hoewel hij inmiddels richting de tachtig gaat, proberen Aty en hij pensionering zo lang mogelijk uit te stellen, omdat ze het inkomen niet kunnen missen: alle medicamenten dienen hem in staat te stellen zijn journalistieke werk voort te zetten. Hij tracht zich te troosten met het idee dat zijn medicijnen minder schadelijk zijn 'dan de enorme hoeveelheden alcohol en nicotine die ik mijn omgeving zie verwerken'.[99]

Niet lang na de laatste reis in Europa gaat het echter mis. Greshoff komt in januari 1966 ten val en breekt de pees van zijn linkerheup. Tijdens het revalideren valt hij nog eens. Hij is maanden aan bed gekluisterd. Daarbovenop heeft hij opnieuw helse rugpijnen. Hij leest 'niets meer dan een krantje of een weekblaadje en alles lost zich onmiddellijk in een grijze nevel op'.[100] Lukt het hem soms wel, dan kost het hem bovenmenselijke inspanning en blijkt het geschrevene bij het teruglezen 'volkomen nonsens' te zijn, waarschijnlijk door de verdovende middelen. Nóg vervelender dan de heup en de rug is de tremor, die er steeds vaker voor zorgt dat hij amper meer een pen kan vasthouden. Zowel zijn hersenen als zijn handen laten hem in de steek: de schrijver kan niet langer schrijven. Zijn dagboek en zijn correspondenties met zijn vrienden elders moet hij zo goed als opgeven. Als hij er energie

voor heeft, dicteert hij een kattebel aan Aty. Zijn eigen hanenpoten zijn niet meer te lezen.

Door zijn verslechterende gezondheid is Greshoff halverwege 1968, na ruim twintig jaar 'Kritische aantekeningen', bovendien gedwongen afscheid te nemen van zijn wekelijkse rubriek over Nederlandse literatuur in *Het Vaderland*.[101] De samenwerking met het Haagse eliteblad heeft al met al zo'n veertig jaar geduurd, op een onderbreking door de oorlogsjaren na. Greshoff heeft de journalistiek in die jaren zien veranderen: die is steeds meer om winstbejag gaan draaien. Hij betreurt het verlies van inkomsten, maar meer nog het feit dat hij nu niet langer tegenwicht aan deze ontwikkeling kan bieden. Bij zijn afscheid schrijft hij directeur Struick: 'Je kunt je moeilijk voorstellen wat het mij gekost heeft mij van h. V. los te maken.'[102] De Vlaming Paul de Wispelaere neemt Greshoffs literaire rubriek over.[103] De teloorgang van *Het Vaderland*, dat steeds minder lezers weet te bereiken waardoor het in 1972 zal worden geïntegreerd in het *Algemeen Dagblad* en in 1982 definitief wordt geliquideerd, zal Greshoff niet meer hoeven meemaken.

Met het stoppen van de kroniek dreigt ook Greshoffs inkomen weg te vallen, terwijl de zorgkosten stijgen. Greshoff verdiende inmiddels zo'n zevenduizend gulden per jaar bij *Het Vaderland*. Directie, hoofdredactie en kunstredacteur Pierre Dubois steken de koppen bij elkaar en besluiten Greshoff, hoewel hij nooit in loondienst was, een bescheiden pensioen toe te kennen.[104] Sinds 1961 krijgt hij bovendien van de overheid al een jaarlijkse toelage voor letterkundigen van tweeduizend gulden uitgereikt, een bedrag dat vanaf 1966 nog eens verhoogd wordt naar vijfduizend gulden.[105]

Ondanks de toelage en het gulle gebaar van *Het Vaderland* ervaren Jan en Aty hun budget als krap. Ze vinden het daardoor een 'even kleineerend als droevig staaltje van ambtelijke logica' dat ze niet in aanmerking komen voor een uitkering in het kader van de in 1956 ingevoerde Algemene Ouderdomswet omdat ze niet in Nederland wonen.[106]

En dus aanvaardt Greshoff in 1967 alsnog de Constantijn Huygens-prijs voor zijn gehele oeuvre. Er was hem dit keer naar eigen zeggen van tevoren niets gevraagd, de toekenning was hem medegedeeld. En hoewel hij nog steeds geen voorstander van prijzen is en er eigenlijk mee in zijn maag zit, heeft zijn nuchtere verstand de overhand. Waardering haalt hij niet uit zo'n willekeurige bekroning, maar hij heeft de laatste jaren zoveel uitgegeven aan dokters, specialisten, verpleegsters, ziekenhuizen en apothekers, dat het financieel onverantwoord zou zijn zo'n bedrag te weigeren.[107]

In de jury zitten twee overbekenden, zijn oud-secretarissen en 'aangeno-

men zonen' Pierre Dubois en Adriaan van der Veen. De overige juryleden zijn Gerrit Borgers, Gerrit Kamphuis en A. Mout. In haar rapport spreekt de jury over Greshoff als 'een der meest-volledige menselijke media uit de Nederlandse letteren van de eerste helft van deze eeuw'.[108] Greshoff kan de oorkonde niet persoonlijk in ontvangst nemen, omdat een reis naar Nederland er niet inzit. Adriaan Roland Holst is op 13 mei 1968 namens hem in de raadzaal aan de Haagse Javastraat, waar burgemeester Hans Kolfschoten hem de oorkonde voor zijn vriend overhandigt. Greshoff hoort dat het een 'bijzonder geslaagde en stijlvolle avond' geweest is en daar is hij blij om.[109] Nog blijer is hij met de vijfduizend zeer welkome guldens.

Elders

Dat Jan en Aty tot eind 1970 nog plannen maken voor een laatste reis naar Europa, is veel te optimistisch, maar getuigt ook van een laatste restje levenslust. Als Pierre Dubois met zijn vrouw Simone in augustus 1968 zijn

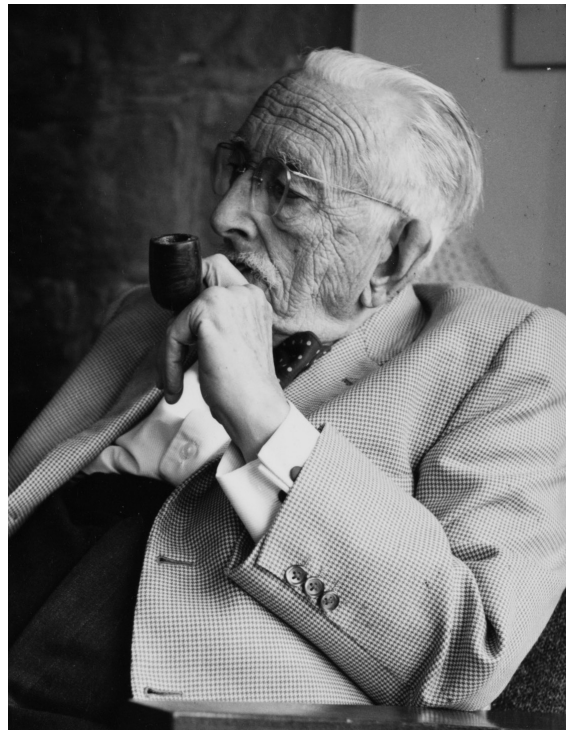

Jan Greshoff. (collectie Literatuurmuseum, Den Haag)

'plaatsvervangende ouders' een bezoek in Kaapstad brengt, is Greshoffs toestand redelijk.[110] Soms is Greshoff lusteloos, stil en verward. Maar als hij rustig kan zitten, is hij in zijn element: helder en opgewekt, vol gesprekstof, en geïnteresseerd als altijd. Wel loopt de bijna tachtigjarige met behulp van stokken, is niet meer tot wandelen in staat, en een kop thee vasthouden lukt alleen met ondersteuning van de geduldige Elisabeth, hun nieuwe huishoudster. Dubois vindt de hulpbehoevendheid 'iets aandoenlijks en vernederends tegelijkertijd' hebben, wanneer hij de oude man met de vroegere, beweeglijke Greshoff vergelijkt.[111].

Maar in februari 1971, twee maanden na Greshoffs 82ste verjaardag, krijgt hij opeens heftige pijnen. Waarschijnlijk is er opnieuw iets in zijn wervelkolom gebroken, dit keer in zijn nek: door de ontkalking zijn zijn botten in abominabele toestand. Hij raakt buiten bewustzijn en zal niet meer bijkomen. Enkele weken ligt hij thuis op bed. Hij herkent niemand, praat niet, lijkt ook niets meer te zien en te horen. Aty voert hem elke dag yoghurt, zodat hij vocht binnenkrijgt, maar geen vast voedsel. Ze wil zijn lijden niet onnodig verlengen.[112]

Ze bereidt zich voor op het naderende afscheid door vrienden te schrijven. Adriaan Roland Holst schrijft Aty terug: 'Je weet hoe oud en warm mijn vriendschap voor Jan is en al was er geen kans dat wij elkaar ooit weer zouden zien, ik bleef – hoe ver van elkander ook – steeds het gevoel hebben dat hij aanwezig was. [...] In jullie geval moet ik er niet aan denken dat jij die eerste zou moeten zijn. Jij zonder Jan is erg droevig, maar Jan zonder jou zou onvoorstelbaar ellendig en ontroostbaar zijn geweest. Dat is de eenige troost in wat er nu te gebeuren staat. [...] Jij en Jan waren voor mij een leven lang hét voorbeeld van geluk, wat voor naars er ook gebeurde, door liefde. Als ik aan jullie dacht (en dat deed ik dikwijls) voelde ik mijn leven, met alle voordeelen, als onherstelbaar arm.'[113]

Ook bij Aty sijpelt er door al het verdriet nuchtere dankbaarheid voor het lange, gelukkige leven dat zij met haar man gehad heeft. Op vrijdag 19 maart 1971, omstreeks elf uur, sterft Jan Greshoff.